

B. (1981)
9-47

ISSN • 0130 • 531X

YAYI XIE MI

46 1981

Чечен
чогаал
сеткүүлү

46. 1981

Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
изилели.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

Номерде:

К.-Э. Кудажы. Даартагы хүнге бүзүрел.

СЭКП-нин XXVI съездизинин делегаттары.
Очерктер.

Тоожулар, чечен чугаалар

С. Сүрүң-оол. Ак-Төш. *К. Чамыяң.* Көдүрер-Даш. *В. Монгуш.* Шоодуглар.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

С. Сарыг-оол. *О. Сувакпит.* *А. Даржай.* *М. Өлчей-оол.* *В. Серен-оол.* *В. Сагаан-оол.*

Сылдысчыгаш

С. Тамба. *Ч. Чап.* *Э. Донгак.*

Чылдар болгаш кижилер

Ч. Куулар. *Э. Донгак.*

Критика болгаш библиография

З. Самдан. *Г. Туденов.*

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

С(Тув)
У 47

Р е д а к ц и я к о л л е г и я з ы:

**А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮН-
ЗЕГЕШ (харысгалгалыг редактор), О. СУВАКПИТ, С. СУРУН-
ООЛ, Г. Н. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ, Л. Б. ЧАДАМБА
(редактор).**

0—7—4—3

121—170+03+М133

© ГЫВАНЫН НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ, 1981

СЭКП-ниң XXVI съездизи

Кызыл-Эник Кудажы

*Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң
баштаар чериниң даргазы*

ДААРТАГЫ ХҮНГЕ БҮЗҮРЕЛ

Бо чылдың февральдың төнчүзүнүн, марттың эгезиниң хүннээректиг хүннеринде Совет Эвилелиниң коммунистериниң, бүгү ажылчы чоннарынын, социалистиг чурттарда бистиң акы-дуңмаларывыстың болгаш бүгү депшилгелиг кижиге төрөлгетенниң кичээнгеий Москваже, Кремльче хаара туттунган турган. СЭКП-ниң XXVI съездизи. Бо сөстөр бөмбүрзек кырында бүгү-ле дылдарга дыңналып турган, ам-даа дыңналып турар болгаш моон соңгаар-даа дыңналыр. Бистиң Коммунистиг партиявыстың ээлчеглиг съездизи бүгү делегейге төөгүлүг ужур-уткалыг болуушкун дээрзин бистиң чонурус, бистиң өңүктөривис эвес, харын бистиң дайыннарывыс безин хүлээп көргөн. Бистиң Коммунистиг партиявыстың ээлчеглиг съездизи партияжи күштерниң дайынчы көрүлдези, кылган чүүлдерниң ленинчи түңнелдери, чыгдынган дуржулганың ханы болгаш бүгү талалыг анализи болган. Оон совет улустун эрткен оруу болгаш ам чедип алыр сорулгалары көстүп турар.

Оң чеди миллион кежигүнүг ленинчи партияның делегаттары Кремльдиң Съездилер ордузунга амгы үениң эң чугула айтырыгларын чугаалажып көргөн. Ол хүннерде совет кижилерниң угаан-медерелинге эң баштайгыларның — Октябрьниң, хамааты дайынның, Ада-чурттуң дайынының киржикчилериниң салгал дамчаан революсчу, дайынчы, күш-ажылчы чаңчылдары, баштайгы беш чылдарның от-көс дег ажыл-

ишчилериниң, кур черниң болгаш космостуң чагырып алыкчыларының, партияның болгаш чоннуң херээнге чүректериниң изиг чалбыжын, ол хамаанчок амытынын берген сая-сая кижилерниң тураскаалы база катап чырыткыландыр көстүп турган. Кым-даа уттундурбаан, чүү-даа уттундурбаан. Ол хүннерде совет кижилер бистиң чуртувустуң хөгжүлдезинге сайзыралдың ханы истерин арттырып каан онгу беш чылды база чоргаарал-биле, өөрүшкү-биле сактып турганнар. Ол кыска үе төөгүлүг ужур-уткалыг болуушкуннар-биле демдеглеттинген: бистиң чуртувустуң чаа Үндезин Хоойлузу — ССРЭ Конституциязы хүлээп алдынган, Октябрьниң социалистиг Улуг революциязының 60 чылы, В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 110 чылы байырлалдыг байдалдарга болуп эрткилээн. Ол беш-ле чылдың дургузунда мун-муң фабрикалар болгаш заводтар, улуг электри станциялары туттунгулаан, хөй-хөй эртем ажыдышкыннары кылдынгылаан, чүс-чүс эки чогаалдар бижиттингилээн. Советтер чурту кайгамчык хайнышкынныг ажылдап турган.

Совет коммунистерниң улуг шуулганын Тываның ажыл-ишчилери база чедишкиннерлиг уткааннар. Съезд мурнунуң социалистиг чарыжынга тилекчилер болганы дээш Мөнгүн-Тайга район СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның шилчиир Кызыл тугу-биле, Кызыл хоорай биле «Малчын» совхоз РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң шилчиир Кызыл туктары-биле шаңнаткылаан. СЭКП-ниң XXVI съездизин төлептиг уткуур дээш чарышка алган хүлээлгелерин күүсеткениниң дугайында рапорттарны 62 бүдүрүлгө коллективтери, 406 цехтер, фермалар болгаш бригадалар, бүдүрүлгелерниң 7124 мурнакчылары берген. База ол ышкаш эки көргүзүглерни Тыва электри четкилериниң, «Тывакоммунэнергонун», Кызылдың аыш-чем садының, «Тыватудуг» трестин № 48 тудуг эргелелиниң, «Хемчик», «Торгалыг», «Кызыл тук», «Чаа орук» совхозтарның коллективтери чедип алганнар.

Төөгүлүг XXVI съездиниң ажылынга Тываның коммунистериниң делегаттары база киришкеннер. Ол бедик идегелди бүзүредип чораан кижилер бо-дур:

«Тыва даг-дугу» комбинаттын арыглал фабриказы-ның дерилгелер машинизи, бөдүүн ажилчын херээжен У. Т. Монгуш, «УТКА 25 чылы» совхозтун директору И. П. Гончарюк, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, СЭКП ТК-нын кежигүүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары Г. Ч. Ширшин.

Съездиниң делегаттарының аразында совет чогаалчыларның төлээлекчилериниң бары база өөрүнчүг. Оларга М. Шолохов, Г. Марков, С. Михалков, А. Сурков, В. Кожевников, А. Чаковский, О. Гончар, Н. Грибачев, А. Софронов, М. Танк, Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, М. Карим, С. Данилов болгаш өске-даа ат-сураглыг чогаалчылар хамааржыр. Мыя бо чижек безин Коммунистиг партияның, совет улустун бистин хөй националдыг чечен чогаалывыстың ажил-херээн бедни-биле үнелеп турарының дириг херечизи-дир.

Партияның XXVI съездизиниң ажил-чорудулгазының эң бедик чадазы болза Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVI съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Отчеду болгаш иштики база даштыкы политика талазы-биле партияның ээлчеглиг сорулгалары деп илеткел болур. Ону СЭКП ТК-ның Чингине секретары эш Л. И. Брежнев кылган.

Отчет илеткелдин шуткуп каан дадарбас каң дег одуруглары чогаадыкчы марксизм-ленинизмниң шыл-гараңгай документизи-дир. Ында революсчу теория биле революсчу практиканың чаңгыс эви сиңниккен, иштики болгаш даштыкы айтырыгларның ханы анализин кылган, сайзыраңгай социализмниң үезинде партияның ажил-чорудулгазының оруктарын ажыткан, коммунистиг тургузуушкунче бистин бурунгаар хөгжүлдестин сорулгаларын тодараткан. Ол программныг улуг бижикте совет нийтилелге Коммунистиг партияның улам өзүп турар ролун, онгу болгаш он бирги беш чылдарның хан-дамырындан тудуш харылзаалыын айыткан, тайбың дээш, улустар аразынга кады ажилдажылга дээш, бүгү делегейниң революстуг хөгжүлдези дээш моон ыңайгы демиселдин сорулгалары салдыган.

Чоннун эрге-ажыын камгалаарындан, чоннун чаа-гай чоруун хандыларындан ыдың хүлээлге Коммунис-

тиг партияда чок. Аңаа бистиң партиявыс кезээде шынчы болуп артар.

ССРЭ-ниң экономиктиг хөгжүлдезиниң чеден чылдарда болгаш онгу беш чылда түннелдерни үндүрбүшаан, эш Л. И. Брежнев XXVI съездиге мынча деп чугаалаан: «Совет кижилер эки, шалыпчы ёзу-биле ажылдааннар. Ленинчи партияны долгандыр сырый каттышкан хоорай болгаш көдээниң ажыл-ишчилери оон планнарын боттарының хуузунда, хан-дамырында тудуш херээ кылдыр хүлээп албышаан, Төрээн чуртунуң күчү-шыдалыи улгаттырарыиҥа күженишкенирини харамшаламааннар. Совет кижиге — күш-ажылдың кижизинге алдар болгаш мактал! Ол бистиң ниитилеливистин үделен четтимес, кол байлаа-дыр».

Ынчангаш бистиң партиявыс чоннуң чаагай чоруунун дугайында сагыш салышкынны кезээде бирги одуругга тургузуп, чүгле чуртталга тудуунун, ажылдаарының болгаш чурттаарының байдалдарын экижидериниң эвес, харын өг-бүлени быжыглаарының, уруг-дарыг дугайында, чоннуң кадыкшылының дугайында, кижилерниң бүгү талалыг угаан-бодал кижизидилгезин улам калбартыр дугайында эң чугула айтырыглар кирген улуг программаны боттандыра деп турары мырыңай таварылга эвес.

Совет кижилерниң материалдыг чаагай чоруу бедээн тудум, оларның угаан-бодал негелделери улам хөй янзы апарган болгаш байлакшаан. Чечен чогаал биле уран чүүл бажың бүрүзүнүң эргин-дөрүн ээлей берген деп чугаалаар болза, черле чазыг болбас. Совет Эвилелинде литература, Ленин башкының чагып чорааны, күзеп чорааны ышкаш, шагда-ла партияның ниити херээниң кезээ апарган. Литература партияга эң улуг айтырыгны шийтпирлээринге — коммунизмни тургузуп турар чаа кижини кижизидеринге дузалап турар. Ынчангаш совет чогаалчыларның хүлээлгези харысалгалыг болгаш чугула.

Бо дугайты Л. И. Брежневтиң чугаалаан сөстери уттундурбас: «Совет кижилерниң уран чүүлге хандыкшылы аажок улуг. Чамдыкта эки шиije кирери, солун номну садып алыры, делгелгеже эртери амыр эвес-ле болгай. Ынчангаш ол хүндүткел, уран чүүлге шак ындыг ынак чорук чогаадыкчының бодунуң чонунун мурнунга улуг харысалгалыг болурун база

негеп турар. Чоңунуң эрге-ажыктарыңга дүүштүр чурттаары, өөрүшкүңү болгаш муңгаралды олар-биле үлежири, амыдыралдың шыныың, бистин гуманистичи идеалдарывысты бадыткаары, коммунистиг тургузуушкуннуң идепкейлиг киржикчизи болуру — ол дээрге уран чүүлдүң ёзулуг улусчузу, ёзулуг партий-жизи-дир».

Совет кижиги — чаа иштилелдин орук изекчизи болгаш тургузукчузу, ол амыдыралдың социалистиг чаартылгаларының эге бажында туруп турар. Совет кижинин үлүүнде бистин эчис сорулгавыс — коммунистиг иштилелди тургузарының улуг болгаш нарын сорулгалары, тайбыңны камгалаары онаашкан.

Чаа кижинин кижизидилгезинге совет литература-ның улуг ролуңуң дугайында чугаа чоруң турда, чогаалчы кижиги номчукчуңуң бичин муруңга чоруур ужурлуг деп ленинчи сөстөрүн база катан сактып кээр бис. Бо чүл дээрге чогаалчы кижиги бодунуң чүгле ажыл-херээниң, эртем-биллиниң, уран талантызының талазы-биле эвес, харың үзел-бодалының, партийжизиниң талазы-биле база бодунуң үезиниң мурнакчы төлээлекчизи болуруңуң дугайың чугаалап турар. Ооң дириг чижээнге Коммунистиг партияның удуртукчузу, Совет күрүнениң баштыңы Л. И. Брежневтин «Бичин чер», «Катап тургузуушкун» болгаш «Кур чер» деп номнарны бижээш, чечен чогаал талазы-биле маадырлыг чорук кылганың айтыр апаар. Бо номнарның кижизидилгелиг болгаш таныдылгалыг ужур-дузазың чугаалап тура, ооң авторуңуң коммунистиг быжыг туружун коммунизмдин идеялары дээш, бодунуң үзел-бодалы дээш чаныш-сыныш чогуң номчукчулар магадаарлар.

Партийжиги съездиге бистин дайынчы отчедувус болза, Россия Федерациязының чогаалчыларының V съездизи болган. Ооң ажылыңга бистен Тыва АССР-нин Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол база бо одуругларның автору делегаттар болуп киришкен. Чогаалчылар С. Сүрүң-оол, О. Сувакпит, С. Козлова аалчылар болуп олурушканнар. Ук съездинин ажылыңга болгаш боттарының чогаадыкчы херээн шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр, оон чогуур түң-целдерни кылыр дээрзинге идегээр херек.

РСФСР-нин чогаалчыларының съездизинге СЭКП

ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-нин Министрлер Чөвүлелинин Даргазы эш М. С. Соломенцев сөс алгаш, бистин чуртувуста тиелээн боттук социализмнин артык күштүүн бүгү делегейге суртаалдаарынче совет чогаалчыларны партиянын ленинчи Төп Комитединин мурнундан кыйгырган. Литератураның болгаш уран чүүлдүң бүгү адырларының ролюн бедни-биле үнелевишаан, эш М. С. Соломенцев театр айтырынынче улуг кичээнгейни салган. Чүгле Россия Федерациясында безин бир чылда 65 миллион көрүкчү театрларга барып гурар. Ол дээрге кайгамчык улуг аудитория-дыр. Бир эвес шиелерни ак-көк экраннарга көргүзүп, дамчыдып турар телевидениени болгаш радиодамчыдылгазын катый алып болза, бүгү чурт тоолзуг улуг театрга дөмей болурдур. Черле ынчаш Россия Федерациязынын Министрлер Чөвүлелинин Даргазы чүгле ажыл-агый удуртукчузу эвес, харын литератураны болгаш уран чүүлдү ханы билер кижин дээрзи хөй санныг хуралдарга, семинарларга чоруп турарга билдине бээр. Михаил Сергеевич чогаалчылар, чурукчулар, композиторлар-биле үргүлчү ужуражып турар.

Россия Федерациязынын чогаалчыларынын съездинге «чогаалчы, беш чыл» деп термин база дыңналып турган. Чогаадыкчы ажылдакчы кижин кандыг-бир план, хүлээлге алып, аразында чарыш салып дээрге, берге херек болбайн аан, ынчалза-даа черле эчис сорулгалыг ажылдаар уjurлуг дээрзин амыдырал бадыткаан.

Онгу беш чылда тыва чогаалчыларнын ажыл-херектеринге база солун чүүлдер болгулаан. Бистин чогаалчыларыныс Шушенскоеге, Горно-Алтайскиге, Улан-Удэге болгулаан чогаадыкчы конференцияларнын ажылдарынга, Москвага, Иркутскиге, Красноярскиге, Абаканга, Кызылга эрткилээн янзы-бүрү жапрын семинарларынга киришкилээн. Бүгү-эвилелдин аныяк шүлүкчүлеринин XI фестивалы бир-ле дугаар Тывага болуп эрткен. Тыва чогаалчыларнын номнарын Москвага делгеренгейи-биле чугаалажып көргөн. Хоочун чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Салим Сүрүн-оол, Монгуш Кенин-Лопсан, Екатерина Танова улуг хемчээлдиг чогаалдарны бижигилээннер. Шүлүкчү Юрий Кюнзегештин «Кижинин изи» деп

чындзын, аныяк чогаалчылар Александр Даржай-нын «Сылдыстыгда душ», «Эзенгиниң кынгыраажы», Николай Ооржактын «Ханы ынакшыл», Монгуш Көжелдейнин «Часкы хаттар», Дандар-оол Сарыкай-нын «Бустунмаан үүже» деп номнары чогуур үнелелди алгылаан. Сөөлгү хүннерде Леонид Чадамба «Аян чорук», Монгуш Өлчей-оол «Назын», Салчак Молдурга «Тура-сорук» деп багай эвес номнарны чонга бараалгатканнар. Оон ыңай баштайгы чогаалдары болгаш номнары-биле өөрүнчүг идегелди берип турар Алексей Арапчор, Көк-оол Чамыян, Виктор Сагаан-оол, Черлик-оол Куулар, Каң-оол Ондар, Чаң-оол Ондар, Аракчаа Ондар, Зоя Намзырай, Лидия Иргит, Зоя Амыр-Донгак, Өөлөт Чинмит, Доюндуп Биче-оол, Моторк Тирчин болгаш өскелерниң-даа атсураа улуска билдингир апарган. Совет Тываның чечен чогаалы, бүгү совет литература ышкаш, интернационалчы болуп турар. Шүлүкчүлөр Светлана Козлова болгаш Анатолий Емельяновтуң номнары чүгле Кызылга эвес, Москвага база үнгүлээн. Хоочун чогаалчылар Николай Сердобовтуң «Дайынга дадыкканнар», Михаил Пахомовтуң «Бурунгу черниң эрteni» (ийиги кезээ) деп чогаалдарны бижээн. Бо хоочуннарны Вячеслав Бузыкаев, Юрий Вотяков, Эмма Цаллагова, Борис Прудников, Владимир Колпаков болгаш өскелер-даа кудурук ызыртыр салгап оларлар. Үстүнде өөрүнчүг демдегелдер-биле кады тыва чогаалчыларның ниитилел амыдыралынга эгезинден тура идепкейлиг киржип келгенин чугаалаары артык эвес. Олар эң баштайгы кызыл партизаннар, эң баштайгы партия болгаш күрүне ажылдакчылары, эң баштайгы башкылар, эң баштайгы өөредилге номнарының авторлары, эң баштайгы эртемденнер. Чогаалчы кижиниң партияның, күрүнениң, чоннуң мурнунга бедик харысалгазы, ыдык хүлээлгези мында дүүшкен.

Чогаалчыларның ниитилел хөгжүлдезинге улуг ролун В. И. Ленин, Коммунистиг партия кезээде бедии-биле үнелеп чораан. Ол ыдыктыг чаңчылдың СЭКП-ниң XXVI съездизинге база катап демдеглеттингени чогаалчыларны чаа-чаа бедиктерже сорук киирип турар.

СЭКП-ниң XXV съездизинге «бүдүрүлге темала-

рынын», «ыржым даң хаяаларының», «изиг харларның» дугайында чугаа чоруп турган. Орта Л. И. Брежневтин мынча деп чугаалаанын чогаалчылар утпаан: Ёзулуг талант ховар таваржыр. Литератураның болгаш уран чүүлдүң талантылыг чогаалы — ол дээрге национал байлак-тыр».

Бодунуң коммунистиг үзел-бодалдарына шынчы Коммунистиг партия бодунуң XXVI съездизинге ол угланышкынны улам ханылаткан болгаш байыткан. Л. И. Брежневтин Отчет илеткелге демдеглээни болза: «Бистин үжилеривистин чырыткылыг овор-хевирин тургузарына чогаадыкчы ажилдакчыларның чедишкиннери маргыш чок. Ол овор-хевирлер кижилернин сагыш-сеткилин доюлдуруп, маргылдаа үндүрүп, амгы болгаш келир үе дугайында бодандырып турар. Партия эң эки чогаалдарда сиңниккен хамааты сорукуту, четпестерге эптеш чок чорукту, бистин ниитилеливисте бар чугула сорулгаларны шиитпирлээринге уран чүүлдүң идепкейлиг киржилгезин хүлээп ап, байыр чедирип турар».

Оон ыңай партияның XXV съездизинге «каң эзилдирикчилеринин азы пөс-таавы фабриказының директорунуң, инженеринин азы партия ажилдакчызының чедишкенин дээш сагыжывыс хөлзеп турган» болза, ам XXVI съездиге «тудугжулар бригадирин болгаш колхоз даргазы, демир-орук ажилчыны болгаш офицер, ужудукчу болгаш улуг эртемден» демдеглеттинген.

Төп Комитеттин Отчет илеткелинге Л. И. Брежнев оон ыңай мынча дээн: «Чогаалдарның маадырлары аар-саар чөгенчиг ажил-херектер-биле хагдынмайн, бодунуң чуртунуң сагыш-човаашкыннары-биле, күженишкенин күш-ажыл, чөптүг болгаш чаагай чоруктуң тиилелгези дээш кызымаккай демисел-биле хайныккан амыдырал-биле чурттаан турарын чедип алыры чугула».

Маңаа хамаарыштыр тыва чогаалчыларның аар-саар темалардан халбактаныр, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинче ханылавас, амыдыралдың чидип бар чыдар кара талаларын сүрер, оларны хөөредиксээр, тыва улустуң кыска совет үеде чедип алган улуг социал чаартылгаларын эскербес талаларын ажы-биле миннип чугаалаар херек. Борта совет чо-

гаалчының партийжи быжыг туружунун дугайын чугаалаары база артык эвес. Чогаалчы кижини чүгле бодунун чогаалдары-биле эвес, харын бодунун хууда чагай үлегер-чижээ-биле база кижизидикчи болур уjurлуг.

Чогаадыкчы интеллигенциянын идеялиг өзүлдезинче Коммунисттик партия хүн-бүрүде сагыш салышкынын кылып келген. Ооң тодаргай чижектеринге СЭКП Төп Комитединин «Идеологтук, политика-кижизидилгелиг ажылды улам ыңай экижидер дугайында», «Чечен чогаал критиказының дугайында» база «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажыл дугайында» төөгүлүг доктаалдары хамааржыр.

СЭКП-нин XXVI съездизинге бодунун чугаазынга СССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин бирги секретары Г. М. Марков партияга өөрүп четтиришкенин чылыг сөстөрүн мынчаар чугаалаан: «Партия Төп Комитединин политиктиг угланышкынынын ленинчи эчис-сорулгалыгы болгаш чайгылыш чогу, партиянын литературага болгаш уран чүүлге, оларнын ажылдакчыларына СЭКП Төп Комитединин Отчет илеткелинде эң күштүү-биле дыңналып турар идегели бүгү совет чогаадыкчы интеллигенциянын чүректеринде изиг өөрүп четтиришкени-биле чалбышталган болгаш оларны чаа-чаа чүүлдерге болгаш ажыдышкыннарже чалгышналдырып турар».

СЭКП-нин XXVI съездизинин чангыс үн-биле чүүлдүг деп хүлээп алганы «1981—1985 чылдарда болгаш 1990 чылга чедир үеде СССРЭ-нин экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинин кол угланышкыннарында» мындыг одуругларны дүрүмчүдүп каан: **«Социалисттик культураны болгаш уран чүүлдү хөгжүдөр, марксисчи-ленинчи үзел-бодалды хевирлээринге, совет кижилерин хөй талалыг угаан-бодал хергелелдерин улам долу хандыраарына оларнын ролун бедидер».**

Ынчангаш СЭКП-нин XXVI съездизи он бирги беш чылда болгаш 1990 чылга чедир үеде Советтер чуртунун чүгле экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинин эвес, ооң литературазынын болгаш уран чүүлүнүн сайзыралынын оруктарын база тодараткан. Ол чүл дээрге Коммунисттик партия бистини нитиле-

ливистин ээлчеглиг үе-чадазында совет чогаалчылары, уран чүүлдүн бүгү ажылдакчыларын марксизм-ленинизмнин чогаадыкчы теориязы-биле чепсеглеп каан, ам ол ыдыктыг сорулгаларны күүседир дээш карак кызыл ажылдаары арткан деп чугаалап болур.

СЭКП ТК-нын Отчет илеткелинин төнчүзүндө Л. И. Брежнев мындыг чалгынныг сөстөрүн чугаалаан: «Ийет, совет кижилер даартагы хүнче бүзүрелдин-биле көрүп турар. Ынчалза-даа оларнын оптимизми — тамчыктыгының тогдунуушкуну эвес. Бистин улузувус оон бар-ла бүгү чүүлдери оон бодунуң күш-ажылы-биле тургустунган, оон бодунун ханы-биле камгалап алдынган дээрзин билир. Ынчангаш бис оптимистер бис, чүге дээрге бодувустун чуртувуска, бодувустун улузувуска бүзүрээр бис. Бис оптимистер бис, чүге дээрге бодувустун партиявыска бүзүрээр бис, оон айыткан оруу — кара чангыс шын орук деп чүвени билيري бис».

Партиянын XXVI съездинге СЭКП ТК-нын Отчет илеткелинде база 1981—1985 чылдарда болгаш 1990 чылга чедир үеде ССРЭ-нин экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинин кол угланышкыннарында бүгү айтышкыннарны болгаш түңнелдери бүгү совет коммунистер болгаш совет улус улуг көдүрлүүшкүн-биле хүлээп алгаш, социалистиг Ада-чурттун чечектелишкени дээш, тайбың дээш, бүгү ажылчы кижилернин аас-кежин дээш могаг чок демиселинин ужун төрөөн партияга, оон эш Л. И. Брежнев баштаан ленинчи Төп Комитединге, Политбюрозунга өөрүп четтиришкенин чүректің ханызындан илергейлеп турарлар.

«Партия — бистин үевистин угааны, алдары болгаш нүүрү». Бо ленинчи сөстөр ам чер бөмбүрзээнин бүгү дылдарында база катап чаңгыланып турар. Ол сөстөргө Коммунистиг партияның төлептиин совет коммунистернин кайгамчык улуг шуулганы — СЭКП-нин XXVI съездизи бүгү делегейге база катап бадыткаан.

Коммунистер дугайында чугаа

Хертек Таан-оол

ДӨСКЕЛ ЧОК КИЖИ

(СЭКП-ниң XXVI съездизиниң делегады)

Буурул баштыг бурунгу Кара-Даш мырынай аныяксып, аян кире берген ышкаш сагындырар. Оон ол-бо талаларынга тургулаан элээн каш бөзүр-бөзүр ак хаяларлыг бедик даглар «читкилей» берген. Каш чыл мурнунда чүү-даа турбаан белдерде фабрикага болбаазыраткан даг-дүгүнүң артынчыларын барып төккенинден чаа ак-ак «даглар» тыптып келгилээн. Топтап көрүп турарга, Кара-Даш өшкү чөөгүнден ар-гаан аржыыл-биле богааланып, каастанып алган ышкаш сагындырар. Комбинаттың ийиги ээлчээниң он дөрт каът кол корпусу чанында даг-дүгү «үүжелээн» даглар-биле адааннашкан чүве дег ырактан-на бедик чаагай көстүп тур...

Февральдың бир хүнү. Постоянныйга автобуска олурупкаш, арыглал фабриказы кайы сен дээш хап-тывыс. СЭКП-ниң XXVI съездизиниң делегады, дер-рилгелер машинизи Уйнукпан Түлүшовна Монгуш-биле ужуражыр дээш чоруп органым ол. Каш-ла минута эрткенде фабрикага чедип келдивис. Автобус-тардан, машиналардан дүшкен, оларга олурар дээн кижилерниң хөйүн көөрге, кандыг-бир байырлал, митингиге чыылган улус сагышка кирер. Ээлчеглер солушкан үеде чеде берген болдуvus.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглалга фабриказының девискээринде лозуннарны, стендилерни, көргүзүглерни хөйү-биле аскан. «СЭКП-

ниң XXVI съездизин төлептиг уткуулунар!», «СЭКП-ге алдар!» болгаш ажыл-ишчилерни күш-ажылчы сорук кирип турар өске-даа кыйгырыглар эмгежок.

Арыглалга фабриказының партбюро секретарының кабинетиди. Партбюро секретары Михаил Салчакович Сундуй-оол бистерни эптиг-эвилени-биле хүлээп алгаш, ажыл-ижин чугаалап берген.

— Делегаттын ажылдап турар чери — бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар цехче барып көрээлиңер — деп, ол бистерни чалай берди.

— Бирги ээлчегде ажылдап турар кижин болгай. Ам дораан-на ужуражы бээр бис — деп, Михаил Салчакович чугаалааш, ыт чок, дүрген базып олур.

Бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар цехтин иштинче кире бээрге, ажыл-иштин хайнышкынны илден. Кижин бүрүзү-ле кандыг-ла бир чүвени кичээнгейлиг кылып турарын бо-ла көрүп болур.

Цех начальнигинин кабинетинге келдивис.

— Уйнуклан Түлүшовна чедип келди — деп, үндыңналды.

Ак довурак-доозунга борашкан ажылчын хептиг, ортумак сынныг, оожум, топтуг карактарлыг херээжен кижин эжиктен кирип келгеш, бистер-биле менилдежип, танышты.

Бистин чугаавыс баштай съездинге уткуштур алган социалистиг хүлээлгелернин күүселдези канчаар чоруп турарының дугайында болган чүве.

— «Сөглээн сөс, керткен ыяш» деп тыва чечен чугаа шынын-на сөглээн. Сөстү сөглээш, ону амыдыралга боттандырар деп чүве берге болдур ийин бо — деп, делегат чугаазын эгеледи. — Онгу беш чылдың бирги айында 8500 тонна даг-дүгүн фабрика коллективин чуртка бээр тургаш, 30 тоннаны ажыр күүсеткен. Баштайгы базым багай эвес. Съездинин ажиттынар хүнүңге чедир пландан ажыр 100 тонна сорттуг даг-дүгү бээр бис. Хүлээлге белен эвес, күүседир дээш болдунар хемчеглерни ап турар — деп, ол уламчылааш, бо дарга чүү дээр ирги дээн ышкаш, партбюро секретарынче көрдү.

— Шын, шын, бергелерни ажып эртер хемчеглерни ап келген, моон соңгаар-даа алыр бис — деп, Михаил Салчакович чугааны үзе кире берди.

Уйнукпан Түлүшовнаның дерилгелер машинизи болуп ажылдап турар № 1 ээлчээ январьда 877 тонна сорттуг даг-дүгү бүдүрер хүлээлгезин күүсеткеш, эки ажылдыг ээлчеглерниң одуруунда киргенин оларның чугаазындан билип алдым.

Дорту-биле чугаалаарга, Ак-Довурактың даг-дүгү арыглакчылары съезд мурнунуң күш-ажылчы ээлчээнде киржип, боттарының күжүн, билин, арга-курлавырларың планныг онаалдаларны болгаш социалистиг хүлээлгелерни күүседиринче угландырган болду.

Съездиниң делегадының ажылы, амыдыралы арыглалга фабриказының бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар цеги-биле база, Ак-Довурак хоорай-биле сырый холбашкан.

— Дерилгелер машинизи мергежилди чедип алырынга эш-өөрүм улуг дуза чедирген, оларга сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередип чоруур мен — деп, ол санап чоруур.— Күш-ажылчы намдарымны 1963 чылда маңаа эгеледим, күш-ажылымның багай эвес түннелдеринге өөрүп, ону акы-дунма найыралдың ачы-дузасы деп билип чор мен. Арыглал фабриказының коллективи — мээң бажыңым, өг-бүлөм, школам ышкаш болу берген, ол мени күш-ажылче сорук кирип келген. Эш-өөрүмнүң деткимчези чок турган чүве болза, ленинчи партияның съездизиниң делегады болур бедик бүзүрелди кайын чедип алып ийик мен — деп, төлөптиг ишчи чугаазын уламчылаан.

Шынап-ла, күш-ажылчы коллективтин мобилизакчы база кижизидикчи ролю улуг. Ындыг болганындан ону бистиниң ниитилелдин үндезини кылдыр санап турар. Оон аңгыда аңаа кижилерниң идеялиг болгаш мөзү-шынар талазы-биле канналыышкыны боттанып, быжыг найырал база эш-хуузунуң ёзузу тургустунар, эң эки шынарлары хевирлеттинер болгаш илерээрин совет амыдыралдың омур-хевири долuzu-биле бадыткаан. Оон тодаргай чижээ съездиниң делегадының чугаазындан-на илдең-дир.

Уйнукпан Түлүшовнаның бажыңы, өг-бүлезини болу берген бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар цехтин адаккы кезээ бо. Мында чеди үүрмектекчини тургускан. Бо дериг-херекселдерни ээлчег эгелээриниң мурнунда

үрелиишкин бар бе азы чок бе дээрзин эки хайгаарап тургаш, хүлээп алыры чугула, оон ажылдың бүдүрүкчүлүү, шынары чедип алдынар. Ол ышкаш үүрмектекчи бүрүзүнүн эки ажылдаарын хандыраы-биле ында хөй санныг техниканы болур-чогууру-биле ажылдаарын болгаш өске-даа ажылдарны харыылаар кижини — дерилгелер машинизи болур. Бо бүгүнүн дугайында бистерге тайылбырлап, айтып берип чоруп турарын көргөш, ону кайгамчык эки билирин магадап көрүп чордум. Тыва араатарнын оолдар, кыстарынын аразындан мергежилдиг ажылчынар үнгенинге иштимде чоргаарланып, харын-даа адааргап-даа чордум. Ажыл-херекти бодунун беш салаазы дег билер кижилернин бирээзи ол.

Цехте эн-не харыысалгалыг ажылдарнын бирээзин съездинин делегады харыылап турар болду. Үүрмектекчилернин ажыл-чорудулгазын биче-ле када хайгааравайн баар болза, рудадан даг-дүгү ылгаарынын технологтуг чорудулгазы үрелир, ооң уламындан куду шынарлыг продукцияны бере бээр.

Үүрмектекчинин бирээзинге У. Т. Монгуш чоокшулап чеде бергеш, холунга даг-дүгү алгаш, шынарын көөрү-биле бисче сунду. Өнү шала боралдыр боордан башка хөвөң-биле дөмей болду, ону улустун «даг хөвөн» деп адаары-даа чөптүг чүвө-дир деп бүзүрөп көрдүм.

— Эки-ле арыглап турар-дыр — деп мактадывыс.

Цехти эргий кезип доосканывыс сөөлүндө эрткен чылдың болгаш бо чылдың баштайгы айынын түннелдерин көөрүвүске, дуржулгалыг дерилгелер машинизинин продукциязынын шынары эки болган чорду.

— Бо мергежилди Уралда Асбест хоорайнын фабриказынга 1962 чылда чедип алган мен — деп, бистин айтырыгларывыска Уйнукупан Түлүшовна харыылай-дыр.

Ол үеде комбинаттын бирги ээлчээнин тудуу доостур чедип орган, арыглалга фабриказы (амгы бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар цех) ажыглалга кирерге ажылчынар хереглеттинер болгай. Ынчан Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарга онгу классты дооскан оолдар, кыстарны Ак-Довурактын комсомолчу шалыпчы тудуунче комсомолчу путевка-биле чорудуп турган.

Аксы-Барлык школазын дооскаш, комсомолчу путевка-биле аныяк кыс Уйнукпан бөлүк өөрү-биле «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелинин кадр килдизинге чедип келген. Даргалар ол-бо телефоннашкан, чугаалашкан соонда, оларны Уралче өөредип чорударын шнитпирлээн. Ам канчаар боор, мергежил чедип алгаш, ажылдаар күзел-соруктуг келген улус чөпшээр-режипкен.

Уйнукпан ооң мурнунда Ак-Довуракка каш удаа чораан.

Өөредилге чылы дооступ, онгу классчыларының күрүне шылгалдалары чоокшулап орган.

Класстың удуртукчу башкызы бир хүн чедип келгеш, «Кым болурул?» деп кежээни келир иделяда эрттирерин планнаанын дыңнаткан. Орта онгу классты доозуп, амыдыралче эгелеп кирип турар аныяктарның мергежил шилип алырының дугайында чугаа болурун тайылбырлап берген. Ол хүнден эгелээш, Уйнукпан, ооң эштери каяа ажылдаарын, кандыг мергежил шилип алырының, ооң кайызы ажыктыының дугайында бо-ла чугаалажып, а харын чамдыкта маргылдажы-даа бээр апарган.

«Кым болурул?» деп кежээге хөйүнү билип алганнар. Ылангыя Ак-Довурак дугайында тодаргай билдинген. Анаа «Тыва даг-дүгү» комбинат тургустунар. Ооң бирги ээлчээн удавас ажыглалга кирирер. Орта хөй ажылчың күш негеттиниң турар. Даг-дүгү — үнелиг чиг-эт. Оон үш муң ажыг техниктиг кылыгларны белеткеп турар. Бо бүгү Уйнукпанның кичээнгейин хаара туткан, чаа бүдүрүлге чершиге ажылдаар изиг күзелиң кыптыгып келген.

— Ак-Довурактың бажың-балгадын, тудугларын, кудумчуларын мурнунда херекке алыр эвес, комсомолчу путевка-биле чедип келгеш, ам-на толтап көрүп, магадап чордум. Амгы ышкаш сан дорт асфальтылаан кудумчулар, дөрт-беш каът бажыңнар, ногаан ыяштар кайда боор. Кайнаар-даа көөрге, чаа тудугла, тудуг чүве-ле болгай. Фабриканың, үүрмектеп-сорттаар комплекстин, чуртталга бажыңнарының тудугларынга болгаш өске-даа объектилерге Совет Эвилелинин хөй националдыг улустарының төлээлери — орустар, украиннер, белорустар, тывалар, казактар, хакастар болгаш өскелер-даа күш-ажылчы үлүүн

кирип турганнар — деп, даг-дүгү арыглакчыларынын хоорайынын дугайында Уйшукпан сактып чугаалаар.

Асбест хоорайга алды ай өөредилге билдиртпейн эрте берген. Ол черниң бүдүрүлгезиниң специалистери Тывадан барган чээрби ажыг кижиге чаа арыглал фабриказынга ажылдаар мергежилдерни бээр дээш кыска үеде хөй уе-шакты үндүрүп, боттарының интернационалчы хүлээлгезин күүсеткен.

Күш-ажылчы шылгалданы эгелээри-биле Ак-Довурактың чаа арыглалга фабриказынга Уйшукпан Монгуш, Тая Хертек болгаш ооң-даа өскелер чедип келген. Арыглалга фабриказы доозулбаан, ыпчангаш оларны дагга тургузуп каан түр тургузугга ажылдаары-биле чоруткан. Келир үеиниң даг-дүгү арыглакчыларының күш-ажылчы базымнары ооң эгелээн.

— Өөренип эгелеп турар үемде дерилгелер машинаының кайы-бир кезээнге дээринден безин коргар турдум. «Кайы хамаанчок чагыга, удазын демирге дегбс, ток хаптар чоор» деп акым чагып каан чүве. Ону күүседир бодап чорааным ол-дур ийин. Ол эрткен үени бодаарга ам кижиниң каткызы келир — деп, допчу намдарын биске чугаалап ора, ол демдегледи.

Чаа келген ажылчыннарның билни болгаш мергежили куду болганындан дыка хөйү өөреникчилеп кирген. Оларның аразынга Уйшукпан база кирген.

Дериглер машинистери, регулировщиктер болгаш өске-даа мергежилдиг кижилер фабрикага херек. Ыпчангаш оларны дүн-хүн чок өөредир хүннүң сонгаарлаттынмас сорулгазы ол. Ону амыдыралга боттандыраары-биле фабрика директору Г. Ф. Мананков, ээлчег мастери Б. М. Касаев болгаш өскелер-даа болдунар хемчеглерни ап турган.

Үр эвес үе эрткенде дерилге машинизинге Уйшукпанны кирип каан. Анаа черле ижикпес, техниканы оожум шингээдип алып болган. Ооң уламындан орта хөңнү чокталып, харын-даа чамдыкта довурак-доозунуг черни каар бодалдарга четкен.

Аныяк кыстың шак мындыг байдалга таваржып турарын билгеш, ооң кожазында арга-дуржулгалыг эштери чогуур үезинде деткимчени, дузаны көргүскен.

— Дидимнен, дидимнен, Уйшукпан! Кижин амытан чүнү-даа кылып, бодап шыдаар. Бистиң бо ажылдап

турар техникавыс шуптузу кижиниң мерген угааны болгаш шевер холдары-биле кылдынган. Оларны чүгле билдилиг башкарып өөренип алыр сорулгалыг бис. Арга-дуржулгам четпес дээр-дир сен. Күзел, чүткүл турда, ол чедип алдынар. Ол сенде бар — деп, амга чедир ында ажылдап турар М. И. Ильинаның чугаалааныш Монгуш ам-даа утпаан.

Дуржулгалыг эштерниң деткимчези, дузаламчызынын ачызында Уйнукпан амыдыралдың делгем оруунче кирген. Ол дээш үстүнде болгаш өске-даа эш-өөрүүнге чүректің ханызындан өөрүп четтиргенин илердип чоруур.

Күзел-чүткүлдүг, туруштуг уруг дерилгелер машиназының мергежилни ынчаар шингээдип алган. Оон эгелээш бо хүнге чедир ында эки ажылдап, бүдүрүлгезиниң планын онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседиринге төлептиг үлүүн кирип турар. Уйнукпан Түлүшовнаның күзел-чүткүлү ыңдыг. Чедип алган чедишкенинге, билинге ол черле доктаавас, ону көвүдөдир, бедидер дээш үргүлчү-ле сагыш човап, сеткили аарып чоруур. Дерилгелер машинизиниң дөрткү разрядын чедип алган, оон-биле чергелештир регулировщиктин бешки разрядын дужааган. Бедик мергежилдиг ажылчын.

Уйнукпанның амыдыралынга бергелер-даа, муңгаралдар-даа тургулааныш бирден бирээ чокка сактып чугаалап орду.

— Ада-иемниң чурту Улуг-Хемниң Кара-Тал дээрзин төрелдеримден дыңнаап мен. Мээң төрүттүнген черим ол — деп, делегат чугаалап орат.

Бичезинде-ле ада-иезинден чарылгаш, бодундан биче ийи дуңмазы-биле өскүс арткан. Партия, чазак болгаш төрелдери оларны ёзулуг төлептиг хамаатылар кылдыр өстүрүп, кижизидип каан. Олар шуптузу эки ажылдап, хөй-ниитиниң херээнде идепкейлиг кирип, төлептиг үлүүн кирип чоруурлар.

Съездиниң делегадының өөнүң ишти Чапай Мышнянович Монгуш Ак-Довурактын кадржаан ажылчыннарының бирээзи. Бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар цехте безин чеди чыл слесарьлап турар. Өг-бүле ийи уруглуг. Сергей — онгу, а хеймер кызы — Оксана бирги класста эки өөренип, үлегерлиг өөреникчилерге санадып турар.

Ажыл-ишчи, найыралдыг өг-бүлениң кижигүннери хостуг үелеринде кино, концерт көрүп, кезжээлерге киржип, ажыктыг дыштанырынче сагыш салыры чаагай чанчыл болу берген. Уругларның күш-ажылчы, аажы-чаң, эстетиктиг кижизидилгезинче ада-не хүн бүрү кичээнгейни угландырган.

Ак-Довурактың арыглалга фабриказы ажыттынганының баштайгы хүннеринден бээр Совет Эвилелинин хөй национал улустарының төлээлери-биле кады тыва малчыннарның оолдары, кыстары ажылдап тургаш, янзы-бүрү мергежилдерин чедип ап, ажылчын аңгының одуруунга киргенин Уйнуклан Түлүшовна бистерге чугаалаан. Оларның дыка хөйү ол аныяк бүдүрүлгезинде чедишкениниг ажылдавышаан, чамдыктары удуртур ажылдарже депшээн. Кадржаан тыва ажылчыннар — амгы үеде фабриканың партбюро секретары Михаил Сундуй-оол, фабрика директорунун оралакчызы Юрий Шагдыр, ээлчегниң улуг мастери Деспи Дүктен-оол, ажылчыннар Тая Хертек, Ооржак Долчун, Раиса Ортун-Назын, Боня Куулар, Зоя Күжүгет болгаш өскелер-даа оларга хамааржыр.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын ийинги ээлчээн ажыглалга киригени — арыглал фабриказының күчүзүн улгаттырган. Ажылчыннарның саны көвүдээн, оларның хөй нуруузу тывалар. Ынчангаш тыва национал кадрларны белеткээринге фабрика улуг рольду ойнаан.

Бедик дерилгелер машинизи бодунун байлак аргадуржулгазын аныяктарга күзелдени-биле дамчыдып, оларны төлептиг аажы-чаңга, күш-ажылга ынак болур чорукка кижизидер дээш үргүлчү сагыш салып келген.

— Аныяк салгал — бистин келир үеvis, олар бистен артык мергежилдиг, билин шыырак, бүтү-ле эки чорукка кижизиттинген болур ужуруг. Ындыг болганының ужурундан оларның өөредилге-кижизидилгезинче онза кичээнгеийни салып турар — деп, ол чугаалаар.

Шынап-ла ындыг. Дагдыныкчыларның ажылын идепкейжидери — бүдүрүлге бүрүзүнге эргежок чугула херектиг чүүл.

Уйнукпан Түлүшовна арыглал фабрикасында дээр-е дагдыныкчыларның бирээзи. Ажылдап келген чылдарының дургузунда дыка хөй оолдар, кыстарны күш-ажылдын делгем оруунче ол кирип, эки аажы-чанга кижизиткен. Тамара Кууларны ап көрээлинер. Каш чыл мурнунда бо ээлчегге ажылдап киргеш, дагдыныкчызының ачызында коллективте мурнакчыларның бирээзи болган. Партия кежигүчүнге ону хүлээп алган. Кууларны эрткен чылын улус депутаттарының Барыш-Хемчик район Советиниң депутадынга соңгукчулар соңгуп, улуг иделгелди көргүскен. Ол ам бодунуң дагдыныкчызы дег районда мурнакчы ажылчын, хөй-ниити херээниң иделкейлиг киржикчизи. Оон аңгыда Анна Хертек, Татьяна Салчак болгаш өскелер-даа дагдыныкчызын салган, оон үлегерин эдерип орарлар. Уйнукпан Монгуштуң өөрсникчилериниң иштинден партия, комсомол ажылдакчыларынче, мастерлерже дешээнинер база бар. Оларның мергежилдиг ажылчылар, төлептиг аажы-чаңныг болганы дагдыныкчызының ачызы деп санап, орта өөрүп четтиргенин бо-ла илередип чедип кээрлер. Уйнукпан Түлүшовна оларга сеткил ханыышкын-биле чоргаарланып, ажыл-ижин, амыдыралын сонуургап, чагыг сөзүн, сүмелерин ам-даа берип орар.

— Партийжи даалга — Устав негелделеринин бирээзи, ынчангаш ону коммунист бүрүзү ыяап-ла күүседир хүлээлгелиг — деп, партия съездизиниң делеганын санап турары чөптүг.

Анаа улуг-даа, биче-даа даалга бээрге, ону айыткан хуусаазында, ак сеткилдиг күүседир чаңчылдыг. Даалганы ол чүгле күүседир эвес, харын ол айтырыг талазы-биле бодунуң азы эш-өөрүнүң саналдарын кирип келир. Тодаргайы-биле чугаалаарга, амгы үениң негелдезинге дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле, бот-идепкейлиг ажылдаар кижжи болуп турар.

Коммунист Монгуштуң партийжи болгаш ажыл-ишчи эки шынарларының дугайында чылыг сөстөрни В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттын партком секретары В. Х. Сүге-Маадырдан, арыглал фабрикасында партбюро секретары М. С. Сундуй-оолдан болгаш өске-даа эштерден дыңнаан мен.

Эрткен чылын № 1 ээлчегниң коммунистери Уйнукпан Түлүшовнаны партбөлүктүн удуртукчузунга

соңгаан. Коммунист эш-өөрүнүн идегелни амыдыралга боттандыраы-биле коммунистерниң авангардчы ролун бедидер, идеологтуг, аажы- чаң, күш-ажыл кижизидилгезин экижидеринче углаан тодаргай ажилдарны чоруткан. Партийжи база күш-ажылчы сагылгачурумунуң, көскү агитациянын, политчырыдышкыннын, экономиктиг өөредилгезиниң байдалынын, партийжи даалгаларнын, планныг онаалдаларнын база социалистиг хүлээлгелерниң күүселдезиниң болгаш өске-даа ээлчегге хамаарышкан айтырыгларны партия хуралдарынга чугаалашкаш, аңаа тодаргай шийтирлерни хүлээп ап келген. Партиянын үстүкү органнынын, парткомнун база бодунун доктаал-шиитирлериниң күүселдезин чедип алырынче хүн бүрү кичээнгеини салып турарындан ээлчегде күш-ажылдын болгаш хөй-ниитиниң сагылгачурумун үрээр чоруктар сөөлгү үеде кызырылган, ол чорук планныг онаалдаларны чедишкенин күүседиринге салдарын чедирген.

Партбөлүктө коммунист бүрүзү партийжи даалганы багай эвес күүседип турар. Оларга ээлчегниң улуг мастери Даш-Мөге Ондар, Монгуш Оюн, Елизавета Куулар болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Күш-ажыл кижини алдаржыдып каастаар. Ооң тодаргай чижээ Уйнукпан Түлүшовна Монгуш ол-дур. Ак-Довурактың сураглыг ажилчынынын хөрээн Күш-ажылдын Кызыл Тук ордени, Ленинчи юбилей медалы болгаш өске-даа шаңналдар каастап чоруур.

Могаг-шылаг чок ажыл-ишчи, дөскел чок хөй-ниитичи, партиянын бедик идеялиг, идепкейлиг дайынчызы Уйнукпан Түлүшовна Монгушка Тываның коммунистери улуг идегелди көргүзүп, СЭКП-ниң XXVI съездизиниң делегадынга соңгаан.

— Ленинчи партиянын ээлчеглиг съездизиниң делегадынга республиканың коммунистери мени соңгуп, идегелди көргүскен. Бо хире улуг үнелел, бүзүрел дээш Төрээн чуртумнун экономиказын быжыглаар, социал хөгжүлдезин экижидер дээш бүгү күжүмнү, билимни, арга-мергежилимни үндүрүп ажилдаар мен — деп, делегат чугаалап орав.

Уйнукпан Түлүшовна арыглалга фабрикасында чедир шийтирлеттинмейн турар айтырыгларже кол кичээнгеини салыр кижин болду. Хамыктың мурнунда

даг-дүгү арыглаарының планын күүседир, ооң шына-рын экижидерин эң-не чугулалап көрүп турар. Ону боттандыраарынче бүгү күштү салган. Фабриканың коллективи мурнунда салдыган сорулгаларны күүседип болурунун бүгү аргалары болгаш курлавырлары бар, олар аңаа бүзүрээр.

Чооду Кара-Күске

ДИРЕКТОР

(СЭКП-ниң XXVI съездизиниң делегады)

Орай келген машинаны суурнун ыттары шоолуг херекке албаан, кудумчу дургаар бичини када үн алчып чоруй, чылыг үгектеринче кире халышкан. Даргазының боданырынга шаптык катпазын кызыдып чораан чолаачы, чеже-даа туттунза, эзей каапкан. Оон эгени аарак, соок чудуруу-биле арын-бажын, карактарын нугуй иткилеп, херлип-көстүп олура, айтырган:

— Бажыңыңарже бе, Иван Павлович?

— Чок, контораже.

Даргазының ынча дээрин чолаачы пат-ла билир, ынчалза-даа хүнзедир аалдар кезээш турупкан кижии оода бо удаада дыштанып алзын деп бодаан. А оозу үш дүн ортузун көре тура-ла, чаңчыккан аайы-биле «контораже» дээн. Хөртүкке кастынып, чайындыга дүжүп, чамдык улус ооң нервизинге «дээп» хүнзезде-даа, ол амыр-дышты бодаваан.

Совхоз директорунун конторага кылыр ажылы база хөй болган. Бир-ле дугаарында — даарта кылыр ажылдың планы. Ол чокта канчап ажылче үнерил? Ылаңгыя бөгүн үш салбырның малчыннарын кезээн соонда, шуут сонгаарладып болбас айтырыглар тургустунуп келген. Оларны канчаар шийтпирлээрин, кымның-биле, кайы органнар болгаш организациялар-биле дугуржурун демдеглеп ап орган. Оон ыңай план-салаан күүселдези, техника септелгеzi, үрезин четчелээри — ажыл муңчок. Бо неделяда Кызыл кирери база албан. Ында шийтпирлээр айтырыгларның бирээзи — Арыг-Үзүү биле Арыскан аразының кыжын

чайындылап, чайын малгашталып чыдар оруун эде тудары. Көдээ Совет күүскомунуң даргазы Оюн Бугалдайның кудумчулар асфальтылаарыңга белеткелди амдан эгелээр дугайында айтырыы база чугула.

Директор даарта кылыр ажылдарын ынчаар планнаан соонда, бот-өөредилгеже кирипкен. Чүге дээрге совхозтуң удуртукчу ажылдакчыларыңга болгаш тускай эртемниглеринге экономика талазы-биле лекция номчуур үези келген. Оон ыңай районнуң удуртукчу ажылдакчыларының кичээлинге база белеткенир.

«УТКА-ның 25 чылы» совхозтуң конторазыңга келиримге, бүдүрүлге хуралы чаа-ла доозулган. Директорнуң өрээлинден мени уткуй үнген улустуң чугаа-сооттуу-даа, ыт чогу-даа бар болду. А Иван Павлович мендилешпишаан: «Хурал чокка база ажыл бүтпес боор чүве-дир ийин. Дүүн кыштаглар кезээш, оон түннелин ам чаа сайгарып турдувус. Сөөртүнчээвис аажок улус-тур бис, мактаар чүве ховар-ховар» — деп уткуп алды. Ооң ыңча дээнинге, харын амырап, бодунун дугайын бижиир дээш келгенимни билбээнинге өөрүп ордум.

— Кыштаглаашкынның ниити байдалы эрткен чылдаазыңдан дээр болза-даа хар улгадып, малдың денгели суларап тур. Кыш, харын, кыш-ла болгай. Ол билдингир. Ынчалза-даа бистиң талавыстан — ажылчыннардан, тускай эртемниглерден, ылаңгыя менден — чедир кылдынмайн турар чүүлдер хөй-дүр. Механизаторларның сизген сөөртүрдө баштай чаңгыс сараатты доозуп албайн, ийи-үштү чаза тыртып алган турарын дүүн көрдүм. Чамдык коданнарда дус безин төнериниң кырында турар, ону баш удур дыңнатпас боор-дур. Ажыл-агыйжы эвезивис ол хире-дир. Чарба база эвээжээн. Бистиң чүгле хаваннарывыска безин хүнде он беш тонна чарба херек. Ооң чедишлезинден сагган сүдүвүс бир инекке онааштыр үш литр безин четпестей берди. Январь айда, кончуг соок үеде аан, дөрт-беш литрни саап ап турдувус. А ам съезд база келди, каш-ла хонук артты — дээш телефон сегирип алды. Эртенги бүдүрүлге хуралы шыңгы-ла болган хире...

Иван Павлович Гончарюктун «ону кылдым, мону кылдым» азы «социалистиг чарыштын тиилекчизи болдувус» деп органын черле сагынмайн-дыр мен. Дан-

гаар-ла кылдынмаан ажылдарын санаан, оларны херек кырынга боттандыраарының аргаларын дилээн орар. Бирээде, ооң оозун эки биллр, ийнде, совхозтун ажыл-ижи-биле дүүн хүнзедир танышкан болгаш: «Ээ, кажар-ла болдур сен ийин: аксында — четпестер, ажылында — көңгүс өске» деп бодап ор мен.

Шынап-ла ындыг. Ындыг эвес болган болза, бо үш тук чүге мында, Гончарюктун өрээлинде турар деп? Оларның бирээзи — СЭКП ТК-ның, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның, а ийизи — СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң, профобл-чөвүлелдин болгаш ВЛКСМ обкомунун. Олар шупту — совхозтун күш-ажылчы чеднишкинери дээш бедик шаанналдар-дыр. Оларны чедип алырынга ажыл-агыйның удуртукчузу коммунист эш Гончарюктун кириген үлүү эвээш эвес.

Совхозта тараажыларның, сипген кезикчилериниң, хой кыргыкчыларының район конкурстарының хүндүлүг бижиктери база бар. Бойдус камгалалынга, уран чүүл көрүлдезинге, спортчу маргылдааларга активчи киришкени болгаш тиилекчи болганы дээш янзы-бүрү шаанналдар ында хөй.

Бүгү шаанналдар — чеднишкинерниң бадыткалы-дыр. Чижээлээрге, совхоз эрткен беш чылдың чыл бүрүзүнде барык-ла бир муң хире тонна сүттү күрүнеге садып турган болгаш тозан тонна сүттү беш чыл планындан арттыр саткан. Ол-ла үеде ийи муң тонна хире хаван эддин бүдүрген болгаш бо талазы-биле план 110 хуу күүсеттинген. Хойнуң болгаш хаванның баш саны өскөн, хаван оолдары өстүрер план ажыр күүсеттинген. Бир инекке онааштыр сагган сүт мурнунда беш чылдагызындан 130 килограмм, хойдан-на кыргаан дүк 0,5 килограмм көвүдээн. Хаванның болгаш инектиң хонукта немелде деңзизи база улгаткан. Чүгле ажыл-агыйларга саткан уксаалыг хаваннары ийи чүс муң рубль, күрүнеге саткан сорттуг сүдү он дөрт муң рубль орулганы берген.

Совхозта бүдүрүлгениң кол фондулары 1975 чылда турганындан 19,6 хуу өскөн болгаш он миллион рубль чыгай берген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 38 хуу, колдуунда-ла ооң ачызында ажылчын бүрү-

зүнүн алыр акшазы 24 хуу өскөн болгаш чылда орту-
маа-биле 1790 рубль четкен.

Онгу беш чылда совхозтун ажылчыннарының со-
циал, культура болгаш амыдырал-хандырылга бай-
далы кайгамчык экижээн. Ол үеде 1722 дөрбелчин
метр чуртталга шөлү, Арысканда 320 өөреникчиге
ийи каът школа, 50 уругга садик, 120 олуттуг клуб,
Арыг-Үзүүнде 50 машинага гараж, улуг магазин, ап-
тека болгаш өске-даа тудуглар ажылгалга кирген.
Чүгле суур чаагайжыдылгазынга үш чүс муң рубль
чарыгдаттынгай. Арыг-Үзүүнүң кол-кол кудумчулары
асфальтылаттыган. Малчыннарның дөртен ажыг
кыштаа болгаш шунту сүт-бараан фермалары, хову-
трактор бригадалары бүрүп электривиттинген. Ында
улус барык-ла дөгөрезни телевизорлуг, соодукчулуг,
хеп чуур машиналыг болгаш өске-даа электрив күжү-
биле ажылдаар эт-херекселдиг болгаш газ-суугулуг.
Черле ынчаш, онгу беш чылда бо совхозка болган
чаагай өскерилгелернин кайызын ол дээр!

Он бирги беш чыл Иван Павловичиниң совхозун-
га база багай эвес эгелээп. Амгы үеде ында 26 муң
хой, беш муң хавач, 1800 инек, 300 хире чылгы кыш-
ты хүр эрттирип турар. Мен аңаа олурумда, бөгүнге
чедир төрөөн 4965 хойдан 4988 хураган алдыган деп
медээ келди. Январь айда күрүнеге эът, сүт садар
план база элээн ажыр күүсеттинген. Часкы хову
ажылдарынга белеткел кидин түлүк.

...Директор телефоннашкан кижизни-биле салдык-
пас-ла чугаалажып ор:

— Чадаана АТБ-зи-биле дургужулга кылган улус
бис, олар биске хөмүр-даш сөөртүп бээр болган чүве,
Иван Федорович. Ам ол улус ук ажылды сонгаарла-
дып туруп берген. Ол херекти чугаалажып бериптер
болзунарза, бодувустун хөмүр-даш сөөртүп турар
машиналарывысты мал чеми сөөртүрүнче октаптар
бис. Ийе, ийе! Четтирдим, Иван Федорович!

Кымның-биле чугаалажып турары дораан-на бил-
дине берди: СЭКП райкомунуң ийинги секретары
эш Молянов-биле.

Ол аразында ийи кижини Шагаан-Арыг баар маши-
на дилеп келди:

— Автобустарның чорууру арай элек. Эмчиде кес-
тирген киживис бергедеп турар деп телефоннады. Ду-

задан көргүзүп көөрүңөр кандыг ирги, Иван Павлович?

Директор машиназын дораан-на берди.

Ооң соонда элээн үр чугаалаштывыс. Нинтинин херээ дээш, партиянын даалгазын күүседир дээш бодунд уйгу-дыжын болгаш могап-шылаарын билбес ол кижинин чогуум намдарын, харын, ынчан дыннан алдым. Ооң төрүттүнген чери Украинада Киев чоогунда Коначив дээр сууржугаш чүве-дир. Ада-иези — тараачын улус, Ваня ийи харлыг турда-ла, Сибирьге, Миусинскиге көжүп келген. 1951 чылда сес классты дооскаш, шериг чораан. Оон халажырга-ла, ада-иези 1954 чылда ынчангы Чаа-Хөл районуга келген. Анаа өгленген болгаш диснетчерлен, радио-техниктеп, чолаачылап ажылдап турган. 1963 чылда Миусинскинин совпартшколазын дооскаш, бо-ла Арыг-Үзүүңге агрономнай берген. Ооң соонда СЭКП-нин Улуг-Хем райкомунга инструкторлап, килдис эргелекчилеп турган. 1970 чылдын марттан бээр бо совхозту директорлап турар. Ол-ла.

Партиянын дээди школазын райкомга ажылдан тура дооскан. Ийи акызы дайын шөлүндөн эеп келбээн. Ачазы оон келзе-даа, ындыг-ла үр чурттаваан. Иван Павлович элээн үр үеде партия райкомунун бюро кежигүнү-даа, район Советинин депутады-даа чораан. Ам — Тыва АССР-нин Дээди Советинин депутаты, «Хүндүлелдин демдээ» орденнин, «Күр болгаш куруккан черлерин шингээткен дээш» база Ленинчи юбилей медальдарынын эдилекчизи.

Коммунист хамыктын мурнунга чоруур, массаларны эдиртир — партия Уставынын бир негелдези ол. СЭКП-нин XXVI съездизинин делегады, коммунист Иван Павлович Гончарюктун ону шыңгыы күүседип чорууру ооң амыдыралындан илден.

□

Куулар Аракчаа

МАЛЧЫН БОЛУРУ — БЕДИК ХАРЫЫСАЛГА

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтун сураглыг хойжузу, СЭКП-нин XVIII область конференциязынын делегады коммунист Оолак Григорьевич Кечил-оол-биле бо кыштын эгезинде ужураштым.

Ол ындыг-ла улгатпаан, даштындан көөрге, дөргөн хар иштинде хире, арай арганзымаар боттуг, ортумак сынныг, орлан-шоваа, чазык, чугаакыр эр болду. Ону барык-ла бүгү амыдыралының иштинде мал соондан чоруп келген кижиге деп хөөрем чок чугаалап болур. Чээрби ажыг чылдар дургузунда ниитиниң малын азырап өстүрүп келгеш, ам алдар-атка-даа четкен, шаңнал-макталдыг-даа апарган кижиге болду. Малчыны кижиниң чымыштыг ижиниң дугайын, ол мергежилде эң-не кол чүвени чугаалап бээрин Оолак Григорьевичиден биледим. Кижим эрткен үезин эргий бодап, элээн олургаш, бодунуң хойжу амыдыралындан мооң адаанда сактышкынны чугаалап берген чүве...

Ак-ак хойлар хову же чаттылып үнүпкен. Эртеңги аш хойлар оът баштап маңнажыр. Соонда чораан кадарчызынга четтирбейн, ырап чорупкан. Аныяк, адакбышкаа чиник, кашпагай оол хере-хере баскылааш, хойларының соондан ызырты чедип келген. Бажын дозуп, оожургадаыры-биле дайгыргылаан. Хойларның чамдыктары билген-даа чүве дег, баштарын көдүрүп, кадарчызынче көрүп тургулаан, а бир өскелери доктаап оъттай бергилээн. Кечил-оол ашак кодан хоюн аңаа хүлээдип берип тура, мынча дээнин ам сактып келген: «Хойлуг кижиге каас» деп, улустуң мерген чугаазы бар. Ол кончуг ханы уткалыг. Кадарган хоюнун дүгүнден каас-шиник хеп кылыр болгай. Сээң ажылың хүндүткелдиг. Ынчалзак хөйүнүң малын малдап деп чүве — улуг харысалга-дыр. Удуур уйгузун, олут-дыжын бодавайн, кызып ажылдаар болза, малды менди ажаап, өстүрүп болур. Ону бодап чор...»

— Хой бүрүзүнден хураган алыр ужурлуг дээр даргалар-дыр — деп, тускайлаң хойжулаанының баштайгы чылында, совхоз конторазы чорааш келгеш, Оолак Кечил-оол кадайы Кара-кыска чугаалаан.— Шаанда колхоз үезинде ачам кадарчылап турда, ындыг-даа эвес боор. Чеже хураган менди алдынар болдур, ол-ла. Ыяап-ла хойдан хураган алыр деп турбас. Ам мырыңай 100-тен чүстү алырын хүлээнир ышкажыл. Ол болдунар бе? Малга кандыг-даа аарыг-хамчык тургай. Чаш хураганны өлүрбес деп канчап

аазаарыл? Коданга кызыр хой турбас деп болур бе? Ээ, берге-дир, Кара.

— Хүлээнген күштүг, даанган таптыг дижир ыш-кажыгай — деп, Кара-кыс аңаа харыылаан.— Хүлээн-ген болганда, күүседир апаар.

— Хүлээнген дээш чүнү канчаар боор? Болдун-мас чүвени черле болдуруп шыдавас-ла болгай.

— «Суг көрбейн идиин ужулбас, даг көрбейн эдээн азынмас» дижир. Элек эргин чигзинген херээ чүү деп, Оолак? Ажылдап тургаш көргей-ле, болдуна бээр-даа чадавас — дээш, Кара-кыс чазык каттырып каан.

Туралыг-туражок-даа болза, кадайы Кара-кыстың ол мерген сүмезинге Оолак каттыжар ужурга тава-рышкан.

Чайлагга чаа-ла көжүү кээп хонуп алганнар. Хою аажок бедик чадагай кажаалыг. Оон оор-даа алыры берге. Ыттары база коданчы, бичин-ле шимээн боор-га, дораан чиртип эгелээр. Чайгы кыска дүн дүжүп келген. Оолак биле Кара-кыс уругларын шуглап кааш, иелээ элээн үр олургаш, дөр бажындан чыдып алганнар. Чымыштыг ажыл соонда шагзыраан бол-гаш, Кара-кыс дораан-на чык кылдыр удуп калган. Оттуп кээрге, даң чаа-ла чырып орган. Чанынга чыт-кан ашаа чок болган. Даштыгаа үнүп кээрге, оозу хой кажаазының дөрүндө, кышкы негей эштип алган, кажаада чөлөндир удаан олурган.

— Бо канчап орадың ол — дээн Кара-кыстың үнүндөн Оолак атпаш дээш, оттуп келген. Чоп аңаа олура удуй бердин?

— Дүне кажаада хойлар тиг кылдыр хоя берди. Ынчангаш чүвени канчап билир дээш, маңаа хойлар-ны танныылдап, даңны атсы кажаа долгандыр кы-лаштап тура хондум. Даң бажында бичин олура, кум кынны берип-тир мен.

Хойлары арыг ишти киргеш келгенде-даа, азы ка-дарып чорааш эккелгенде-даа, Оолак оларын эпти-ле санаан турар. Кадайы оон кайгап айтырар:

— Чүге-ле үргүлчү санап турар кижн сен? Эртен чаа-ла онча хой канчап баар боор!

— Чок, Кара, ынча диве — деп, демгизи аңаа ха-рыылаар.— Арыг киргеш келген хойну санап, онча-лап көөр херек, үстүп калган болза канчаар? Кадат-тан эккелгеш санай бээр ужурум чүл дээрге, ой-чик,

бүүрелчин, шат аразынга хой көзүлбейн артып каар чадавас. Туда санап турбаска хоржок.

Баштайгы чылдарында көргүзүглери багай эвес болган: биргизинде төрүүр 100 хойга онааштыр 93 хураган, а ийгизинде — 97 башты менди алган. Оолак биле Кара-кыстың кожа турар малчыннарында, черле ынчаш, ниитизи-биле совхозта-даа оон куду көргүзүглүг малчыннар бар болган. Харын аныяк малчыннарның адын хурал-суглаага адап, мактап турар апарган, ынчангаш бодунуң күжүнге, болдунар аргазынга Оолактын бүзүрели улам-на быжыгып орган. Беш чылдар эрткенде, төрүүр 100 хойга онааштыр 115 чедир хураганны ап турар апарганнар...

— Баштай арай бүзүрел чок эгелээн улус бис — деп, Оолак Григорьевич эрткен үезин сагынмышаан, чугаазын уламчылады.— Эрткен үе-биле амгыны деңпээр арга чок-тур. Шаанда ачам колхоз хою малдап турда, элбек чем-даа, эки кажая-хораа-даа, хөй машина-техника-даа бар эвес. Ындыг байдалга 100 хойдан 100 хураган алыры берге болбайн аан. Ам дээрге чүгле 100-тү эвес, харын оон хөйнү ап болур болгаш алыр-даа ужурлуг. Болдунар аргавыс улгаткан. Ону бүрүн ажыглаар херек.

— Ону онгу беш чылда бистиң көргүзүглери вис бадыткап турар — деп, хойжунун кадайы Кара-кыс Андреевна чугаага киришти.— 1976 чылда 430 хойлуг турдуvus. Ол чылын төрүүр чүс хойга онааштыр 105 хураган, хойдан-на 4,5 кг дүк алдывыс. Оон дараазында чылын — 110 хураган, дүк — 4,2 кг болду. Ушкү чылында — 115 хураган, 4,4 кг дүк алдывыс. 1979 чылда — 112 хураган, 4,2 кг дүк. А 1980 чылда ол-ла хойларывыс кызыл-аас кылдыр кыраан, ынчал-зажок кырган хойлардан безин 100-ке онааштыр 97 хураган, хойдан-на 3 кг дүк көргүзүглүг болдуvus. Ол хойларывысты күрүнеге садары-биле дужааптывыс.

Төрүүр 100 хойга онааштыр чүгле 100 эвес, а харын-даа оон хөй хураганны ап болур дээрзин бо мурнакчы хойжуларның дуржулгазы көргүзүп турар. Ол дугайында бодунуң арга-дуржулгазын Оолак Григорьевич мынчаар чугаалады:

— «Кызыл тараачын» совхозтуң хоюн кадаргандан бээр он ийи чыл болуп тур бис. Бо аразында элээн-

не чүвеге кажарай бердивис. Мен бодаарымга, эң-не кол чүве хойну чайын эки семиртип алырында-дыр. Бүгү чүвениң баажызы ында. Семис хойлар күзүн эдержилгеге бир дески кирер. Ынчангаш чаңгызы-даа кызыравас, шуптузу оолдаар. Оон ангыда, семис хойларның хөй нуруузу ийистээр. Төрүүрге оглу улуг, шыырак, доругуучал, сүдү элбек. Семис болганда, кышты белеп тоовас ажар. Хойжу кижилер ону черле бодаза чогуур. Хойну семиртип алыры база аргалыг. Анаа-ла ховуже сүрүп кааш, бараанын көрүп орар болза, семиривес. Ыяап-ла кадарар, бажын дозуп чоруур херек. Эртен эрте сериинде үндүргөш, изиг дүшкүже тоттур ыткаргаш, изигде суггарып, дыштандырар, кежээ сериинде орай дүшкүже кадарар. Чаңгыс хонашка олурбас, одар солуур. Допчулап чугаалаарга, кижиниң кежээ, кызымаандан, бот-харыысалгазын ханызы-биле медереп билиринден хөй чүве хамааржыр. Харыысалга деп чүл? Мен бодаарымга мындыг: кадарган хоюн ыяк семиртип алып, эдержилгеге чогуур үезинде кириер, продуктулуун бедидери-биле уксаазын экижидер ажылды тускай эртемниглер-биле кады чорудар, мал чемин белеткежир, өдек-кыштаан септээр, хой төрүп турар үеде чаңгыс хураган-даа оскунмас дээш уйгу-чыдын чок кызып ажылдаар, аарыг-хамчыкты болдурбазы-биле эмнээш-кин, тарыышкын ажылдарын чорудар, хойну чидирбес, хоратпас дээш хайгаараар, дүне безин таңныылдап хонар, чалап кагбас, туда кадарар болгаш оон-даа өске хөй чүүлдер анаа кирип турар. Ол бүгүден малчын кижиниң бот-харыысалгазы тургустунар. Чүгле ол чүүлдерни бүрүн сагып, күүседир болза, ынчан бедик көргүзүг чедип ап болур.

Чамдык малчыннар ындыг эвес, арай «азырадыкчы» хөөннүг, хамык чүвени совхоз белеткеп берзин дээр, анаа олулар болгулаар-дыр. Хойжуларның көргүзүү, ажылының түңнели бир дески эвес, ангы-ангы болуп, чамдыктары хөй хураган, хөй дүк ап, өскелери эвээш хураган, эвээш дүк ап турары чүгле ында деп бодаар мен. Чижек дилеп ырак барган херээ-даа чок. Кожа-хелбээ турар малчыннарның көргүзүү куду, малы чидириглиг болгулаар-дыр. Чүге дээрге ажылынга харыысалга чок, дыжын бодаар, шөлээн олурар-дыр. А одар-белчиир ылгал чок, бир дөмей. Мал

чөмин оларга база ылгал чок берип турар. Хойнуң уксаазы база чаңгыс. Ынчангаш бир дески бедик көргүзүгнү чедип алыр дээр болза, хойжу бүрүзүнүн ажылынга харысалгазын бедидер, «азырадыкчы» хөөндөн адырар ужурлуг.

Коммунист хойжу Оолак Григорьевичиниң бо чугаазы кончуг шын. Шынап-ла бедик көргүзүг чедип ап турар малчыннар-биле таныжып, оларның ажыл-херээн анализтеп көөрге, хамык чедипшикниниң «чажыды» оларның даанган ажылынга кызымаанда, азы Оолак Григорьевичиниң чугаалап олулары ышкаш, «бот-харысалгазын ханызы-биле медресеп билринде».

Кежээ, кызымак хойжулар Оолак Григорьевич биле Кара-кыс Андреевна боттарының беш чыл планын хуусаа бетинде күүседип алган. Олар беш чыл дургузунда 2071 хураган алыр тургаш, 2439-ту доруктурган. Бо дээрге оларның ам кадарып турары ышкаш, ындыг алды кодан хой совхозка немешкени ол-дур. Дүктү 8912 кг-ның орнунга 9260 кг-ны дужааган.

«Кежээниң мурнунда — мактал» деп, улустун үлегер чугаазы бар. Оолак биле Кара-кыс онгу беш чылдың чыл санында «Социалистиг чарыштын тилекчизи» деп хөрек демдээ-биле шаңнадып келген. Оолак Григорьевич РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлөл бижи-биле шаңнаткан. 1980 чылда аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан. Ону Бии-Хемнин коммунистери партиянын XVIII область конференциязынын делегадынга сонгаан. Кара-кыс Андреевна — район Советиниң депутаты. Өг-бүле алды уруглуг. Улуг уруу Римма Оолаковна «Шивплиг» совхозтун малчыны. Оон өскелери амдызында өөренип турар, ынчалза-даа оларда база малчын болур күзелдиглер бар.

Малчын өг-бүлениң ажыл-ижин сонуургап, амданныг аш-чөмин иштишаан, дыка үр хөөрештивис Оолак биле Кара-кыс кайызы-даа чугаа-сооткур, чазык-чаагай чанныг, хүндүлээчел улус болду. Оларның амыдырал-чуртталгазының бай-шыдалгыры бажының иштинде эт-херекселдеринден илден. Бажы

даштында улуг-ла элевээн кызыл «Москвичини» шуглап каан тур.

Бажыңның хүндүлээчел ээлери-биле кады даштыгаа үнүп келдивис. Кышкы хүн бедик сын кырында олурупкан, ооң булутка дуглаткан дээрбээ кызыдып каан дег көстүп тур. Өөк шынаазының кырында куу булут чавызап бады келген, хоюг харны дымырадыр төп тур.

Леонид Чадамба

ТОЖУНУҢ ДОҢГУРБАНЫ...

Бедий бедик болгаш ыңдыг бе, хар чаап-даа турза, соогу аажок. Ам Чаа чылдың бүдүүзү. Харның терени кончуг. Ынчалза-даа чарылар бир-ле чазаглыг орукта дег, чыраалай каггылап чораан. Хар кодан-майыктап, хире-хире хөмүктөй каап турган. Тайга-сында ыяштар хөвөң хөвин кедипкен, удумзураан, харыш-даа таалаан чүвө дег көстүп тургулаан.

Ивилер дүү-ле пөштер аразында, чашкан тараа дег оыттап чораан.

— Көрөм, ыраваан азалар-дыр — деп, Күнзеңмаа ивилерин чарашсынганы кончуг чугаалаан.

— Хар улугда, хокаштар ыравас хайдылар боор оң — деп, ооң өөнүң ээзи Быраатчык ивилерин эргеледи аарак харыылаан.

Ивилер ээлериң эргеледини билген-даа чүвө дег, беш-алды шаа чүвө, оларны эдерип чоруй, өөрүнчө дедир челип ыңай болгулаан.

— Оо, азаларны хала, сени эдерип Кызыл кирер деп бодап чоруй, чоп дедирлени бердилер?— деп, Быраатчык баштактангылаан.

— Харың эки-ле ыйнаан, мээң кадарып турар малымның база төлээлери-ле ыйнаан деп, моорлап келген хамык делегаттарга көргүскей-ле мен!— деп, Күнзеңмаа удур баштактанып каап чораан.

Ивижилерниң чурту — Бедий, Шеңнелиг деп хемнер — кончуг байлак, чараш чаагай, аңныг-меңниг, балык-байлаңныг, кат-тооруктуг, чүм иви одарлыг черлер.

Черле аңнап, диннеп, иви кадарып өөренип калган болгаш, ивижилер дөскөл чокка, ыңай-бээр ха-

ранган чораан. Тайга-даскыл черге чүү-даа чораай, Кылайты Быраатчык боозун база-ла чүктепкен чоруп орган.

— Көрөм-көрөм!— дигилээш, Күнзеңмаа чарызын тыртып алган, харда бир-ле чүве топтаан турган.

— Чүү-дүр, ире бе?!— деп, Быраатчык сестип ай-тыргаш, исти даянгыжы-биле дээп көргөн.

— Хак, азаларны көрөм, буруй чаа халчып чо-раан...

— Ойнавас ийне, аалдың эрлери чагдатпас-даа боор оң — деп, Быраатчык чугаалааш, эктинде боо-зун эде-эде туткулаан.

Тайга-сында хөмнүктеп чагбышаан — караңгылап-караңгылап кел-ле чораан. Удатпаанда сын ишти хоо-найнып, ыяштар баштары чайганып, ожук-хар буру-лады дүжүп эгелээн.

— Мынчап агаар чүдөрөп туруп бээр чүве болза, хы, хугбай-ла-дырам... Кызылга конференцияга чет-пес-ле-дир мен — деп, Күнзеңмаа муңгараанындан ындында-ла чугаакыр боду ыды безин чиде берген чораан.

— Таанда, конференцияның ажылынга киржир аас-кежнвис бар оң — деп, Быраатчык безин «бис» деп сөзү-биле кадайын алаактырып каап чораан.

Орук кижилери сын иштинде бир-ле чаглак пөш дөзүндө улуг одагга хонган. Агаарның байдалы бол-гаш бөрүлөр изи делегатты дүүредип хүнзээн. Ол дү-не чарыларны бөрүлөр сывыртап алгаш барган. Олар черниң черинге чадаг калган. Күнзеңмаа ынчап кон-ференцияга четпейн баргаш, хомудаанындан ыглап бадырыпкан. Ол аразында Кылайтының боозу тайга-сынны өттүр чаңгыланып-ла үнгөн...

Күнзеңмаа отту чаштап, кортканы-биле ыңай-бээр харангылаан. Одаг чырында Кылайты шайын хай-ындырып алган, каттырымзаан олурган. Ынаар ыяш аразында чарылары ээинче тайбың харанган турган. Одагның өрү ужугуп үнүп турган чаштанчы-ларының ыңдында сылдыстар база каттыржып тур-ган. Күнзеңмаа тура халааш, харга чуна тыртып, бажын чазай шаап алган.

— Агаарың-даа аянчок — дээрниң хиндиинде хир чок!— деп ашаа кончуг өөрүшкүлүг медээлээн.

— Экизин хаала!.. Ча ам, эртээзейн чоруп олу-

раал, самолеттан озалдай бээр бис — дигилеп, делегат шай безин ишпейн, дегийт чарызын эзертей берген.

Хамсыра — тайга сууру. Иви салбырының төвү ол. Мында аңчылар, балыкчылар чурттап, ажилдап турар. Ивижилерниң барааннан ап турар чери бо. Почта база моон чоруп турар.

Күнзеңмаа суглар чарызын чыраалатпышаан кээп, рациядан айтырган.

— Самолет Кызылдан дорт келир — деп өөрүңчүг медээ дыннаткан.

— Че, дүрген садыглап алыыл, самолет дораан кээр-дир — деп, Күнзеңмааның далажыры аажок.

Күнзеңмаа Деверековна Донгурбан — областың партия конференциязының Тожудан база бир делегаты. Тожунуң «Май 1» совхозтуң Бедийде иви фермазының мурнакчы ивижизи. Хамсырага чедир ону ооң өөнүң ээзи база-ла коммунист Кылайты Быраатчык улаачылап үдеп келгени ол.

Бо өг-бүле ам он ажыг чыл иви кадарып турар. Коммунистер эки тура-биле иви фермазынче ажилдап үнген. Күнзеңмаа ооң мурнунда совхозтуң төп сүт-бараан фермазынга база-ла мурнакчы саанчы турган. Ооң адазы Кара Деверек — колхоз-совхозтуң бир дуржулгалыг аңчызы болгаш ивижизи чораан. Күнзеңмаа ачазының соон салгап, база-ла ивижи болганы бо. Ооң дунмазы Нина Деверековна — Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты. Алдарлыг уг-башкылар!

Делегатка соңгуткандан соңгаар Күнзеңмаа Деверековна ивижилерниң ажылын бодап, конференцияга черле саналдап көрейин кылдыр боданып эгелээн.

Тожунуң «Май 1» совхоз — колдуунда иви, аңныр углуг ажыл-агый. Ол ам бо үеде 12.000 ажыг иви малдыг. Иви фермазы үш кезек черде — Бедий, Соруг болгаш Өдүген деп тайгаларда. Ол фермаларның ара-аразы чүс-чүс ажыг километр. Иви өстүрери — чиик чарыгдалдыг, орулгалыг ажыл дээрзи черле билдингир. Иви малды аннап-диннеп мунардан аңгы, ооң эьдин күрүнеге дужаар. Ол кончуг чаагай болгаш бот-өртээ чиик эьт. Иви ажыл-агыйының та-

лазы-биле тускай эртемниглериниң саап турары-биле алырга, Тожунуң ивилери улуг шыырак-даа, кончуг шыдамык-даа. Совхозтуң ивижилери чыл санында 100 бап мындыдан 85-тен өрү анайны камгалап ап турар.

— А бодувус?— деп айтыртынгаш, кезек боданып олура,— база-ла дора эвес — деп кааш, хүлүмзүрээр.

— 1978—79 чылдарда олар 100 мындыга оонаштыр 100 анай өстүрүп алган. Бо чылын — 95 анай. Бү дээрге тергини эки көргүзүг.

Ивижи Күнзеңмаа малынга кончуг-ла ынак. Ынчаңгаш ооң ада-нези уруун Донгурбан деп адааны-даа анаа эвес. Иви назы-хар аайы-биле тускай аттарлыг. Эдер, чары, мынды, дүктүг-мыйыс, доңгур, даспан. Оларны чассыдын иитизи-биле хокаштар дээр. Ивилер апрельдин ийиги чартыында эгелеп анайлай бээр. Иви — аңзыг болгаш, эрес мал. Ооң анайы төрүттүнгөш, бир шак безин четпейн чоруй, незин эепкеш-ле, кылаштап чоруй баар — кайы хире эрес-тир чээ! Ивижилер малының чүгле чулар-манчаан, анайларнын мөңгүлерин, чылгадыр дус-кужурун белеткеп алып. Оларга кажээ-хорээ, сизген-ширбиил деп чүве белеткевес. Ынчалза-даа ооң кадат-хавыды кончуг берге — тайга-сыннар кезий, чашкан тараа дег, чоруп бээр: адыг, бөрү аксынга-даа кирип болур... Черлик ивилер-даа эдерти бээр, ол бир озалдыг.

Самолет кээп хонуптары билек:

— Көрдүңер бе, малывысты — деп, өөнүң ээзи Быраатчыкка база катап чагааш. Күнзеңмаа самолетка барып олурупкан.

Быраатчык садыглап алган чүү-хөөзүн бир чарызынга коштааш, Бедийже дувү-далаш хап үнүпкен.

Самолет кара-ногаан тайгалар кырында хире-хире чиндиш кыннып каап ужуп олурган. Күнзеңмаа дүү-ле адаанда тайга-сыннарны көргөш, иви кадарып, аңнап-диңнеп, киштеп чораан черлерин, болгулаан таварылгаларын сактып каап, боданып олурган.

Иви кадарып чорда, кандыг-даа бергелер, харындаа айыылдыг таварылгалар черле тургулаар-дыр ийин. Эрткен чайын Соруг бажынга үжен шаа куудай ивиге каттышкаш, чүс чыгам ивини эдертип алгаш барган. Оларны дилеп, ол черлик ивилерден ча-

рып алыр дээш, ивижилер надын бараан. Чүү-даа болза, азырал чүвөлөр болгаш, кижилер «ку-ук, ку-ук!» — дижил кыйгыргылааш, дус хаптарын халырадын соктагылаарга, дус-кужурзурак болгаш «а-ба, а-ба!» — кылдыр эткилээн, бо халчын кээп тургулаан. Ынчан турун, олар бир-даа башты чидирбейн, ивилерин чыын алган.

— Чайның башкы айда Шыйлашкынның деп черге Маша-биле база-ла иви хавырып чор бис — дээш, Күнзеңмаа Деверековна бир таварылга дугайын сактып чугаалаан. — Ол-ла харанын чортуп чорувуста, чарыларывыс хоюургай берген. Ам көөрүвүске, дүүлө өлөңде ире үвүрецейнип чор. Адам-энем улуг ире. Чыт анкан дег, бисти эскере тыртып кааш, бисче-ле углады.

— Э-ве-эй! — деп алгыра каанкаш, урууң менделе келди.

— Дүргөн мышаар үне берээл! — дишкеш, чанывыста пөшче дингилештир үне-ле халыдывыс.

Чарыларывыс хоюп, база-ла ыңай болган. Ире чарыларывысты элээн сүрүп чоруй, чөгенген хевирлиг өскээр, сын иштинче үвээликтеп чоруй барды, өршээзин. Бис пөш кырынга элээн үр олуруп-олуруп, оон дүшкеш, чарыларывыс соонче чүгүржүп-ле каан бис. Өршээл бооп, чарыларывыс мыяда чорлар.

Бистин аңчыларывыс иви малдын дайзыннары-биле эрестиг демисежип турарлар ийнаан. Ирени Ак Хемчикпен үштү, Ак Биңлей — ийини ужургулаан боор олар. Изели бергенде, аңчылар бөрүнү хаак-биле сүрүп туруп, база өлүрүп турар: Кылбыжа — ийини, Шоодай база ийини узуткааннар.

Ивижилер — шунту аңчылар. Бо делегат Күнзеңмаа Деверековна — Тожунуң база бир мурнакчы херэежен аңчызы. Эрткен чылын ол совхозунга 100 динң, 3 киш дужааган. Бо сезонда хар улуундан олчазы арай хоомай болган. Аңчы улуг аңче боо аншып көрбээн. Ужуру ыңдыг дээр.

Бедийнин иви фермазында хоочун ивижилер — Ак Дорбит, Хүнзүрге, Ак Бовадан, Ак Деверек сугларнын байлак арга-дуржулгазын аныяк малчыннар өөренип ап турар. Хоочун ивижи — Ак Деверектин малын ооң уруу аныяк малчын Күнзеңмаа Деверековна Доңгурбан хүлээп алганы бо. Ол ам база бир

мурнакчы ивижи-анчы болуп, областың партия конференциязынга делегатка соңгуткаш, төрөөн өгээм-чизиг тайга-сыннарының кыры-биле ужудуп кел чо-рааны ол.

Конференция республиканың хөгжүм-шии театрынга эртип турган. Күнзеңмаа Девереконна бо театрыны бир дугаар көрүп турар. Ону кайгап-ханмас — ишти, дашты-даа чайынналып-ла турар болган. Тайга-сында чурттап, ажылдап турар кижини маңаа кирип кээрге, бир-ле тоол-ла!

Конференцияның делегаттары — республиканың чүк-бүрүзүндөн моорлап келген кандыг-даа эртем-билигиг, ажыл-мергежилдиг кижилер бар: ажыл-чыннар, хойжулар, саанчылар, башкылар, эмчилер, эртемденнер, уран чүүл ажылдакчылары, партия, совет болгаш ажыл-агый органның удуртукчулары дээш эң мурнакчы кижилер мында келген.

Конференцияга болган илеткелдерни болгаш саналдарны Күнзеңмаа кончуг кичээнгейлиг дыңнап олурган. Черимге чеде бээримге, улус айтыра бээр-ле болгай дээш, дыңнаан-көргөн чүүлдерин бирден-бирээ чокка демдеглеп ап турган.

Конференцияга делегаттарның саналдап турарының эрестини, шийтпирлиин кайгап, ат бижитпес-даа чүвемни деп, бодундан чөгенип-даа олурган. «Чок, коммунистер мени чүгө делегат кылдыр соңгаан деп, ол улуг идегелди шынзытпас болза хоржок, коммунист кижини партийжини даалганы ак сеткилдиг күүседир апаар» деп ивижи сеткили хөлзеп иштинде чугааланган олурган.

Хуралдың даргазы хенертен-не чарлай каапкан:

— Ам Тожу районнуң «Май 1» совхозтуң ивижизи эш Доңгурбаң сөс алыр-дыр!

Күнзеңмаа арны изиш дээн. Адыш часкаашкыны чанлык ышкаш чаңгыланып-ла үнгөн. Эрткен чайын Шеңнелигге болгулаан динмирээшкиннер ооң кулаанга дыңналы хонуп келген. Делегат ам бодун туттунуп, шынгыы апарган.

— Эштер делегаттар!— деп таваар эгелеп алгаш, ивижи делегат кандыг-даа сүрээдээн чүвө чок, чиге чугаалап турган.

Сактырга, ырак Бедий сында ивижи эш-өөрү: «Ынча де, ону диле» дижип-даа турар ышкаш болган.

— 1970 чылдан бээр иви фермазында ажылдап турар мен. Хоочун аңчы-ивижи ачам Ак Деверектин ивилерин кадаржып чоруп, ооң ивилерин хүлээп алган улус бис. Ажыл берге-даа, солун-даа. Совхозтун иви салбырынын фермалары төп черлерден ырак-узак тайга-сыпнарда турар. Самолет чедер Хамсыра суурдан безин чары-биле ийи-үш хонуктуг черде. Харылзаа чок, черниң черинде бис. Чурттап, ажылдап турарывыста бергелер-ле хөй. Ынчалза-даа ивижилер партияның ам болур улуг чыыжынга төлөптүг ужуражыр дээш эрестиг ажылдап турар. Бистиң совхоз 1980 чылда иви малдың баш санын өстүрер планын ажыр күүсеткен. Ивижи бүрүзү чүс баш мындыга онааштыр ортумаа-биле сезен беш анайларны камгалап өстүрген. Бистиң иви фермазында С. Монгуш, Н. Ак, Н. Кол дээн ышкаш мурнакчылар-ла хөй. Иви мал — орулгалыг-даа, улуг чарыгдал-даа чок ажыл-агый дээрзи билдингир. СЭКП ТК-ның Төлөвилелинде мал ажыл-агыйын, ооң иштинде ивини хөйү-биле өстүрүп сайзырадырын айтып турары дыка-ла чүүлдүг. Ынчаарга иви ажылында ажылдап турар кижилер дугайында доктаамал сагыш салып, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле республика-даа, район-даа удуртукчулары боттуг хемчеглер алыры чугула деп бодаар мен. Бодап-даа көрүңер, эштер, ивижилер чылдың дөрт эргилдезинде ойбак-самдар майгыннарда чурттап чоруурлар-дыр. Кыштаар черлерге бажыннар тударын өөренип көөр болза эки. Ивижилерни майгыннар болгаш брезент-биле бүрүн хандырар, ивижилерни кышкы чылыг, чайгы өлге-шыкка өтпес-катпас хептер-биле, аң боолары-биле хандырза чогуур. Рация харылзаазын доктаамал тургузар. Почта ында-хаая баар-дыр. Кино, театр, концерт, телевизор деп чүвөлөрнүн чүгле сураан дыңнап олуар бис. Кижилер эмчилерип келбес. Агитбригада деп чүве база четпес боор-дур. Бисте приемниктер бары-ла бар. Оларның батареялары ты-вылбас боор чүве-дир. Республиканың телевидение болгаш радио комитеди айда оода ийи удаа ивижилерге дамчыдылгандан салып турар болза кончуг-ла эки-дир ийин — тыва ырлар, хөөмей, сыгыт, национал

хөгжүм аялгалары, уран чүүл коллективтериниң концерттери дээш өске-даа солун чүүлдерни биске дамчыдып турарын дилеп турар бис.

Мындыг-мындыг делеглеривисти эки хандырып-ла турар болза, ивижилер бистер алган хүлээлгелеривисти алдарлыы-биле күүседип шыдаар бис — деп, делегат бүгү ивижи ажыл-ишчилерниң соруун илереткен.

Делегаттар оон саналын деткип, база-ла динмиттиг адыш часкаан.

Тоожулар, чечен чугаалар

Салим Сүрүң-оол

АК-ТӨШ

Ондар дээр фамилиялыг, мукураш баштыг, улуг-улуг карактарлыг тапыжым бар чүве, бо-ла мацпап келди. «Че, кеттин. Чоруулу. Дииннээли. Машина белеп» деп мындыг. Дедир тентим: «Аа хей. Бодун-на чорун көр. Билбес эвес сен. Мен чаа келдим чоп» деп. Шынап-ла ооң мурнуу чарыында чораан кижин мен. Үш борбак диин эккелген мен. Ону боду билир кижин. Ынчалза-даа кижим кыңчыктырар боор бе. «Куруг-ништи хамаан бе. Агаарлап-даа алгай-ла. Дүрген кеттин. Черге чырыкта чедип аар-дыр» деп, алаң кылгаш турупкан. Ам канчаар, дүжүп бериптим. Ондар дээрге кайгал эр-ле болгай: аас-сөс ында, аажы-чаң ында. Ацнап турда, ана хей, ооң кырынга туруп-даа бээр, кызымаа-даа кончуг. Ак-Төш деп ыттыг чүве. Оозун дагап турда, чаш уруу-биле дөмей. Кижин чивес чемни оозу чиир. Оозунуң семизи-даа чүдек, ооргазы деспиле, ацаа шайлыг хөпек-даа тургузуп каар болза, дек белеп чайылбас. Чүгле төжүнүң бажы ак, кара ыт. Кижим оозуп эдертип алды. Ол чок болза, ол чорувас-даа ычаш.

Мөкүл дээр тайга бар, кыры тас, ээн эъттери колдуу-ла пөш колдаан чивиргей кара арга. Аң-даа, куш-даа ында. Ооң эдээнге чеде бердивис. Мээң черле ацнаар черим бо кижин мен. Мындаа чаа база манаа чораан мен. Менде олчалыг болур дугайында кандыг-даа идегел чок. Анаа-ла, Ондарның хөңшүнде дээш келген кижин-ле болгай мен. Чаа чораан кижин билбейн канчаар, мында диин чок. Каш чүве бар-даа болза, чажыды кончуг, көңгүс черже дүшпес, чүгле

уламнаар, харга черле ис шыйбас. Мындыг таварыл-гада чүгле ыт херек дижир чүве. А мен ыт-биле динч-нээринге шуут удур чораан кижиги мен. Сактырымга, ону көргөш, ылангыя ол ээрген соонда, дүктүг даванныг аң ол кавыга турбас, динч безин хораан соонда, шимчевейн баар хире. Кайын аан, ындыг эвес чүве-дир. Үш хондувус. Черле дугурушканывыс ындыг. Мен шуут куруг үндүм. Эжим хүннүн-не бештен кудулатпайн турган, баштайгы хүн харын-даа тосту эккелген. Бо кижиниң сагыжынга дыка-ла аңчыг чүве чораан. Оон соонда, кезек када ыт азырап алыр күзел төрүттүнүп келген. Келирге-даа, чүнү канчап канчаар боор, беш каът бажыңның кырынга ону тудар шааң бар эвес. Ондар-биле динчнээним соонда, ыт эдерткен динчи-биле кажан-даа кады чорбас-тыр деп, бодумга бодум аашкыңгап кижиги мен...

* * *

Бо удаада база-ла Мөкүл. Кижиниң эки билир чери-ле херек. Черле чааскаан аннаксаар кижиги мен. Та канчап барган делегей, ам база хар чок. Ам канчаар, улуг одаамда олуруп алдым. Ыяш-дажы хөй, ам артында ыжык, кара суг база чанында, сагыш ышкаш одаг-ла болгай, үш адыр шиви адаа. Хар чокта, чүзүн билир боор: долгандыр ис-даа билдирбеди. Дүне хыраа дүшсе-даа, хүндүс эрип-ле калды ыйнаан. Улуг от ужудуп алгаш, ооргалап хондум.

Аяс, эки дүн болду. Эртен далаш чок, чер чырыры-биле базып үндүм. Чүү боор, караш кынныр чаңгыс динч чок. Бир черге бора талдар аразындан үш күшкүл ужуп үндү. Бир дазыл адаандан агарбаан өле койгун тура халааш, четтирбейн барды. Ол-ла. Чеже кылаштаар, чалгаарай бердим, шаам-даа үстүп калды, аштамзырай-даа бердим ышкаш. Черзи кырынга олуруп алгаш, таакпылап ор мен. Богда, адаамда шыргай аразында бир чүве караш диди ышкаш. Папирозумчу октапкаш, дораан-на боом сегирип алдым. Мажы безин базарынга белеп. Көстүп келзе-ле ыт. Биеэги Ондарның ыды-ла олчаан: төжүнүң бажы ак, улуг кара ыт. Чүгле органы хөлчок, ийн быкты соолбургай. Менден чээрби беш хире метр черде, бирде менче дидим эвес көрүп, бирде чер чыттап, узун салаа хире кызыл дылын уштуп алган тур.

Та чүү кижиниң ыды. Ээзи соонда-ла ыйнаан деп бодап, ыт чок олур мен. Ак төштүг кара ыт турзал-ла тур. Ийи караа менде.

Аннаанымда черле чаңым ындыг: рюкзак чүктеп аар, флягага шай кудуп аар, чүү-хөө — чиптер чүве суп аар. Бо удаада ийи хлеб кестиндизи ап алган мен. Оон ангыда он-шаа борбак ак чигир бар. Шай пактап, чигир соруп орумда, демги ыт чанында турган селбер пөшче бажын бирде бир ийинче, бирде өске ийинче чая каап, кезек кайгады. Бир-ле чүвени эскерип кагды ышкаш. Оон пөштү долгандыр чыдыргап мацнады. Оон думчуун шиштейти өрү көдүргөш, ийи катап, дыңзыг-даа эвес,— аг-аг!— диди.

Көрүп-ле ор мен. Ээзи кээр-ле болгай деп бодап. Чо-ок, кым-даа келбеди. Ак төштүг кара ыттың караа-даа пөште-ле. Кудуруун-на чаяры хөй. Оон, чоп олуруп бердиң дээнизиг, менче-даа көөр. Ыт эдилеп чораан эвес мен, чүнү билир мен, Ондар ынча дээр чүве: «Диңчи ыт ыяшта диң биллип каанда, кайы хамаанчок туруглады бербес, ийи-чаңгыс «аг» деп каап турар» деп. Оон ол сөстери сагыжымга кирип каап олур.

Ыттың ээзи кайда боор, келбеди. Бодумнуң-даа «чилбим» хайнып келген. Тургаш, пөштү дескиндир кылаштап, ол-бо көрзүндүм. Чүү көстүр боор, ол хире пөшке диң хамаанчок, кижиде-даа чаштынып орза, кым эскерер. Чүгле айлан-сааскан ужуп келгеш, боску чарылгыже алгырып-алгырып, өскээр ужа берди. Ак төштүг кара ыт — аг-аг!— дей каапкаш, ыяштың унундан ызыргылап, ийи холунга хербекте-нип, чидиг дырбактары-биле дырбап, кижиргендирип эгеледи. Көөрүмге, кызыл-сарыг диң дуу үне халып келгеш, будук кырында олура каап чыдыр. Хол башка, бажынче сыйт-ла кылдым. Диң, октаан даш дег, черде пет кээп дүштү. Демги ыт ызырып алгаш, менче кылаштап ора, чогу мээң чанымга келбейи, орук ара салып кааш, менче көрүп туруп-туруп, хенертен, дешкилээн бызаа дег, кара маң-биле ынай болгаш ыяштар аразынга кезек маңнап-маңнап, тура дүшкеш, чер чыттаан соонда, аныяк пөш бажынче ээре берди. Көөрүмге диң доо будук дөзүндө тырлы берген олур. Сыйт-ла кылдым... Ыт ам аңаа дегбеди, чүгле барып чыттааш, ыяштар аралап чорупту.

Чүү мындыг буянныг, ооң-биле кады дуржулгалыг ыт апаарды бо? База катап шинчиледим. Ол-ла-дыр харын, Ондарның ыды.

— Ак-Төш!

Ыт «Аа, чүүже» дээн ышкаш, менче хая көрнүп кээп, буттарын хере тепкен, хөрээн өндейтипкен, ийи кулаан сүүрертипкен кайгап тур. База кыйгырдым. Куштавышаан келгеш, меңээ чедер-четпес чыткаш, чыда дүшкеш, андааштанып чыдыр. Бажын суйбаарымга, таалаарын чүү дээр, холумну чылгап, чыттап пат-ла болду. Ак-Төш ылап-ла бо-дур, мени танып каан-дыр бо деп ылап-ла билдим.

Бо ыттың ээзи Ондарга чайын автобуска шал-бул ужурашкан мен. «Кончуг ыдым чок. Алыстым, төрөлдөрим чораан чүве, машиналыг. Олар аппаратты ышкаш. Халап ыт боор, аңнаар деп бодаар чүве ийикпе, машинага олулар дизе, амырай бээр. Ам аңнаар харыым чок. Черлик эник азырап алдым. Хевири аңнап билбес ышкаш» деп чораан чүве. Ооң кадайының төрөлдери мында аңнап келгени чугаажок. Мээң чыдым билип каан болгай аан бо.

Ондар-биле аңнап чораш, бир хүн ачылаан кижини мен: «Ондар, ыдың бөгүн эдертип көрейин. Шуут куруг үнер таан кончуг-дур. Оода чаңгыс-даа болза, диинден адып ап көрейин» деп. Чөпшээрээн кижини. Ынчалза-даа чүгле бежен метр хире черге мени эдерген. Оон ээзинче халып чоруй барган ыт чүве. Кончуг кара сагыштыг ыт деп билген мен. Ам ол-дур, менче чызаалап келген. Мону эдерзимзе чана бээр мен деп бодаан болгай аан бо. Ыттың угааныны ол хире бар-ла болгай.

Ак-Төш-биле тыпчы бергенимге хөлчөк өөрүп тур мен. Ап чораан ийи кестинди хлевимни каап бердим. Дораан-на сырыпты. Оон диинимниң бирээзин соя соккаш, каап бердим. Кончуг сойлуун чиир боор бе, чүгле чыттаар. Дыргактарын кескилеп бердим. Кайырады дайнап чипти.

Ак-Төштүн ачызында амырадым. Дүшке чедир куруглап келген бодум, дүштен соңгаар чеди диин өлүрүп алган болбазык мен бе. Кежээликтей одагже каът сирти-биле чанып ора, дыңнаарымга, дөө дөвүн, хем иштинде бир кижини алгырган тур:

— Ак-Төш! Ак-Төш!..

Ак-Төш кулаан сүүрертипкен, ол кижиниң уунче көрүп туру. Халып чоруй баар ирги бе деп бодаан мен. Чок, Ак-Төш ынаар барбады. Мени эдерипти.

Одагга келгеш, дини эъди-биле инек эъдин холуй дүлүп тургаш, вермишель-биле быдаа кылгаш, дөрт буттуг өңнүүмнү чаа-ла чемгердим. Кочалым аксы бар чүве, ооң ийи иштин хала-даа чок чипкен. Оон мээң будум адаанга, шиви күдүрээзинге, дораа-ла чыдыпты.

Чаңгыс кижиге каяа-даа чалгааранчыг. Черниң черинге, дүннүң карангызында оон дора. Диниңеримни демин-не союп каапкан мен. Ам чүнү канчаар деп. Кылыр чүве чок. Шай аартап, таакпылап каап олур мен. Көрүп олурарымга, Ак-Төштүң уйгузу келиксеп чыдар хире. Карактары бо-ла шимдине бээр, ынчалза-даа дораа-ла көрүп кээр. Чамдыкта харын бажын көдүрүп кээп, ийи кулаан сүүрээртипкеш, ыңай-бээр шывараннап, дыңнаалаар-даа. Бир удаа хеп-хенертен дуп-тура халааш, хар-хар ыңай болгаш-даа келди. Чогум ээрбеди. Айыылдыг дайзын келбээн боор. Койгун бе, дилги бе — ол ийиниң кайы-бирээни-ле чораан хире. Оон база-ла демги хевээр чылангылаштыр дүрүжүп чыдыпты. Ол хиреде удун чадап чыдыр.

— Уйгуң келбейн-дир бе, Ак-Төш?

Ам мырыңай чугаа билир чүве дег, чугаалажыр сагыштыг мен. Ак-Төштүң ийи караа менде. Оларның кара-кара көстери от чырыыңга элээн үр кылаңайып, шимчеш дивейн чытты. Оон, «ийе, уйгум келбейн-дир» деп бадыткаан дег, карактарың чивеш-чивеш кылза-даа, катап-ла шимдинипти.

Шынап-ла чугаа билир турган болза, өскөн өөндөн ыракка, өске кижилер холунга турганының дугайында эвээш эвес солун чүүлдерни чугаалаар-дыр ийиш бо.

— Ондар сени канчап садыпты, Ак-Төш?

«Ыы, чүүже?» деп ылавылаан дег, боду шимчеш дивезе-даа, ийи караан база-ла менче хере көрүпкен чыдыр. Сактырымга, «ондар» деп сөс ооң мээзинде чык-даа диди ышкаш. Сөстөрни шөе аарак, база айтырдым:

— Он-дар, он-дар, аан, сээң ээн, сени канчап садыпты?

Бог-даа, ыдым, өгдейип туруп келгеш, ийи кулаан сүүрертипкеш, ынды-бертин шала ырады хараттын-

ды. Кара думчуунун танактарын-даа дарбацнаткылаар. Бүдүү чыт тыртып орар хире. Оон «А, чүүже? Ондар че? Кайыл ооң?» деп ылавылаанзыг менче-даа көре-дир.

— Ондар чок, чок — дидим.

Ындыг бе дээнзиг, думчуун буттарының аразынче супкаш, ам-на чык кылдыр удуптайн дээнзиг, дүрүжүп чыдыпты. Оон соонда шынап-ла шимчеш дивейн барды. Ирний берген төштер салгылапкан мен. Чалбыыш, салгын аайы-биле, каш адыр узун шөйбек, кызыл-кызыл дылдар болу берип, ышай-бээр чылбышайнып, кайы ырактан бээр чырыдып тур. Чылыы-даа хөлчок. Ак-Төш кышка удур чылыг пегейин шагда-ла кедипкен-даа болза, чылыынга таалап чыткан боор. Бодум база ооргалап чыдыптым. Улуг улус коданчы ыт (эки ыт) далдыр удувас, ооң чүрээ кезээде одуг чыдар дижир боор. Ол дээрге эки ыт серемчилелин салбас дээни ол. Бодаарымга, оларның сөзү барымдаалыг. Ак-Төш та улаарап чыдары ол, та дүжөп чыдары ол, өйлөп-өйлөп хөлчок аяар сыыгайнып, ырланып каап чыткан.

Эртенинде дүүнгү черимче барбадым. Та канчаарым ол пийик, Ак-Төштү дестирер бодал сагышка кирип келген. Хамык ужур ооң ачызы-биле хөй дини өлүрүп алыры-даа эвес, а ытты кээргей бергенимде турган боор. Кижини-даа аал-оранындан чаргаш, өске черге, өске кижилер аразынга мегелеп аппаратташ, дедир салбастан туруптарга, берге-ле болгай але. Кижини боскунче чөм-даа ашпас, уйгу чыдын-даа сагышка кирбес. Ал-ла сагыш аал-чуртта-ла болгай. Оон ужун аарый-даа берип болур. Ак-Төштүң дөрт сөөк кылдыр арыпканының ужуру-даа ында боор деп билдим.

Аяс хүн. Дээр дээрге кырында хар дүшпээн кылама-ла. Сырын-даа чок. Чүгле хөлөгелиг черлерде, кижини кужаа четпес чоон-чоон пөштер дөзүндө, чылбак хар бар. Олардан харын ис-даш көрүп ап болур. Дини ындыг кончуг ховар эвес, элээн бар, ынчалза-даа кара ыяшта — күдүрээде. Ынаар-ла, дээр шаары бедип үне берген, шыпшык бажы барза-барза, чүрекке дөмейлешкек мөөрүк бар чүве. Ону долгандыр чүгле пөш. Олче углай, ыяштар аралап өскөдим. Ак-Төш мээң соомдан калгып ор. Деңгели багай болгаш, ол дөштү үнеринден халаажырап чор ышкаш. Будук-

бадынын чоону-даа хөлчөк селбегер пөш адаанда бир динч күдүрээ чушкуп чыдыр. Ак-Төш ону көрбээп, чүү-даа болза чыдын эскерип каан боор, чаңгыс «аг!» диди. Дораан холум-биле имнеп, «сокса, ээрбе» деп кагдым. Ыдым мээң аайым-биле аксып хаапты. Динч, ак-кожаалык ышкаш, кожая берген кезек ор-гаш, катап-ла күдүрээзинче думчуун супту. Дөктү-ректи өрү бичин чылып алгаш, хол башка чырс-ла кылдым. Динч кожаш кынгаш, черде тепкиленип чы-дыр. Бог-даа, ооң ындындан бир динч үне халааш, пөш уундан халбактанып алган, бистиң талавысче ийи караа дозураа берген көрүп тур. Чырс-ла кыл-дым. Ында-ла чуглуп батты. Ооң чанында база бир динч «хор-хор!» дей-дир. Аң көрүп каанда, канчаар-даа турупкан кижинин күжү хенертен катап кирип кээр боор чүве. Аңчы ыт база кижин-биле дөмей тур боор. Ак-Төштүң эрени ам хайнып келди. Мени эрте халааш, өлгөн динчерни чүгле чыттагылааш, ында бир пөштү дескиндир маңнааш, ийи катап «аг-аг!» депкеш, пөш бажынче мойнун сунгаш, бажы селбегер, оон чоорту чингелеп чоруй барган кудуруун чайып, менче хая көрүп каап тур. Чүдек-даа селбегер пөш. Долгандыр кылаштап-ла тур мен. Чүү-даа көзүлбес. Дөрт чүстүг, театр дураны ап чораан кижин мен. Ооң-биле көөрүмге, чүден дора. Динчин көрүп чададым. Чадап-чадап кааш, олуруп алдым. Ак-Төш тура ха-лааш, ээрбишаан, пөштүң унун дырбактап-ла эгеледи. Эжен-сүлдө, ийи динч шимчеп үндү. Бирээзин чаңгыс аткаш-ла аптым. Бирээзин кавыыргааш, ийи чазып дүжүрдүм. Оон-даа демги динч ыяштар дамчааш ту-рупкан. Черле боолатпас. Ам арта дөш өрү. Ак-Төш-биле иелээ ооң соондан чаржып-ла тур бис. Соомда бөргүм база чыдып калган. Чүктеп чораан рюкзакымны фуфайкам-биле катый база ушта силгип каапкан мен. Ал-бот көк суг. Эгиш-тыныжым-даа хөлчөк. Черле алдырар хире эвес апар чыдыр. Динч бир пөштен өске пөшче шураар деп, бүшкүрлүп чыдырда, бастым-на. Динч-даа, сактырымга, бир ийинче чандаш дээн ышкаш болган соонда, цирк кижин дег, адаанда бу-дуктардан чоруй туттунуң бады келди.

Тыныш оожургадып, күдүрээге олур мен. Долган-дыр көөрүмге, динчернин касканнап каан оңгарла-ры-ла эндерик. Бир ындыг оңгарнын чанын касканна-

дым. Үш-дөрт тоорук сайы уштунун келди. Оон-даа каскапнадым. Шунту он ийи сай тывылган. Оон ындын база чазарладым. База-ла ындыг. Динң тоорукту сайлааш, пагынга сынырар шаа-ла ол турган боор, он-он ийи сайларны аразы он-он беш сантиметр кылдыр хөөп алыр чүве-дир дээрзинге бүзүредим.

Таакпылап чыдыр мен. Ак-Төш ол-бо халып, чоруп-ла тургаш, көзүлбейн барган чүве. Бир көөрүмге, улуу дегет ак чүве ызырын алган үнүү ор. Көөрүмге, оозу кулак-калактыг-даа ышкаш. Койгун бе деп бодап, амырап, харын-даа ковайып келдим. Келзе-ле, чүү каткан койгун, мээң бөргүм-дүр ийин мон.

— Четтирдим, Ак-Төш — дээш, бажын суйбадым. Ак-Төш мойнун черже сунупкаш, кулактарын халбайтып бадырыпкаш, ийи караан чивецнедип, таалап тургаш, хенертен ушта халааш, делдир-ле дешкилээн бызаа дег, чизиредип баткаш, ээре берди. «Динң!» «Динң!» Сагышта ол-ла. Салып-ла баттым. Ак-Төш олур. Чанынче чоокшулап олурумда, менче чаңгыс кылчаш кылынгаш, туруп чорупту. Пөш бажынче-даа көрбес, ээрбес-даа. Турган пөштерни көрзүнеримге-даа чүве көзүлбес, хейде-ле ол-бо кылаштап, ээртип тур мен. Чүү-даа чок. Чүгле ийи кээрген ужуп келгеш, чарыштырып алгыржып орлар. Ак-Төш оларже-даа сагыш салбады, хем куду көрүп алган тур.

— Чүнү ээрдин, Ак-Төш?— дээш, катап-ла пөштер бажы «шинчил» тур мен. Бир көөрүмге, Ак-Төш бир пөш артында улуг-ла кара чүве ызырып алган, шөйбелеп тур. А ядараан, уштуп октапканым рюкзактыг фуфайкам-дыр ийин мон. Ону ап алзын дээш ынчап турган чүвези-дир. А мен мелегей өскээр угаап.

Ынчап турувуста, динңнерниң маннажып көскүлөңнээр өйү — эртенги одар эрткен. Ам демги дег каракка көстүрү чок апарган. Черле чажыт динң-не болгай. Ону билген чүве дег, ам Ак-Төш шын-на сагыжы-биле ажылдап кирипкен. Мен чүгле оон командазын дыннаар апарган мен, кайда ээрер-дир, ынаар-ла баар мен. Баарымга, динң-не хорудуп алган олурар.

Бир мозур кырынга турган мен. Ак-Төш элээн кудулады ээрди. Оон-биле кады өзен ол чарында, дүүн мээң чорааным сирт кырында, бир кижги алгыра-дыр: «Ак-Төш! Ак-Төш! Ак-Төш!..» Богда, Ак-Төш ап каам

четиээндэ, кизиредип келгеш, мээң чанымга туруп алгаш, кыйгы уунче хереп тур. А демги кижги өйлөп-өйлөп кыйгырып-ла чор: «Ак-Тө-өш! Ак-Тө-өш!..» Кижги билбес чүвө чок, ытты эдерттип эккелген кижги ол. Эдилеп турган ыдынын үнүн эндээр боор бе. Ыт-даа ооң үнүн кайын эндээр. Ол хиреде, олче барбайн, менче дывыржаан херээ чүл моон? Шынап-ла ыттың хевирин көөрүмгө, элээн дүвүрөп турар байдалдыг: чаңгыс черге-даа тура албайн-дыр, мени-ле долганып турар, чай аразында-ла демги кижиниң уунче-ле көөр. А ол кижиниң сураа бээр кежипкен хевирлиг, үнү улам чоокшулап олурар болдур эвеспе. Мен база сес-тип турар болдур мен ийши. Ыдым оорлап алган сен дээш, үенсей берзе канчаар. Та кандыг аажылыг кижги. Ынчангаш олче уткуй барбайн, өскээр дескелеп чоруптум. Ак-Төш амырай берди ышкаш.

Оон соңгаар Ак-Төш чаңгыс-даа хөк диведи. Аар ийде, пөш, шивн, дыт, хадың холумак ыяштыг өзен бар чүвө. Ону куду баттывыс. Ыдым мурнунда, ын-чалза-даа, менден шоолуг ыравайн чораан. Диниң бил-лип каанда, ыяш бажынче кайгап алгаш турар апар-ган. База кажар, Ээзи сүрүп кээр, дааш үндүрбес-тир деп бодап алганы чугаажок.

Имир дүшкен. Долгандыр шып-ла шыпшып. Дүн куштары-даа ытташпас. Арга кежир одуруг бар чүвө. Оладып, дорттап чоруп ор бис. Ак-Төш куду-руун астыккан, орук часпайн чоруп олурган. Кайын эндээр, одагже чоокшулаан тудум, тура дүжери, хөр-рээн өндейтипкеш, хереттинип дыңнаалары көвүдээн. Одаг онгар иштинде-ле болгай. Ынды дужундан харап кээримге, улуг от хып тур, чалбыраажы кайыыр-тан бээр чырыдып турар. Бир кижги келгени-ле ылап. Ыяштар аралап бадып-ла олур мен. Ядараан, одагже көөр дээш, мурнум көрдүнмөй чорааш кургаг будук сый базыпкан мен. Даажы-даа хөлчөк, чайырт-ла дээн. Одагда кижги алгырып үндү: «Аай! Кайда бар-дың, аза? Дүрген кел! Боолап каайн!» дээн соонда, боо чирс-тог-ла дээн. Ооң чаңгызы коогайнып чоруй барды. Эзирик кижги бе деп бодааш, тура дүштүм. Сезинмес аргажок. Одагда кижги кыйгыра-дыр: «Ак-Тө-өш! Ак-Төш!»

Ак-Төш чывыжаш кылынгаш, кулаан кызыпкаш, ыяш артынга ажытталып, олуруп алды, мооң-на караанга көзүлбээйн дээнзиг.

Чүвени канчап билир деп бодааш, өнөдinin ши-
мээргеп, чөдүргүлөп келдим. Дүүрге тудуп алган,
чээрби хар иштинде аныяк оол тур. Белинде дайза
куржаныпкан. Бир быктында ийи динң халаңнадып
алган, узун-даа чараш-даа эр. Куу костюмнуг, оон
иштинден кандаазын кедип алган. Хончузун андарып
каан, балыктаар идиктинг. Чүвүрү база-ла шыва. Чы-
лыг хүн болган болгай, ону барымдаалааш-ла ынчаар
кеттинген тур боор.

— Экий!— дидим.

— Сен-дир сен, але?— дидир он.

Домактың утказын билбедим.

— Сен-дир сен деп, кымны дээрин ол?

— Ыдым кайыл? Бо кандаай ашак сен? Кижини
ыды чүге оорлап турар кижини сен?— деп, кижини кы-
рымда-ла келди.

Мээн белим долгандыр динң дээрге өле-көк чүве-
ле болгай, дизип каан кадыргылар-биле дөмей. Хо-
лумда-даа бар. Оларны көрүп каан.

— Ол диннеринини мен алыр эвес мен бе. Мээн
ыдым ачызы-дыр. Кандаай мындыг чурум чок ашак
сен? Чуу кижини сен? Ак-Төш кайыл?

Кайын эзирик боор, анаа кижини-дир. Хөлчөк хо-
радааны-ла ылап. Сактырымга, хаваан дүйүп каап,
диштерин бүдүү ызыртынып каап тур ышкаш. Кара-
тарынын чаражы кончуг оол болду: кирбиктери те-
рең-терең, шолары улуг-улуг. Оларын-даа дүрзүнчү-
дү көргүлей-дир. Ыттавайн, чүү-хөөм уштуп салып,
бүрү-чамга үглеткен идик-хевим кактанып тур мен.

— Дүлей кижини сен бе, ашак? Ыдым кайыл? Чо-
руун дээш. Черде бичини оол каапкан кижини мен —
деп, улам түрүдө-дир.

Ак-Төштү бериксээр хөңнүм черле чогул. Сакты-
рымга, ам ол чокта маңа тайга кезип кылаштап
турганым ажыы чок. Ынчалза-даа ээлиг чүве ээлиг
болбайн. Ээзи черле алыр апаар. Кый дидим:

— Ак-Төш! Ак-Төш!

Ак-Төш келбеди. Ол ам демги-ле черинде олурбу-
шаан, чок болза мыя мында ыяш-будук аразындан
бисти бакылап көрүп турар. База кыйгырдым.
Сура-аг.

Демги чараш оол оожургап эгеледи ышкаш. Дүүр-
гезин чанында салып алды. Эрги куу шляпазын уш-

туп октапты. Чугаа-домаа база чымчап олур. Чүү-даа болза ыт мында бар-дыр деп билгеш-ле ынчанган боор.

— Ыттын адын Ак-Төш деп кайын билип алдынар?— дидир.

— Адыр, дуңмам, далашпа. Баштай аьш-чем кылыптайн — дээш, бирээзинге шай хайындырар, бирээзинге мүн кылыр, улуг-биче — ийи кочалдыг кижимен, оларны тудуп алгаш, кара сугже базыптым. Ак-Төш бо чизиредип келди.

— Ат болган бис, Ак-Төш. Ам чарлыривыс ол-дур.

Ак-Төш менээ эргеленип, холум чылгап, дөңмектеримге өгенгилеп-даа хөлчок. Ол ээзинге тура чогу черле тодаргай. Мону чажырыптар чоор бе, баглап кааптайн. Чер карада кайын тывар деп бир бодадым. Ынчаар дээримге, алызы багай хире болду. Демги оол мону албас болза, менден чарылбас. Ак-Төш боду-ла билзин.

Келиримге демги оол ийи идиин ушта тепкен, аксында папирос ызырып алган, чөргешкилерин кургатынып олур. Мен бир пашта мүн, бирээзинде шай тип кагдым. Хайнычалы-даа амыр паштар, дораала кыдыгларындан шыыгайнып эгелей берди.

Кезек када кайывыс-даа ыт чок. Эжим сөс үндүрер ирги бе деп манаарымга-даа сураг. Чеже оорар, бодум эгеледим:

— Каш кижимилер?

— Ийи кижимил бис. Эжим бичии оол, чаа-ла он беш харлап чоруур. Одагда хөлчок коргуп ор боор — дээш, келген уунче бажын эргилдирди.

— Боо-моңгулуг кижимил чүден коргар боор — дидим.

— Канчап кортпас боор. Бир дугаар аннап турар кижимил-дир. Оон ангыда... черле кортпас аргажок. Дүг-де исти көрдүнер ыйнаан?— дээш, кижимил от кыдында дөгөп каан идииниң оьттарын андара салгылады.— Чүрээм чарлы бер часты. Ол хевээр диинневедим-даа. Мында ыш үнүп турарга, бээр-ле маннап бадыптым — дидир он.

— Чүү ис? Кандыг ис?— деп ылавыладым.

— Хайыракан изи чыдыр. Арга иштинде чылбак хар кырында. Улуу мырай чүдек. Баштай кижимил деп бодаан мен. Оон көрүп турарымга, дыргактарлыг

апарган. Чүү дээр силер, куйга-бажым чыырлыш диген. Билимес мен. Дүрген дезиптим. Көк-кат арты чыып чип чыткан чорду. Демни ыяш чайырт дээрге, ол ирги бе дээш, боолап, алгырып турдум. Хөлчөк кортум. Демги эжим ат болду-ла — деп дүүрөп олур.

Мен ис көрбедим. Ак-Төш база-ла таварышпаан боор, оон башка хөлзээнин азы кортканын илередип, бир-ле аажызын үндүргү дег. Чүвс-даа билдирбежик. Мен ол амытанның аажызын эки билир мен. Оон аңгыда кортук, ылаңгыя мурунда ооң-биле таваржып чорбаан кижилерге ооң дугайын чугаалаарга, хей боор чүве, улам корга бээр. Ынчангаш өске айтырыг салдым:

— Адыңар кайызы боор? Харьңар кажыл?

— Оолак дээр. Чээрби тос харлап чор мен — дээш, бодунуң четпезин касканнап каапты:— Аңчы-даа эвес кижидир мен ийши, бот-тускайлаң бир-ле дугаар аңнап чоруур. Демги оол менден-даа дора, шынап-ла бир-ле дугаар боо тудуп турар. Мен харын аңчылар эдерип, ийи-чаңгыс хонукта тайга үнүп тургулаан мен...

Артык сава кайда боор, чаңгыс онгар тавактыг мен. Оомнуң караан ажыр мүн куткаш, Оолакче сундум. Чаңгыс омаажым база тутсуптум. Ак-Төш база-ла чем чиксеп турган болбайн. Ол хүн хлеб-халаап ап чорзумза-даа, улуг човагзынмаан болгаш, оомну бодум-даа чивээн мен, ыдымга-даа бербээн мен. Ак-Төш ам-даа чаштынмышаан хевээр, черле көзүлбеди. Кочалым аксынга мүн куткаш, кырынче кагжыргай ургаш, кыйгырдым:

— Ак-Төш! Ак-Төш!

Ыдым ыяш аразындан уштунарын уштунуп келгеш, менче чоокшулавайн тур. Ам канчаар, чанынга аппарып салып бердим. Думчуу борбаңайнып чыттагылааш, дылын кызаңнатпышаан манап тур. Мүн изиг болган. Ыттың адын кайыын билип алганымны Оолак база катап сонуургады. Хоорайда бо ыттын ээзи Ондар дугайын, ооң-биле кады дииннеп чоранымны чугаалап-ла бердим. Кижим чүвениң ужурун ам-на билип каапкан, демгизинден-даа артык ээлдек-эвилең кынның келди.

— Черле кайгадым, күжүр акым. Үш танывас кижизинге канчап ижээниге бээр ыт боор деп бодап

аан. Бистер чугаалажып ордувус: Ак-Төш черле ынчапмас. Аыш-чем берип чыткаш, баглап аппаратан боор дижип ордувус. Харын-даа ол кижини боолап-даа кагза, кем чок дижип ордувус — дээш, кижини хидиледи.— Ол Ондар дээрге, мээң честем болбазыкпа, кады төрөөн угбам алган. Силернин адыңар. Ооржак але? Харын силернин дугайыңарны-дыр. Чугаалап орган чүве, кады аннап чораан бис деп. Ак-Төш силерге ижикпээн деп олар чораан. Ам та чүзү канчап барган?

Ынаар-ла бир черде боо этти. Оолак ижип орган аяан төгө-чая тургуза каапкаш, тура халааш, боо эткен угже көрнү берди.

— Ол-дур. Демги оол-дур. Коргуп турар-дыр. Азы демги чүве... хайыракан — дээш, ара соксааш, менче көрнүп келди.— Канчаптайн, күжүр акым, дүүргем этсиптейн бе?

Кижимнин эжи дээш сагыш човап турары-даа хөлчок. Сактырымга, чалгынныг болза, ужуп ыңай боор-даа чыгы.

— Сени аскан боор дээш, медээлеп-даа турар чадавас. Боолап жөр даан — дидим. Кижим-даа боозун эжиини уунче углай туткаш, мажызын басты. Чирстог! дээн соонда, даажы ынаар-ла коогайнып чоруй барды. Аңаа улаштыр демги кижини база боолады. Оон база тог диди. Оолак база боолаар деп чыдыр. Соксаттым:

— Ам хей. Оон ажыы чүү боор, хей-ле чемзек хорадып.

— Ам канчаары ынчаш?

— Канчап канчаар, ажырбас ыйнаан — депкеш, бир кижини эжи дээш, хөлчок коргуп, дүвүрөп турда, дүште чок олуруп турар кандаай ашак боор деп бодай бээр ирги бе деп бодап келгеш, санал киирдим:— Азы чоруптар сен бе? Ыдын баглап берейн.

Оолак менче кайгап алган, ыт чок кезек тургаш, олура дүштү.

— Харын канчаптар чоор... Ат чүве-дир-ле. Дүннүн караңгызы база кончуг — дээш, бодунуң сагыжын боду оожургадаырын кызытты.— Ажырбас боор аа, акым?

Сактырымга, оон бодалындан демги көргени ич үнмейн ор ышкаш, Богдаа, бир дыңнаарывыска

элээн-не ырак, ажыт черде ыт ээре берди. Дүрген-не удур-дедир көржүп чыдыр бис. Чогум ээргизи анаа, кандыг-бир араатанче халдаан хире эвес.

— Ол чүү апаарды?— деп, Оолак база дүүрөп үндү.

Ак-Төштү кый дидим. Кайда боор, чок. Эскербейн барып-тыр бис, арлы берип-тир. Ам дыннап орарымга, ооң үнү.

— Ак-Төш-түр — дидим.

Кижим дыннаалап оруп-оруп, ала-чайгаар хүлүм-зүрүптү.

— Черле ындыг ыт, боо эткен болза кайыже-даа мацнаптар. Бистин одаавыска баар дээн-дир — дээш, Оолак узун суук үрдүндү. Дакпыжаан хөрээ хозаш диди ышкаш. Тургузуп каан аякта секпергей мүнүн иже каапкаш, улаштыр шай куда берди.— Ам ажырбас, акым. Бо аразынга ыт үр боор эвес.

Улуг от ужудуп чемненип алгаш, диннер союп, боттарывыстын намдар-төөгүвүстү коптаржып элээн үени эрттирдивис. Мээң хоначам — кадарчы кижин болду. Алган кадайлыг, ажы-төлдүг. Чугаакыр-даа эр-дир. Чугааның хөйү-ле Ак-Төш дугайында болган. Ыттың ээзи Ондарга автобуска душканымдан бээр, бодап орарымга, беш ай чедип турар. Ол дээрге биче эвес хуусаа-дыр, кандыг-даа ыт чаа ээзинге өөрөнү берип болур. Ак-Төш бо Оолакка ам-даа ижикпээн. Ужуру чүл?

— Канчангаш сени хозар ыдыл бо? Бак чаннап турган-дыр сен аа?— деп чугаа үндүрүкседим.

— Бак чацнап канчапкан деп мен. Харын хөлчок азырап турдум — чырыын чыртайты.— Чамдыкта бактажып база тургулаан болдур бис ийин — дидир оң.

Чаа, оон-даа узун төөгү эгелээн. Оолакка шуглак бар эвес. Элик кежи дөжээм биле алгы хөрөктээжим берип кагдым. Бодум ажырбас, чылыг уктуг, аң бышкаа идим база бар. Хой кежи дүктүг чүвүрүм база бар. Үттүг-чеңим, фуфайкам база бар. Оларны кедипсимзе, чывар эдерер сарлык-биле дөмей, кандыг даа соокта тоовас мен.

Демгим отка бут теп алгаш, чугаалап-ла чыдыр Ак-Төш дугайы-ла болгай. Мен-даа үзе кирбейн, тоотыткан кижини «шыяан» деп сөс-биле хөөредирин ыш

каш, «оон?», «ы-ыы?» деп сөстөр-биле деткип, дыцнап чыдыр мен.

Кадарчы боду бир улуг, бир хава ийи ыттыг чүведир. Ийи ыт. Оон аңгыда дузалакчы кадарчы база бир ыттыг. Каттышкаш үш ыт. «Буга коданынга чоргаар» дижир болгай. Аалдың үш ыды Ак-Төштү, өске ытты, кандыг-даа чемге чагдадыр боор бе. Оон кедерезе, үжелээ эмеглежип херип кааптар апарган. Ооң уламындан аал коданынче кирбестээн. Дуу оранчокта чыдар, чок болза ырактан хереп оран. Дүнелерде улуп-даа турар апарган. Чамдыкта каш-каш хонукта чиде бээр болу берген. Чаныксап турары-ла илден.

— Честем Ондар сыгыр-октуг боозу биле ыдын мактай бергенде, дээрге үндүрер кижиле болгай — дээш, каттырар деп чоруй, харлыга берди. Оон улам чөдүрдү. — Честем хөк кижиле боор. Адырам, чүү дээр ийик моң? Ийе, мындыг чүве. «Аалдаарда, кадайым эдертип аар мен. Аннаарда, ыдым эдертип аар мен... Черле солун чугаалыг кижиле болдур ийин — дээш, Оолак ковайып туруп келгеш, таакпы кыпсып алгаш, катап чыдыпты.

— Оон?

— Честем сугга үргүлчү эвес дээрден башка, ында-кайда барып-ла турар болгай мен. Ыдының хырны дээнде, бодунуң хырнындан артык. Конфет чигирден эгелээш, чивес чүвезиле чок ыт. А ындыг чүве бисте, дөө чернин черинде улуста кайда боор. Өске ыттар база бар. Билип тур мен, бир талазында, аштап турар. Ийи талазында, чаныксап турар. Чанар дээш, баар чернин бажын тыппаан. Кээргээш, апарып кааптар дээримге, чай чок. Дөө хой агарлаашкыны. Дөө сизген кезилдези. Өдек-кажаа адаан коптарары. Чүү чок дээр. Оон аңгыда оода чаңгыс катап, каш-даа хонукта болза, диннеп эдертиксээрим база хөлчок.

— Оон?

— Ытты алырда, бүдүүлөпкөн чүве болбазыкпа — дээш, хидиледи. — Өршээ хайыракан, сөс оскундулар часты. Честемни ам дыцнап турарымга, өске ыт, чакпыл ыт, кудумчудан тудуп алган, азырап тур дижир-ле болгай — дээш, Оолак кезек ыт чок барды. Мен ооргалап чыткан кижиле мен. Дыцнап чыдарымга,

от чүшкүргөш, кочалда шай арты чылды берди ыш-каш. Кайын удуттунар, одагда-даа болза, черде бичин оол каапкан кижн уйгу бодаар боор бе. Оон чугаазын база улаштыра берди:— Ам бо-дур. Менден дезип турар апарган. Бараа элдеп. Чаныксааны-ла күштүг тур моон — дидир оң.

— Хей-ле эккеп алган ышкакыңчыл? Сеңээ ажы чок болган?— деп айтырдым.

Чугааны шөөрим ол. Чүге дээрге, чамдык улус эрте-ле удуп каар. Оон дүн ортузунда оттуп келгеш, түрээр боор чүве. Мен болза ындыг эвес мен. Дыка орайга чедир олуруксаар. Оон чык кылдыр удуптар. Оозу эки боор чүве.

— Ындызы ол-дур — деп бадыткай каапкаш, Оолак ол сөстөрннден дораан ойталап каапты.— Чок, ындыг эвес. Дузазын база көргүскен болдур ийин. Хөлчок-даа дузалаан. Билнр-ле болгай силер. Бо чылыи хамык адыг чазыйлаан. Улчумалдар көвүдээн. Оларның бирээзи бисче база халдады — дээш, кижим тура халааш, отче чудуктар немеп тур.— Харын оларның бирээзи демин кылаштап чораан ол боор — дээш, аалының коданынга адыг кирип турганының дугайын чугаалай-дыр.

Шынап ол чайын адыглар аш аарыынга таварышкан. Кезек када чонну дүүреткен чүвелер. Хүндүс безин чер болганга кылаштажып чоруп тургулааннар. Оларның дугайында солун-даа, коргунчуг-даа чугаалап тургулаан. Мал-маган хамаанчок, кижилерге-даа халдап турганнар. А Оолак сугнун коданынга дүне кирген-дир. Өглер ишти удуп чыткылапкан. Хой — кажаада. Инектер — даштын. Аалга ийи аът арткан чүве-дир. Кайызы-даа бош турганнар. Чүгле бирээзинин бажынга аргамчы сөөртүп каан. Сентябрь эгези чүве эвеспе оң. Өөренир уруглар өөренип чорупкан. Оолак биле кады өөнүн эр ээзи — дузалакчы кадарчы аалга чок, кыштагже снгеп сөөртүжүп турган чүве бе. Чүгле кадайлар, бичии уруглар арткан. Эртенинде биче дүште кээрге, хожун үндүрбээн болган. «Бо чүү болду?» деп айтырган. Чүү болган дээрге, аштаан адыг кирип турган. Хел-хенертен хамык ыт туругладып, аал үстүнче халчып каан.

Ак-Төштү аңаа эккелген соонда, кымны-даа, чүнү-даа ээрип көрбээн ыт-тыр. Чүгле ырактан бараадап

чыдар. Ол база киржи берген. Аалга арткан улустун чугаазы-дыр ийин. Оон баштай-ла аъттар киштешкен соонда, хаайлары каргырткайнып, өдекке карак-кулак чок чизиредип келген. Оон хамык инек дойлуп, мөөре-жип, чаңгыс черге бөлдүнгөш турупкан. Анаа улаштыр кажаада хой ишкирнип-бышкыржып, чингейнип, ыңай-бээр чалгаан далай дег, ол-бо хавырлып турзатурза, кажаазын буза үскөш, үш-баш чок салчып туруп берген. Аалдың үш ыды, кортук чүвөлөр, адыгже чоокшулаар боор бе, харын дедир дывыржыыр. Кадайлар чүнү канчаптар. Боттары баш сугар чер тыппайн турганнар-дыр. Улуг боо база чок. Чүгле сыгыр-октуг бар. Ону-ла сыыладып турган. Боолааргадаа, чазыйлаан адыг ону кайын херекке аар. Чүгле чаңгыс Ак-Төш демги араатандан салдынмаан. Дыка үр тудушкан. Баштай ээрип турган болза, сөөлүндө харылаары көвүдээн. Хевирин бодаарга, халдап турган хевирлиг. Ынчап тургаш, дайзынны коданче киирбейн барган, харын-даа өскээр куюлдуруп каапкан.

— Ак-Төш хөлчок-ла дузалаан. Ол эвес болза, та чүү турду ыйнаан. Та чеже мал кырып кааптар. Оондаа коргунчуг чүве болур чадавас: кадай-хөөгөт, чаш ажы-төл. Ону сактып кээримге, ам-даа сөөгүм чештипер. Ооң соонда Ак-Төшке ынаам улам дендээн. Ол хүнден эгелээш-ле баглап турар апарган мен. Чүгле дүне салыр. Чемниң экизин база маңаа тускайлап берип турар апарган мен. Бир удаа ийи багай ыдымны чок кылып каапкаш, чаңгыс мону азыраар чоор бе деп-даа дап бердим. Честем чедип келгөш, моозун алымнай берзе, ол хире бар кижини, шуут куруг артар ирги мен бе дээш, соксап калдым — дээш, Оолак эзегилей-дир. Уйгузу келип чыдыр ышкаш.

— Ак-Төштүн арганы чоп кончугул ынчаш?

— Харын кайгамчык чоор ийин, акым. Чугааладым чоп, чемниң экизин маңаа берип турдум деп. Ол хиреде ындыг-ла-дыр. Честем моозун баглавас чүве. Баглаарыңа дыка тура чок ыт бо. Дезер. Чем тудуп алгаш, кыйгырарга, аштаар хырын кончуг болгаш-ла чедип кээр. Аал кедээзинде чыдып алган, дүнениң-не улуп хонар ыт бо. Оозун бодаарга, чаныксап турарыла аргажок боор. Кижини-биле дөмей-ле ыйнаан бо — дээш, немеп кагды:— Ол ам демги оолдун чанында

барган болгай аан — дээш, ол-ла хевээр ыт чок барды. Мен удуп калган чордум.

* * *

Оттуп кээримге, от хөмүрере берип-тир, өжер чеде берген. Ону чүшкүрүп, будук-садык немеп кааш, ийи пажымга шай хайындырып алдым. Айдың дүне. Ай ажар чеде берген тур. Үгер база чүгүрүүнде кире берген. Кылаң дээрде сылдыстарның көскү-касказыдаа кончуг. Санап шыдаар чүве болза, санаар-даа болза ажырбас. Чогум дүне-даа эвес ийин, эртенгиниң беш шак үези. Черле ол үеде оттуп кээр кижимен. Оон ыңай кайын удуттунар. Одаг чанында куураңайнып олурар-ла болгай сен.

Эскербээн кижимен, бир көргөн, Ак-Төш дөө чыдыр ийин моң. Шала кедээр улуг-ла дыт дөзүндө, кыры хыраалай берген. Оон канчангаш көөйиң дээримге, мээң сыртыым чанында койгун чыдыр. Бо мынчаар койгун энмежок чер. Дүне чаржып тура хонарлар-ла болгай. Хем иштинин талдарын карттап чиир. Күжүр Ак-Төш каяа тудуп алчык. Каыттын сирт кырында ак черге ийикпе, азы одаг чанындан-даа чадавас.

— Аа, күжүр Ак-Төштү!

— Ыы? Ак-Төш?— дие-ле, кижим ковайып келди.— Кай, Ак-Төш мында-дыр бе?

— Дүү-ле чыдыр. Койгун база тудуп каап-тыр. Бо — дээш, койгунну көдүрүп, көргүстүм.

— Демги оолга барбааны ол-дур. Ол кижим-даа ат болган — дээш, шагын от чырынга доңгайып-доңгайып көрдү.— Беш шак чүве-дир ийин моң — дээш, тура халып келди.— Чорувас болза хоржок-тур. Ытты баглап аардан башка.

Шайладывыс. Ак-Төшке шай-биле хлеб шыгыдып бердим. Ам канчаар, ээзиниң туразы, эжинин хөңнү. Оолактын дииң дизер хендирин алдырып алгаш, чеменип чыткан Ак-Төштүң мойнундан баглааш, тутсуп бердим.

— Байырлыг, Ак-Төш. Моон сонгаар сээң-биле ужурашпас боор бис — дээш, Оолакче койгунну сундум.— Мону база ап ал — дээш, дииңнерим кештерин бөле-хаара туткаш, бир холум-биле база сундум.— Боларны база ап алыр сен бе? Ак-Төш эвес болза, мынча дииң кайыын келир ийик.

Оолак дыка энчоксунган, баш сугар чер тыппайн барды.

— Ынчап баарга кайын боор, күжүр акым — дээш, Оолак чараш карактарын дүрген-не дестирип чыдыр.

Оолак динцнер кезин кызыдыр албады, а койгунну, чөвүн чугаалап чыткаш, чүктедип берген мен. «Ажырбас. Менээ койгун тыпты бээр. Чүгле амдызында кокпа чок-тур. Хар чаанса, ол-ла. Дузак менде эмгежок» деп, тайылбыр кылдым. Меге эвес, дузак менде хөй.

Ак-Төш бурааш турупкан. Чөрүү молдурга ыш-каш, чыдып-ла аар, туруп-даа кээр. Ол хиреде бурунгаар чылбас. Оолак оозун көгүдүп-даа, ээрежиң-даа чадап тур. «Ак-Төш! Че, чоруул! Мынаар! — дээш, келген уунче-даа айтыр.— Ак-Төш, азы маңаа чыдып каар сен бе?»—даа дээр. Ак-Төш менден камгалал дилеп турар хевирлиг, менче каш-даа эргилип келди. Мен — даш көжээ мен, таакпы ыжы буруладып, көрбээченеп ор мен. Даң адып орар болдур ийин, дээрде эвээш сылдыстар көстүп-даа турза, кыйгак бүлүртүн аразында, дораан өжер ужурлуг.

Оолак канчап-даа чадашты. Ак-Төш ам шуут чыдыпкан. Көрүп-ле ор мен. Оолак белниде улуг бижек астып алган чүве, оозун ушта сон эккелгеш, ыдын шиви будуунга баглай тыртып кааш, кыйыында каш тал бар чүве, оон узун-на шывык кезип алды. Ак-Төш доп-дораан тура халааш, боду-ла чорупту. Ам билип кагдым: Оолак Ак-Төштү чүгле чемгерип турган эвес, а шыкпыыш-биле база кезедип турган деп. Кымчы тудар кижнже, кым-даа чагдавас-ла болгай.

— Ак-Төш, байырлыг!

Ак-Төштү Оолак аппаратан. Ам ону салбас.

Чолаачы-биле дугуржуп каан кижн мен, пятница-да кээр болган. Бир эвес мында динц чок болза, келгеш, мени өскээр октаар ужурлуг. Аңаа чедир ам-даа ийн хонук манаар. Мынаар, хем бажында, Мөкүлдүң шазында, кезек пөш бар чүве. Ыраа-ла кончуг. Ам канчаар одаг кадарып чыдар эвес, кандыг-чүү-даа болза, аңаа чедер-дир деп бодап алдым.

Чииктенип каапкаш, ийн хонукта чиир хүнесин, бир кочал, омааш, үттүг-ченим, алгы чүвүрүм, хап

идним чүктөп алгаш, өскелерин базырып каапкаш, базыптым.

Шууду-шууду баскылап ор мен. Хем ишти шыргай аргалыг-даа болза, кокпа оруктуг чер, аъттыг-даа кижн чоруп болур. Богда, солагай таламда, соомда эвес, солагай таламда бир-ле чүве шылырады. Элээн улуг чүве даажы. Аң болза, элик азы тооргу хире. Та чүү. Эктимге чораан боом дораа-ла холдарда келген. Кезенипкен, дыңнаалап тур мен. Демги дааш шимээн барды. Чаа, бир-ле аң хойган-дыр деп бодап кагдым. Каткан-хуураан аң боор, аг-аг! дизе-ле, ыт. «Ак-Төш?.. Азы өске аңчының ыды бе? База аг-аг! диди. Үнү база дыңзыг эвес. Харын ол-ла, Ак-Төш.

Чеде бердим. Шынап-ла Ак-Төш. Менче бир кылчаш кылынгаш, пөш өрү көрүп алган, кудуруун чайып тур. Диң хорудуп алган. Оозу көстүп ор-ла. «Дүүрээн бот, дүктейген баш». Боданган-даа чок, дораа-ла андара адып бадырыптым. Ак-Төштү көөрүмге, база халып ыңай бооп чыдыр. Кый дидим:

— Ак-Төш!— дээш, бээр кел деп чукурдум. Оом чылбаңайнып чедип келди. Дораа-ла баглай шаап алдым. Ак-Төш менче адаандан өрү көре-дир: карактары соок, каржы. Мени демип база садыпкан болгай сен, ам база садарың ол бе деп-ле бодап турган боор. Таакпылап олур мен. Чүвениң ужуру билдингир: демги мелегей Оолак одагдан элээн ырай бергеш, моозун салыпкан, а моозу ону былдап каапкаш, дедир эепкен. Бир дыннаарымга, кижн алгыра-дыр: «Ак-Төш! Ак-Төш!..» Ак-Төш ону дыннааш, олурган боду тура халааш дүүрөп эгеледи. Оолактын талазынче чүткүвейн, дүрген бурунгаар чоруулу дээнзиг, мээң баар таламче сыыгайнып чүткүп тур. Ам канчаарыл мону? Ам база сүрүп кээр чүве ирги бе?.. Бодап орарымга, ол ам сүрбес. Сүрзе-даа тыппас-даа, четпес-даа.

— Че, Ак-Төш, бурунгаарлап олур!

Ытты салыптым. Ынаар-ла караш диди. Сактырымга, дөрт даваны черге дегбейн барды ышкаш.

Мөкүл дээрге, бедик тайга-ла болгай. Ооң кырынга чайын менги чытнас чер, эрип каар. Кайыын бээр чингир ногаан арга турар. Эртеден кежээки имирге чедир хектер чарыштырып тура хүнзээр. А күзүн хар аңаа хамыкты мурнап дүжер. Үнүп-ле ор бис. Бедээнвис тудум, хар улам-на кылыннап бар чыткан. А

чүнүн-даа изи илдең. Улуг аң-на изи хөй. Динң изи хөй. Динң изи база-ла шоолуг билдирбейн-дир, мүн-не барында бар. Бир кодап, дыка хөй бөрү бар болду. Мырыңай ол дүне кылаштажып чораан. Ак-Төш оларга таваржы бергеш, сести берген, дораан-на кудуруун мунупту, менден шоолуг ыравастады. Ынчан-майн канчаар, ыт-даа болза, эндээр боор бе. Олар дайзыннар-дыр, ам арта күжү оон каш катап ажыг. Ооң орнунга чаңгыс адыг болза, олардан дээре, бертти дээрге аңаа четтирбейн барып болур. Ол талазы-биле Ак-Төште дуржулга бар-ла болгай.

Мөкүл тайгазының ээн эднн тоортуң, Ак-Төш-биле ийи хондувус. Шоолуг-даа эвес, он бсш динң өлүрүп алдым. Опу багай деп болбас аа? Бодум черге маңнап чораан чаңгыс-даа динң көрбээн мен. Чүг-ле Ак-Төш тып турган. Четтирдим сенээ, Ак-Төш!

Ынчалза-даа мени бир черге хилнчектээн кулугур. Хүн дөвүнчүктөп бадыпкан чүве. Хонупку дег эптиг чер көрзүнүп чораан мен. Ак-Төш дужумда аг-аг! дидир. Аравыста мунгаранчыг кадыр, хөлчок-даа ханы кашпал. Мен бир чарында, Ак-Төш өске чарында. Дорттаар болза мыя бо чер-дир ийин. Улуг-ла дээрге ийи чүс метр-ле хире. Ам аш, ам турупкан кижиге дөө бадып, дөө үнүп деп чүвени бодап кээрге, куйга баш кижиир. Буттар бурааш турупкан. Кашпал эринден харап тур мен. Ак-Төш көстүп оорар болдур ийин. Дураннадым. Ыдым дыт чанында олур. Дыттың бажы ийи адыр апарган. Оларның аразында уя, ооң чанында ийи динң сөскее берген орлар. Ийи динң! Чамдыкта ийи хондур-даа кылаштааш, ийиден чаңгысты-даа тыппайн барып болур-ла болгай сен. «Уучак, бай тайгамны!»

Тайып ужуп, даянын туруп, бо бадып, дөө үнүп өлүр тында-ла четтим. Чүү катканың динңнер боор, авырганнар-дыр ийин моң. Бистинң черге шаанда, мен бичимде эндерик чүвелер. Өглер-даа чанынга дыттарга чурттап турар. Уштунчак улуг карактарын андара көрүпкен, шывык сарыг кудуруун сиртинде салыпкан, кижиден-даа деспес олургулаар чүве. Дыттар дамчыры база солун. Шулуңгуй, дулгу чалгыннарын херипкеш, өске ыяштың ыяап-ла унунга шалырт кылдыр хонар. Кышкы дүннерде «буп, буп!» деп эдип-даа чыдарын сактып келдим. Ол дээрге

шагда болган чүве-дир ийин, та чеже чыл эрткен. Оон бээр оларынарны көрбээн-даа мен. Ам харын сонуур-гап-даа. А Ак-Төш, бо чүү апаарды, чоп боолавайн ор сен дээнзиг, менче-даа көөр, аг-аг!-даа дээр, дыт-даа уну дырбактаар.

— Чок, Ак-Төш, оларга дээп болбас. Чоруул, че!

Ак-Төш сукурарымга-даа ышаваан, «дииннер» таң-ныылдап олуруп калган. Чүгле нмир апарганда, от салып алганымда чедип келчик. Хевири мөгаттынган боор, кел сал-ла, чыдып алчык. Оон чем болу бээрге, ам туруп келген.

Оон даартазында база бир солун чүве көргөн мен. Тыва улустун тоолунда Инек-Сокпаны уйгужу деп-ле шоодун турар болгай але. Уяны ам даарта тудуп алгай аан дээш, хүннүн-не удуп-ла, удуп-ла турар. Ынчап турда, чай эрте бээр деп. Ону кым көрүп чыткан боор. Аңаа көрдүм. Ол эртен тайга туманнаан. Харын-даа дүжер-дүшпес быскан хар-даа дүжүп турган. Ак-Төштүн барган уун эдерип орган мен. Бир көөрүмге, чоону шай согаажи хире-ле шет пөште сарыг, шил дег, кылагар карактарлыг, тырык моюннуг, куу хөректиг, көге-бугадан-даа бичии куш олуруп. Чанында мени-даа эскербес, карактарын-даа чивецнетпес. Бичии шимээргээримге-даа дүш чок ийин. Бажын ыяш уиунда чөлөп алган. Баштай таңываан мен. Көрүп турарымга, үгү аймааның бир хевири-ле ылап. Ынчап тура, ам сактып кааптым — Инек-Сокпа-дыр ийин моң. Оттурбайн, эрте бердим.

Одаамче ээл ора, демги черни өнедин таварып эрттим. Инек-Сокпа ам-даа удувушаан ийин моонар. Та кажан оттур чүве. Үгүнүн караа хүндүс көзүлбес дижир болгай. Оозун бодаарга, хүн ажары-биле деңге-ле оттур боор.

Ол дүне барык уйгу чок бис. Сес шак чаа-ла ажып чорда, дужувуста кожагардан баштай чангыс, оон соонда хөй бөрүлөр улааш турупкан. Оларга ынаар-ла ыракта өске бөрүлөр харыылай берген. Ана ат чоор. Шаанда кожа-кожа хөй аалдарлыг өглерге болза, бөрү улуурга аалдарнын ыттары оларнын уунче маннажып, туругладып тура хонар боор чүве. Черниц черинде чангыс Ак-Төште ынчаар харык кайда боор, бук-даа диведи, харын менче сынныр болчук.

Эртен чер чырыры билек, дедирлениптивис. Ак-

Төш та бөрүлөрдөн сезинген, та ам мында чүү-даа чок деп билген, барык-ла оруктан үнмээн. Баштайгы одаамга чоокшулап олурумда, улустар чугаалажыры дынналды. Ону билип каан Ак-Төш, демин мээң мурнумга магнап орган боду, ам соомда туруп калды. Оолак чедип келген деп бодаан боор. Мээң база чүрээм тиккигейнип чор. Шынап-ла, ол оолдар чедип келгеш, бисти манап турары чадавас. Оон та чүү болур чүве. Ам канчаар, хөме базып кирдим. Чок, Оолак суг эвейн-дир. Чолаачы бир эштиг чедип кээп-тир. Бис тайгага чорувуста-ла келген улус-тур, ынчангаш машина даажы дынналбайн барган.

— Ак-Төш! Ак-Төш!..

Кайын кээр, сур-ааг. Чолаачыга машинаң ажилдадывыдам дидим. Мотор-даа киргирткейнип үндү-ле! Ак-Төш-даа аткан ок дег келди-ле!

— Олур, Ак-Төш, чанаал!

Хоорайга кирип олурувуста, Ак-Төш, адаанда хаарып турар изиг көс бар дег, чангыс черге олура албастады: туруп кээр, катап олуруп аар, оон база катап-ла туруп кээр, ол-бо талазынче көрдүнер... Кандыг-бир чорбааны улуг хоорайже бир-ле дугаар кирип орар кижикандыг ийик, ол-ла олчаан. А бажың чанынга келгеш, машинаның эжиин ажыдаргала, ол-ла, Ак-Төш чүгле кудуруу шывараш кылынган. Көшкенде тебе херек чок деп чүве ол-дур ийин але. Кайнаар магнаан уун-даа көрүп четтикпейн барган мен. Кымның-даа өскөн бажыңы ындыг кончуг боор-дур. Бажыңы куду-ла чүве болгай, борбак ыяш бажың, моон беш хире километр-ле боор. Ол турда, Ак-Төшке мээң ам херээм чүү деп.

— Байырлыг, Ак-төш.

Ваннага дер-бусту шааладыр салба чунгаш, орунга дыштанып чыткан кижикен мен. Удуп каап-тыр мен. Туруп келгеш, соңга караан бакылай бээримге, бог-даа, Ак-Төш дүү менче углай доора чыдып алган, бажын көдүрүп каап, ынды-бертин көрдүнүп каап чыдыр. Дораан үндүм.

— Ак-Төш!

Ак-Төш «А?» дээнзиг мүн-не хөрээн өгдейтип ке-

лирин келгеш, тайгага дег менче чылбыңайнып келбеди, харын-даа бажын ийн холунга каггаш, безерек кулактарын халбайтып бадырыпкан. Чанынга баргаш, бажын суйбадым. Шимчеш диведи. Карактарын көөрүмге, бир-ле чүвөгө хомудаан-даа ышкаш, хордаан-даа ышкаш, борбак-борбак чаштар-даа карактардан бадып турар.

— Чүү болду, Ак-Төш?

Ол аразында, бир холу аскак, кара хава келгеш, чүлгүүш ышкаш, төймек кудуруун чайын, ону чыттагылап, чызаалап чорда, Ак-Төш аг! дээн соонда, демги хаванын думчуун соора алды. Та чүү болган, Ак-Төш ылап-ла кылыктанган. Бажынче киргеш, чиген эьдимниң сөөктерин, ишкен мүнүмнүң артыын черге-ле чем чип чорааны кочалым аксынга эккеп бердим. Ак-Төш амырай-ла берди.

Ондарның бажыңы та кажан туткан чүвө, буступ дүжер чеде берген, ийн өрээл ирик казанак болчук. Ынчаарда-ла чаа бажын алып мен, оочурум чедип келген деп чораан кижн. Ээлери көшкен-дир, ыды тыппаан-дыр деп-ле бодап кагдым.

Ак-Төштү ам канчаар? Бо улуг хоорайга Ондарны дилээш, кайыын тывар. Чогум ажылдап турар чери доктаамал эвес кижн. Үне халып, кире халып-ла турар. Чайын ужурашкаш, ам кайда ажылдап турарындаа айтырбаан мей ийин. Борта азырап турар дээрге, тургузуп аар чер чок. Ынчалза-даа бо хоорайның чамдык бажыңнарынын чанында чогум ээзи чок-даа болза, чурттап турар ыттарның барын билир кижн мен. Оларга ында чурттакчылар өөренип калган, дооза-ла азыраан турар боор чүвө. Ак-Төшке мээң кожаларым база ыңчап баар чадавас.

— Ам канчаар, Ак-Төш, маңаа турар болган-дыр сен ийин. Ындыг-дыр аа?

Ак-Төш лайка уктуг ыт болдур ийин. Тодуг болза хевири-даа көрүштүг, ооргазы-даа хертеш, даван-даяа-даа өргеннер-ле. Чемненип алгаш, менче мойнун сунду, дозургай кара карактарын-даа чивецнетти. Оозун бодаарымга, мээң-биле чөпшээрешти ышкаш.

Үш-дөрт хона берген. Ак-Төш көстүп, чидип чоруп-ла турган чүвө. Чемгерип-ле турган бис. Мээң өөм иштин таний берген. Бичии оглум бар чүвө, бажыңга

кирип-даа турган. А кожалардан база-ла аңаа кар-
жыланган кижн чок. Ындыг турбуже, бир хүн ыдым
шуут көзүлбейн барды. Ооң даартазында база чок.
Дүүрөп эгеледим. Ол-бо халаан, каяа турар боор.
Арага деп чүве черле кижн өөнделедир эвес. Аңчы ыт
дээрзин шериг чажыды-биле дөмей чажырып турган
кижн мен. Бир хүн бир өннүк шөлээде кижн-дир сен,
мону ижиптээли деп, бир шил водка карманнап ал-
гаш, кылаштап келген. Ам канчаар «эжиниң хөңнүн-
де ыглап бээр, ыдының хөңнүнде кузуп бээр». Апкан
бис. Колдуунда-ла мен чооглаан мен. Эжим чоруй
барган. Эзириим шору апарган. Даштыгаа Ак-Төштү
чемгерип турган мен. Қожам бар, база-ла аң-диин чу-
гаалаар. Чугаалаар-даа эвес, чоруп турар кижн. Каш-
даа көргөн мен. Ол-ла кылаштап келди.

— Сээң ыдың чүве бе?— дидир.

— Ийе, мээниң — дидим.

Оон кижим Ак-Төштү мактап эгелээн:

— Ёзулуг аңчы ыт-тыр. Дыргактарын көрбес бе.
Даваннарын көрбес бе. Бажының хевирин, дурт-сы-
нын көрбес бе — даа дигилей-дир.

Олардан та чүнү көрүп турар кижн. Мен ындыг-
андыг чүве билир эвес мен. Меңээ диинче баар ыт
болза, кандыызы-даа хамаан. Оон — диин дыргак-
тарын чиир ирги бе бо?— деп, бодунга чүве дег ай-
тырыг сала каапты.

— Чип турда, чүгле кайыраар, чежени-даа чип-
тер — дептим.

— Кай, сен мооң-биле тайга үнүп чордуң бе?—
деп, кожам улам сиңди.

— Ийе.

— Ынчаарга-ла ёзулуг аңчы ыт-тыр. Меңээ сат.
Чүс рубльди дораан уштуп берейн — деп, кижим бо-
ла. Харын-даа карманын үжеттингеш, эңмежок акша
уштуп эккелди. Шалың-на алган турган боор.

— Ма, мону ап ал! Мооң өртээнге чүс акшадан
бер — дээш, чудуруум көргүзүп каан кижн мен. Қо-
жам каттырып-каттырып, чоруй барган чүве.

Қаразыг кожамда-ла онаашты. Сактырымга, ол-ла
аайлаан. Дораан четтим.

— Аа, кожам бе. Қир, кир — деп, мени эвилени
кончуг уткуп алды.— Қожам канчап морлап келген
чоор?

Чугааладым, мындыг-мындыг, сенден чайлавас деп. Кайын алдырар, хөрлээр, харын-даа тейлээр чыгы: «Меңээ-ле шамнава. Сени таанда кайын ынчап баар ийик мен. Мындаа ойнап турдум. Мээң ыдым бар ышкажык. Угбам сугда. Көрдүң чоп» суг-суг дигилеп. Бир катап өлешкин куу ыт чедип алгаш чораанын көргеним шын чүве.

— Чок, мегелеве! Сен алган сен. Ыдым бөгүн эккеп бербес болзунза, шош үндүрер мен — деп, улам шорулдум.

Кожам хорадай берген.

— Ма, мону берейн. Ооң өртээнге чүс акша бээр сен бе?— дээш, бала бажы дег, чудуруун сунуп келди.

Ам канчаар, ооң оорлаанын херек кырында тудуп алган эвес сен. Хорадаан кижичи бооп, эжиин хак кылдыр хаапкаш, чоруй бардым. Кожам соомдан үне халып келди.

— Адыр, анаа тур! Демгилеринч аптаан эвес ыйнаан?— дидир.

— Кымнар?

— Хоорайда чакпыыл ыттар кырып турар улустар бар ышкажык. Кайда чүвел, бир черге албыстаан ыттар турган чүве эвеспе. Мал-маган албыстадып турган...

Ыттавайн тур мен.

— Кай, дыцнаваан сен бе?

Бажым чайдым. Ыт, бөрү, дилги албыстаар болза, ооң айыылы ындыг деп солуннарга бижип-ле турган чүве харын. А ыттар кырар деп айтышкын дыцнаваан мен. Ол-ла хевээр, чүве-даа ыттавайн, базып чоруй бардым.

«Азы Ак-Төш ээзин тыва бербезик ирги бе?» деп, бодал хенертен бажымга кирип келди. Автобуска олурупкаш, тутсуп-ла баттым. Чок, Ондарның чавыт казанаа турган черинде тур-ла. Херим иштинде бир харлыг хире, ак хар дег, маңган ак ыт баглап каан тур. Ак ыт мени көрүп кааш, туткуланып үндү, илчирбезин-даа үзе соп алгы дег, чүткүп тур. Мурнунда маңаа база келгилеп турган кижичи мен. Ак-Төш бош кылаштап турза-даа, кижиче бо дег, азыг-дижин шаараңнатпас чүве. Херим эжиининч аксында тур-ла мен, кым үнүп кээр ирги деп бодап. Баштай, үш хар-

лыг хире оол үне халып келгеш, мени көрүп кааш, үнгүрже кирген өрге дег, дедир бурт диди. Оон улуг карактарлыг, мукураш баштыг Ондарың бо кыштын соогунда чүгле майкалыг, трико, тапочкалыг, хөрээн чаяннадып базып келди.

— Аа бурган, хүн үнер дээн бе, дүп дүжер дээн бе! Қанчап душ болган? Чаларанар, дарга — деп, удургу диштерин агарты каттырбышаан, эжиин ажыты.— Сок! Сок!— дээш, ыдыиче чудуруун арнып кагы.— Сокса!

— Ыдын чоп баглап алган сен? Ыт баглавас мен дээр ышкажык сен?

— Хоржок болган шаг-дыр бо. Өртээр, баглаар, шоочалаар, кадарар, күзеттээр. Оон башка, хей. Карак шивеш аразында часкаптар.

Ондар бични оглу-биле иелээ болду. Аяк шай ижип, хөөрештивис. Кадайы кайы-бир столоваяда официантка чүве бе. Уруглары өөренип чоруткан. Оон аңгыда бир студент оол мында турар диди. Ажыл дугайын айтырарымга, чүгле холун чангаан. «Та бодум багым, та кымны — дээш, элээн таакпы буруладып олургаш, шынын-на сөгледи ышкаш.— Бодумда-ла боор. Мындыг кижидир мен, ажылга ызыртынмас. Чурум чок-ла дижирлер болгай. Шыны-ла ол ыйнаан — дээш, чадаарда хүлүмзүрдү.— Тускай эртем чокта, хей-дир, сыңар чер тыппас. Көөрге — кижиди, ол хиреде, кылып билир чүвөң чок. Чангыс ажылым ол-дур-ла, аар-саарлаар. Үнер. Кирер... Ам база ажыл чок чыдыр мен». Ооң үнүнде, оон туржук, арын-шырайында-даа бир-ле билдинмес кижилерге хомудалдың аяны бар болду. Кезек када ыт чок барды. Папирозунуң сывын октаан кижиди бооп, дашкаар-даа үнгөш келди.

— Бир-ле эртемге өөренип албас чүве бе?— дидим.

— Ча-аа, ам кээп. «Чадараанда хам, чаараанда саяк». Чүү дээр ийик? Азы «мый ыттың сагыжы тайга бажында» дээр ийикле. Озалдаан-дыр силер, доктор, аарыг кижиди өлгөн. Аар-саарлап-ла чорааны дээр. Даарта таан оода чер-дса казар ажыл тыпты бээр ыйнаан.

Ондар-биле маргышпадым. Шынында ажыл ду-

гайында хей-ле чугаа үндүргөн мен. Ооң менээ ажыы чүү боор. Менээ Ак-Төш херек.

— Ак-Төш маңаа келбеди бе?— дидим.

— Ак-Төш?— дээш, кижим менче чиктии кончуг көргөш, тоомча чок уламчылады.— Ол чоп бээр кээр деп. Чаа ээлеринде ыйнаан — дидир оң. Сактырымга, ында Ак-Төштүң салымы дээш сагыш човаар хире чүве чогул.

— Кээр ужурлуг — деп маргыттым.

— «Ужурлуг?» Сен ону кайыын билип алдың?

Чүү болганын чугаалап-ла бердим. Ондар мени үзе-даа кирбеди, ийи дискээпге ийи шенээн үстүргөш, куду көрүп алган орза-ла олур. Мээн чугаам кулак дашты-биле эрте берди ышкаш. Пат-ла кайгадым. Оон ыңай ооң-биле чугаалажыр хөңнүм чок апарган. Туруп чыдыр мен.

— Адыр, олур — дидир.

Дедир олуруп алдым.

— Сен эккелген ышкакыңчыл? Черле кайгаан мен.

Оон чугаалаза-ла, хамык чүве илереди:

— Боду тып келген деп бодадым — дээш, эринерин сүүрерти. Бистен маңнааш, Ак-Төш дораан маңаа келген. Бажыңның чогуу ээлеринден кым-даа турбаан. Чүгле студент оол олурган. Дыңнаарга, даштын ыттар харыгайнып, хербектежи берген. Демги оол үнүп кээрге, ак төштүг кара ыт, баглап каан маңган ак ытты херген турган. Студент ону таныыр эвес, Ак-Төштү соп ойладыпкан. Ак-Төш та чүнү бодаан. Ээлерим мында чок-тур деп билипкеш, хейде кылыктанган-даа чадавас. Чок болза, мен чогуумда мээн коданым ээлеп алган дээш, ак ытка хорадааны-даа магат. Ооң ужун-на бистиң бажыңывыска сеткили хомудаан, кылыктыг-кыжыраң чеде бергени ол-дур. Оолдуң чугаазын дыннааш, Ондар ол болза Ак-Төш-түр деп эндевээн. Сыр өске ыт багда ытче халып чытпас. Ак-Төштүң аажызы-даа ындыг турган: өске ыт коданынче кирибес. Ооң соонда Ак-Төштү манагзаан кижидир. Каш хонукта келбээн. Ооң бир көөрге, ээлерим шынап-ла көжүп чорупканы ол бе деп хынап-ла турганы ол боор, дөө сөскее берген, бажыңынче кайгап олурган. Ондар кыйгырыптарга,

кара маң-биле келгеш, биеэги дег, ооң куспаанче-даа шуравайн, эрте халааш, илчирбеде ак ытты база барып-тыр. Ондар халып барып, чарып алгаш, баглап каан.

— Ол хевээр салбаан мен — дээш, Ондар таакпы буруладып, ыңай-бээр баскылап, дыка үр болду.

— Оон?

— Ол-ла-дыр-ла, Ак-Төш-биле байырлашкан — дидир он.

— Кай, өлүрүп кааптың бе?

— Өлүрүп кайын өлүрө бээр мен аан — дээш, ийн адыжын дүрбүттүндүргөш, улуг тынды.— Боом база чок... Кончуг хайлыг, ат чоор ийин, оорлап аннап үнө бергеш, егерлерге, ядараан ажыл чок чүвөлөргө, туттуруп алган болбазык мен бе... Оон ыңай, анаа хайдыр ийин, ыдым база чок. Ол турган болза, алыспас кижин мен. Ак-Төш амыр-ла болгай, кайда кымның кел чыдарын эндевес... Сеңээ чугаалаарга, демги калдарчы оолга, чуржумга, садыпкан сыяп болбазык мен бе. Бүдүү аан. Бо өг ишти билбээнде. Өртээ, билдингир-ле болгай, боостааже ажа берген — дээш, боостаазын соктагылай-дыр.— Ол дугайын өлүп-даа чыткаш, кымга-даа чугаалавас сен деп, Оолакка чыгып каан кижин мен. Сеңээ ону ыттавайн барганын бодаарга, эр-ле-дир ол — деп бо-ла.

Аксым хак дээн. Чүнү чугаалаар боор. Ондар сени канчап садыпты деп тайгага Ак-Төштөн ойнап айтырып орган-на болгай мен. Шынап-ла садыпкан турган кижин дир... Ам база садыпкан. Элдеп херек. Ол хире эки ыдын садып. Таанда аштаан-суксаан эвес. Азы садар дээш, ону азырап, аннаар-меңнээринге өөредип чораан кижин боор бе? Оода хөөкүй Ак-Төш ол бүгүнү билип турар ирги бе? Баштайгызын, бодавыже, ол ожааваан. Чүгө дээрге машина иштинче боду кире халый-ла берген болгай. А бо удаада ыяапла билген. Эргелиг ээзи мойнундан баглааш, хары кижинин холунга тутсуп берген-не болгай. Инек эвес, ыт ышкаш угаанныг амытан ону эндээр боор бе. Ам та кайда сакпааның адаа сарыг-суглай берген, карааның чажы кара черже дамдылап тур ыйнаан. Аайлыг чаныксап келчикпе. Ам ол-дур, кончуг ээзи кээргээр туржук, садыпкан.

Менде ыт чок. Ондар чангыс черге олуруп чадап тур. Туруп кылаштап, таакпызын бир кыпсып, бир өжүрүп, оон ыңай сөглөптер сөс тыппайн пат-ла болду. Адак соонда, агартынар уткалыг сөстөр эдипти:

— Мынчап барган шаг-дыр ийин, эжинде ыдындаа болза каш катап саарып тургаш, амыдыраар апарган — дидир оң.

Ооң-биле чогул чүнү чугаалаксаан кижини, билбедим. Биликсээр-даа хөңнүм чогул ынчаш. Билдингир кижини ышкажыл: чүглө хүнүн бодаар апарган. Көң-чуун көрбөс бе ол чүвениң, чангыс ыдын дүгдээзинге дүгдө садып, мындаазынга мында садып. Арын-нүүрүн канчапкан кижил бо? Шын чоор бе ол? Таан мындыг эвес кижини эвейикпе... «Та канчал, та чоон, Ондар. Сен кижини-дир сен. Меңээ адыгуузун Ак-Төш хараа-дыр... Сөөгүм сөөртүп, чүге-ле ынаар чоруй бардым. Ооң орнунга Ак-Төш Оолакка чорууругай» деп бир бодап. «Чок, Ак-Төш өске кижилер холунга чанчыкпас. Дириг-ле чорза, ыяаң-ла ап чедер» деп, ботту бот оожургадып, пат-ла болдум.

Кылыым хайнырга, чер-ле ынчап баар. Ийини кастымының ханы — дамырлары дынзыг-дынзыг соп эгеледи. Дүрген-не үнериниң аргазын бодап ор мен. Ынчалза-даа ооң бертинде ийини айтырыгны тодаратпас болза хоржок апарган.

— Кымга садыптын? Хоорайда кижини бе?

— Ону чоор сен. Ыр-аак, ырак — деп, илейти-ле куйзуп олур.

— Адырам, мону канчаар чүвөл? Оолак билир-ле болгай, ол дөмей-ле сүрүп кээр. Ытты мен эккелген деп билир. Чүү дээр кижини мен?

Кижим элээн муңчулду. Ынчап тургаш, мүн-не харыны тып алды. Ынчалза-даа оозунуң мелегейин чүү дээр боор.

— Чугааладың чоп: бодунга четсип берген мен деп. Ол хевээр көрбээн мен дээр, ол-ла. Та ады чипкен, та бөрүлери чипкен...

Өдүм чарлы бер часкан. Ыт чок басып үнүптүм. «Амыр-дыр, ол хире шынчы ыдынга, ол хире өскерилген болганыңда, сени өршээр де. Көөр сен, Ондар, чангыс сөстүг кижини мен, чугаалап кааным ол, ам сени мен садар эвес мен бе».

— Ак-Төш, кайда сен?

«ҮЛГҮҮР ЭЖИКТЕРИ»

Биеэ шагда Таңды, Каа-Хем, Өвүр болгаш Хемчик чурттуг аңчылар чыл санында-ла күзүн Тожуже барып диинчеп, киштеп чоруп турганнар.

Салчақ кожуунундан үнген бир бөлүк аңчылар таныжары-биле Тожунуң Талым деп черде чурттап турар мөге Мөмбүрей дээрзинин аалынга кээп дүшкөн-нер-дир. Демги диинчилер ол аалдын улузу-биле хөөрге-даңзаларын солчуп-сунчуп, ажыл-хожулун, амыр-мендизин, агаар-бойдузун, аң-меңин айтыржып, аштанып-чемненип-ле эгелеп-тир. Чугаа-соот ам оюн-баштак чүвөлөрже кирип эгелээн.

Каа-Хемден келген аңчыларның аразындан эринде кирбей-кара, чингеледир чүлүп каан салдыг эр олургаш:

— Чаа, болар эрткен чайын байыр-наадымга хүрешкен-не ыйнаан? Даштындан көөрге, ам-даа шыырак-ла хире-дир, шүглүп-ле турган боор?— деп, мөге Мөмбүрейже көргөш айтырган.

— Аа, бистиң бо черге чайын наадым болурга-ла, аът, мөге салыр ийин ыңар. Магалыг-ла чүве! Сөөлгү үеде бистиң бо аалда мөге Чадамба, Тевер Сундуй суг дээш шыырак-ла аныяк мөгелер тыптып турар ийин.

Оларның-биле бо кижилер бержир ужур чок. Олар чамдыкта Дапсының Кара-Мөге биле Самыйлык мөге ийи акышкыларны безин девидеткеш баарлар-ла болгай. Мен-даа эрткен чайын эки хүрежип шыдавайн бардым. Чүгле арай боорда үжүүрлежип үнген бо-ла ийин. Кыраан, кыраан!— дигилээш, мөге уламчылаан.— Бистиң чайгы байыр-наадымнарывыска янзы-бүрү оюннар маргылдаалары эртип тургулаар. Бистиң мында арбан, аревэ даргалары шору эрлер ийнаан мооңар, шыдыраа салыы база кылдылар. Аңаа киришкеш, бир бүдүн шай-биле шаннаттым — дигилээш, мөге хөөрөп каттыра каггылапкаш, карактарын чивецнедип, хүрең маны хөөргезин бир аңчыже сунган.

Ам сактырга, шынап-ла, 1930—40 чылдар үезинде Тожунуң ынчан Би-Хем дээр сумузунуң Доора-Хем,

Талым, Толбул, Эн-Суг деп арбаннарынга массалыг эрги-даа, чаа-даа оюннар аныяктар-даа, улуг улустар-даа аразынга дыка калбарып турган. Оларнын хөй нуруузу-ла революсчу ырлар, шыдыраа, даалы, баг кагар, чарыш, хүреш, бөмбүк, тевек дээн ышкаш оюннар. Ол черниң эки дээн шыдыраачыларының аразында херэеженнер база бар турган.

Келген аалчыларнын аразындан бир кижиге олургаш:

— Шыдыраа дээрге кайы-даа кожууннарда калбарган оюн ыйнаан бо. Анаа мөөрей салгаш, бир шай-даа ойнап алыры амыр эвес болдур ийин — дээш — мөгениң өенде шыдыраа кайын чок деп — дигилеп каап, ойнаксаан хевирлиг олурган.

— Айтырып олурарын бодаарга, диинчилернин аразында шыырак-ла шыдыраалаар кижилер бар дегдир аа? — дээш, Мөмбүрей мөге бичии хүлүмзүрүп кааш, дөр бажында аптаралар кырынче көргөн. Оон бодалында шыдыраазы аптара кырында-ла чыткан дег болган.

Мөмбүрей дээри ол-ла чоок-кавы аалдарнын эн шыырак шыдыраачыларынын бирээзи кижиге чүве-дир. Ынчангаш шыдыраа оюнун үргүлчү деткип чораан. Чамдыкта бир аалга улус-биле данны атсы шыдыраалааш, эртен эрте кадайы, уруглары удуп чыдырда, өөнче оожум кирип кээп удуп чыдып алып, а чамдыкта кадайынга кончуттуруп-даа алган олурар.

Аңчы аалчыларнын бирээзи олургаш:

— Хоо, ыңар! Бистиң дөө олурар Идам аңчы дээрге шыдырааны безин дүжөп хонар кижиге боор. Бистиң Салчак чериниң база-ла бир шыырак дээн шыдыраачыларынын бирээзи. Бисте мону удар кижиге кым деп ам? Эвээш-ле боор. Харын эрткен чылын Хемчиктен келген улуг шыдыраачы-биле салгаш, ачыр-дачыр болуп үнген-не болгай — деп хөөреткен.

Ынчаарга демги Идам ашак чугаалаан эжинче кылчаш кылдыр көргөш, оожум чөдүрүп кааш, данза, хавын хоюндан уштуп эккелгөш, таакпызын тип, ыт чок олурган. Боду черле хөөрем эвес, оожум, биче сеткилдиг кижиге чүве иргин.

— Хаа, шыдыраа бар болза, мөге биле Идамны таварыштырып көрзе харын. Солун болур кылдыр бичии мөөрейден салыпса-даа чүл, оон кижиге чада-

рай бээр эвес — деп демги-ле аалчы чугааны хөрлээ-ледип-ле үнген.

— Хугбай, мээң шыдыраам дүү ол хем аксында аалда-дыр ийин — деп, Мөмбүрей бажын дырбан-гаш:— Бо кежээ ону эккеп кааңар аа, оолдар. Эртен аалчылар-биле таваржып көргөй-ле — деп, оолдарын айбылап олурган.

Даартазында эртенги шай соонда Тожу, Салчак ийи кожууннарның шыырак деп санаттырып турар шыдыраачылары — Мөмбүрей биле Идам чангыс удаа салыг-биле маргылдаа кылыр-дыр деп дугурушкан-нар.

Оюнну эгелээри-биле шуткаан хола-сарыг шыдырааны хөлге салып олургаш:

— Ам бо бистин чаа шагда мөөрейлежип ойнаарын хораан деп хуралдарга сургакчылар чугаалап турар боор чүве-дир, ону канчаарыл?— дээш, мөге Мөмбүрей Идамче көргөн.

— Харын аан ынар, улуска солун-на болгай, бичи чүведен салып-ла алгай, херексел аймаа-даа болза канчаар — деп, аалчы шыдыраачы чөпшээрешкен.

Ийи шыдыраачы ынчаар дугуржуп алганнар, чо-гум чүнү салырын чугаалашпааннар. Оюннун эгезинде төлге октаарга, шыдырааның ак талазы аалчыга таварышкан. Маргылдаа-даа өгнүн дөр бажынга эгелей берген.

Мөгениң кадайы ол чер чурттуг шыдыраалаар херээженнернин бирээзи чораан дээр чүве. Маргылдааның түлүк эгезин өг ээзи көрүп олурарга, ашааның көштери арай будалчак болуп эгелээн. Ынчаар орта кадай-даа оон туруп чоруткаш, отту улгаттыр салгаш, ынчан «тос-таңма» деп адаар улуг шой ширен пашты долдур эът дүлүп кааш, суглап чорупкан.

Аалчы көжүн мерзе баарында оглундан эгелээш-ле аъттарны, тевелерни сайгарып турган.

Мөге ону көрүп олуруп-олуруп:

— О, аа, аңчы ырак-ла бодалдыг көштер кылгы-лады, кижини шыдажыр чүве бе монар, оолдар!— дээш, ол-бо харангылаан.

Көрүкчүлөр каттыржыпканнар. Мөгениң кадайы суглап алгаш чедип кээп, бут кырынга бедиктенип ал-гаш көөрге, аалчының ак тевези мөгениң мерзезин базыпкан болган. Ам оон канчап уштунарыл деп, кан-

чаар-даа аайын тыппайн, ашаа берге байдалда кирген олурган. Мерзени оон уштур арга черле чок болган. Ынчаар орта мөге мерзезин аалчының ак тевазинге берипкен.

Көрүкчүлөр ол көштү улуг дүүрээшкин, шимээн-биле көргөннер.

Мөмбүрей мөгениң аалында Салчактан келген аңчылар-биле шыдыраа маргылдаазы эгелей берген деп дыңнааш, ол-ла чооктуң шыдыраалаар кижилери дүвү-далаш чыгып келген, өг ишти чык долу чүве.

Маргылдаа кидин-не орту кирип, кара таланың көштери баксырап келгенде, аалчыларның база бирээзи олургаш:

— Шыдыраачылар шүүлдуге салыр чүнү бодап алган ирги?— деп оожум айтырган.

— Маргылдаа чоруп турда, ыттап болбас чүве боор, а мөөрейге чүнү салыры биске хамаан бе, шыдыраачылар боттары бодап-ла алдылар ыйнаан — дээш, бир-ле ааспырак тожу эр айтырыг салган кижиге хыйыртап каан.

Маргылдаа орту эртип турда, өг ээзи кадайның дүлүп каан эди-даа бышкан. Ооң-биле база ийи херээжен өгдө олурган кижилерге эътти деспилерге, тавактарга салгаш үлөп турганнар.

Мөмбүрей шыдыраачы шала өндөйип келгеш:

— Чаа ыңар, кадайның дүлгөн эди-даа болу бээди, бичии чемненип, чапсарлап, секпереп алыр бис бе?— дээрге, аалчы чөпшүлөжип каан.

Чемненип олура-ла, көрүкчүлөрнүң сонуургап олурган айтырыыңга харыылай, Мөмбүрей ирей мынча дээн:

— Мээң көштеримнүң шинези баксырап тур хире. Ындыг-даа болза черле кызыдып көрейн. Шыдыраага бодап херек деп чүве-ле бар. Оолдарымны-ла эки көжүрүп көрейн — деп кааш, чугааны өскээр алгаш барган.— Шаандакы эрги шаг эвес, бо чаа шагда оюн-тоглаага мөөрей салып болбас дээнин дем мен чугааладым. Ындыг-даа болза көрүкчүлөр ханар кылдыр оюнну куруглатпайн, кайы-бир чүведен салбааже кайын боор, аңчы. Менде биче октуг, араалыг быстанныг динң боозу бар. Мен-даа оомну салың деп бодап алган мен. Эрткен чылын чазак байырында сумуга хүрешкеш, шүглүрүмге, мени ооң-биле шаңнап

хайырлаан чүве ийин. Шыдыраачы мени сактып-ла чорай, хей-хаала — дигилээш, мөге эътти кезип чп олургаш, хей-аъттыг каттырып каан.

Өгдө олурган улус хоо! — дижип, шиг-ле дээн.

— Мен бодум черле боо-монгу, аң-диинден шала ыраак кижн мен. Бир эвес уттурулсумза, ол боомну аалчы шыдыраачыга сөннээрден башка — деп Мөм-бүрей мөге дүжүп бээринге белең хире олурган.

Салчактын Идам аңчы мүн аартап олура, мен чоонган мен дээнзиг чугаалаан:

— Менде хой кежи додарлыг негей тон бар ийин. Диң өлүрүп шыдавазымза, тонну аңчыларнын өлүүнге орнап алыр деп бодаан чүве. Бир эвес уттуруп алзымза, шыдыраачы өңнүкке оомну туткай-ла мен — деп каан.

Мөгениң үжен шаа кижн кире бээр улуг, алажы-шанда чадыр өөнүң иштинде кижн-ле хөй. Шыдырааны дөр бажында улуг кызыл-ногаан, ак-сарыг өңнер-лиг угулза хээлер каастаан тыва аптара кырында тургузуп алган, боттары ак-шокар ширээлер кырында олурупкан салып турганнар.

Шыдыраачылар чемненип турар аразында үргүлчүлөп турар шыдырааны дөр бажынче ырадыр тыртып каан турган. Ак талада: ноян, мерзе, кара теңе, ийи оол. Кара талада: ноян, ийи терге, кара теңе, ийи оол. Шыдыраачылар чемненип олурар аразында, чамдык көрүкчүлөр:

— Аалчынын мерзези, айбылдыг ийи оолдары дээрден башка, мөгениң туружу база быжыг-ла-дыр, ийи эки оол кыдыг карактарда чоокшулаар деп турлар — дижип, шимээргеп чугаалажы бээрге, улус аразында сагаан-өгбөн дег ак салдыг, ак баштыг тожу ирей оларны хоруп каап олурган.

— Силер бо канчап баардынар, оолдар, улустуң мөөрей салган оюнунче киришпенер, соксаңар, көштер тайылбырлаваңар, шыдыраачылар боттары-ла билгей, олурган, турган черлеринчерже баргаш көрүңер — дээш, ирей көрүкчүлөрни шыдыраа чанындан тарадыр ойладыпкан.

Маргылдаа үргүлчүлөп эгелээн. Кайы-даа таланың оолдары-ла шаап халдап турар. Оюн чоруп турда, мөгениң кадайы эът хайындырган пажын эзип, өске пашка шай тип каан. Шайын сүттөп турар ара-

зында, чай кадында, бирде шыдыраачыларның көжүнче көрүп, бирде чанында олурган херээжен эжи-биле чугаалажып каап турган. Ынчап тура, ашааның көжүнче бир-ле көре каапкаш, арны хуулуп, сагыш-сеткили дүүреп үнген. Ынчалза-даа оозун улуска билдирбейн, шайын домбууларга, хооларга куткулааш, көрүкчүлөрнүң болгаш шыдыраачыларның чанынга тургускулаан чоруп турган. Оон өг ээзи отта пажын эскеш, үлгүүр адаанче олурткаш, чанында олурган херээженге кымга-даа билдинмес мындыг чүве чугаалаан:

— Бо-ла улуг үлгүүрнүң ийи калбак эжиктерин ап октапкаш, ону ажык турар кылдыр эде кылып берип көр — деп бо ашакты эңир чылын-на диледим. Чылдырып-ла турар. Бичии хостуг үезинде кылыр чүвези — шыдыраа-ла, даалы-ла мындыг ашак-тыр ийин бо — деп химиренген.

Мөге кадайының чугаазын дыннааш, элдепсинген.

Мөмбүрей шыдыраачы бирде көжүнүң аайын тып чадап, бирде кадайының чугаазын сактып, дыка-ла үр боданып келген. Шыдыраага бодал херек, бодал херек... бо көштү чандыр көжүпсүмзе, оюн бергедээр-ле-дир деп бодап, девидексеп олурган. Оон ам сеткиир кошкан сойгулуурлуг, дүвүнде салбактыг ногаан торгу чанчыын хойнундан ужулгаш, мөңгүн баштыг, көк хаш соруулдуг, чинге мөңгүн дээрбек билзектер-биле каастап каан кызыл шокар сыптыг данказынга дүңзе таакпызын тип алгаш, оожум соруп каап, бода-нып олурган.

Көрүкчүлөр аразында база-ла шыдыраа билир бир дөстүнмес тожу эр олургаш:

— Бистин таланың көжү баксырап келди хептиг¹, кичээн, кичээн, мөге — деп-ле, дөстүнмейн алгырып үнген.

Ынчаар орта, демги ак салдыг ирей ону база хоруп каан.

Мөге ынчаар боданып-боданып, ийи таланың нарын көштерин сайгарып көрүп олурарга, боду чаңгыс-ла көш чазар болза 6 дугаар шугумда четкилеп келген 6б, 6б деп оолдарның карактарын орта аалчы мерзези-биле кара ноянны матка хаптар апаар турган.

¹ Келди ышкаш.

Тожу шыдыраачы шак ынчаар-ла көштер көрүп олурда, ооң сагыжынга мындыг чүве кире хонуп келген: уваа чиктиг, «үлгүүр эжиктери» деп ындыг чугаа биске черле чок турган чүве болгай, а бо кадайның чугаазы кандып аайлыг чүве апаарды?! Ужурда чүвеле бар, ужукта ине-ле бар дижир болгай. Ол «эжиктерни» канчаптар чүвел ам?—деп, бирде бодунуң ийи кара тергелерин көрүп, бирде шыдыраа хөлүнүң ол талазында b1 дээр хөлде олурар аалчының ак ноянынче көрүп, ооң бетинде b3, c3 дээр хөлдерде бодунуң чеде берген оолдарын, база c4 дээр хөлде бодунуң тевезинче көрүп олурар аразында хенертен арны изиңейнип, чүрээ токкунайнып-ла келген.

Ол өйде ийи таланың көштериниң доктаай берген туруштары мындып болган:

Ак тала: Kpb1, Фf7, Le1, Cg5, nn: g6, h6;

Кара тала: Kph8, La8, Lc8, Cd4, nn: b3, c3.

Мөмбүрей шыдыраачы оюннуң эгезинде-ле бодунуң мерзезин алзыпкан болгаш, оозунга дыка-ла хомудап, ам черле моон үнер арга чок болган-дыр деп боданып олурган. Хупурай берзин, дүжүп бериптер чүве боор бе дээрге, кадайының «үлгүүр эжиктери» дээн сөстери кулаанга база катап дыңналып келген.

— У-йоо... мерзем чок-даа болза, чүвениң элдевин — дээш, эде-эде олуруп алгаш, көштерни база катап сайгарып эгелээн. Ынчап олура, бир-ле көш көре каапкаш, аас-кежик тыптып келгензиг, амырай-ла берген, безин алгыра кааптар часкан. «Көрбес бе мону! Бурган-на өршээди дээн дег, мени өршээген хөөкүй кадайымны... Мен көш тып чадап муңчулуп олурумда, канчаар көжүптерин көре каапкаш, меңээ чугаалап берип турганы ол-дур көрем. «Үлгүүр эжиктери» деп турган чүвелери — мээң ийи тергем турган чүл аан мон!» дээш, бир-ле аза-бук аспаандан адырлы берген чүве дег, безин хөлес апарган. Оон шыдыраачы четтирбейн баарыйне мон дээн чүве дег, дүрген-не a8 деп хөлде тергези-биле ак ноянны a1 деп хөл орта шалай кааптар орта, хамык чүве ам дүндерлип-ле эгелээн. Ол көштен эгелээн сөөлгү көштер аалчыны чер алыспайн, матка хап каап-тыр оо!

Идам шыдыраачы нояны matka олуруптарга, дыка эки черде олуртуп алган мерзезинче көргөш, безин чоужуй хона берген:

— Оой, авай! Карада мындыг көштер чытканын сайгарып, эскерип көрбейн, бодумнуң көжүмде кара ноянны чиикке-ле мадылаар деп бодаан мен, халак, халак, халак — дигилеп, бажын шаштынып — Мөгө-даа ылап бодаан-дыр, ындыг-ла болгай, шыдыраада чыран арга-ла хөй — дээш, эрги шыдыраачыларнын мындыг үлегер домаан чугаалаан:

«Ыттыг¹ — мерзелиг дээш кортпа, ыңгыржактыг текең күштүг».

Шыдыраачы ону шүлүктөй аарак чугаалаптарга, көрүкчүлөр чириледир каттырышкаш, оожургап кээп, шыдырааны ылавылап көрүп эгелээн: аалчынын нояны кара текеениң «тузунда» олурган.

Оюн ынчаар доозулган соонда, көрүкчүлөр шыдырааны үглөп кээп, көштерни база сайгарып эгелээн: чүгле ийи эвес, харын чаңгыс терге-биле ноянны шалааш, кара текеениң «тузун» ажыдыптарга-ла, болур турган.

Мында кол-ла солун чүве — ийи терге-биле улаштыр шалаары турган. Мөгениң кадайы ону «үлгүүрнүң эжиктери» деп элдээрти чугаалаан болган. Мөгө шыдыраачынын кадайы ол хире мерген шыдыраачы турган-дыр.

А маргылдаа чүге чаңгыс оюн-биле доозулганы ийи шыдыраачынын дуржулгазы ындыг болган-дыр.

Аңчы аалчылар ол черниң аалдарын кезип дооскаш, өлүк хуусаазы чедип кээрге, Эн-Суг бажынче аъттанырынга белеткени бергеннер.

Мөгө Мөмбүрей шыдыраачы, ындыг янзы тиилээн-даа болза, аңчылар аъттанып турда чеде бергеш, Салчак Идам шыдыраачыга биче октуг диниң боозун белек кылдыр тудускаш:

— Чорууңар-ла чогузун, аң-диниң, алды-киш элбек болзун, олчалыг, омактыг болуңар! — деп өске өөрү-биле кады аалчы аңчыларны алгап-йөрээп үдеп каан чүве-дир.

¹ Тыва улус шаанда шыдыраа мерзезин «ыт» деп база адал турганнар.

КӨДҮРЕР-ДАШ

1

Чайнын адак айы. Хем унун дургаар чиндигир ногаан эзим чаптылып баткан. Кат-чимис, аң-мен, оът-сиген-даа ында. Аргамчы дурту черден арыгны өттүр көөрге, дээр безин кылайбас, хамык ыяштың бүрүзүндөн хаажылап даараан хилиң көжеге-ле. Бо бүгүгө карак-даа, сеткил-хөөн-даа эрикпес. Арыг агаар хөрөкти хөлзедип, куштарның аян ыры кулакты тааладып кээр. Чедишкен кулча, меде курлак эртип, салгын-биле чугаалажып, чалгып каап чыдар. Изиг түлүүнде арга-арыгның кежээ-шалып ээлери — ары, кымыскайк баштааш шимчээр-ле амытан бүрүзү ажыл-ижин эгелээр, сактырга, хамык улус, бойдус дойлуп, дагжап-ла үнгөн ышкаш.

Арыгдан сунуп үнгөн чазаглыг орук-биле кызыл мотоциклдиг, ногаан шлем бөрттүг, кара савыяа хөрөктээштиг, бижик-чуруктуг шокар сумка чүктээн кижин кылайтып-ла орган. Шапкынчы бичин-даа саадаш дивейн, Көдүрер-Даш кайы сен дээш чарлыр орукче ээй тырткан. Ол шай хайындырым четпейн арт кырынга шаап үнүп келгеш, моторун өжүр тудупкан. Бөргүн, сумказын уштуп, рульга халаннадып каан. Аптара хөрөктиг, араазай сынныг хып дээн аныяк эр. Устүү эрнинде чазап алган чинге кара салы дээрден башка арнының кыстарзыы аажок: кыскал чаактарлыг, кырлаң думчуктуг, карактары кыдырык. Бажының узун дүктери чушкуузун дуй ап, шумаксымаар кулактарының кырында дүргектели бергилээн.

Оол орук мурнунда каш базым черде чыткан хой дег үш даш орук кырында пашкылаштыр салып каан, кыдыглары улчугуп келген калбак кызыл даштың чанынга кылаштап келген. Эр чүге-ле ийик, Көдүрер-Даштың бир эринге эргеленген чүве дег, өгени чоруй сандайланып олуруп алган.

Оолдуң адын Күдер Соруктуг дээр. Чазын чаа шеририден келгеш, школага-ла алган мергежилинин аайы-биле совхозунга трактористей берген. Көңгүс чаа тоонуг «Беларусь» алган. Чүнү мурнай, ооң кабиназынга бир чараш кыс чуруу чыпшыра шаап ал-

ган. Оозу анаа-ла бир шимелде эвес хире, менээ ынакшаан бир чараш кыс бар дээн уткалыг. Ол-даа канчаар, кол-ла чүве ажыл болгай. Чер андарып эгелээ-ле шору диртип келген — белен-селен тура дүшпээн. Ам сигенчи бригадада барган. Кестирип-даа, бөлдүрүп-даа турар.

Күдерниң ада-иези ук шаанда хоорайга чурттап чораан тудугжу улус чүве-дир. Көдээге сууржулга кидин турда, тускай чалалга-биле көжүп келген. Ачазы үш кыс уругнуң аразынга чааскаан эр хиндиктиг бооп чаяап төрүттүнген төлү дээш алган кадайы-биле өөрүшкүзүн орта үлежип четтикпейн чыда хенертен айыылга таварышкаш чок апарган. Ынчап күжүр төлү аданың эргелиг куспаан танывайн, салымы саарзыйып, чартык өскүс өзүп келген.

«Авалыгда — тодуг, адалыгда — чоргаар» дижир. Хөөкүй ава кезээде ажы-төлү-биле тудуш, каяа-даа чорда чөлөңгиш-ле болгай. Авазы кижиге беш-даа айлыында, беш-даа харлыында авазы-ла, бежен-даа харлыында, чөнүй-даа бергенде авазы-ла. Күдерниң авазы аймаарап, чааскаанзыраваан, ажылын холундан салбаан, чүгле ботту боралаар доскут хөөн ырап, бригадазын, коллективин бодаар, мурнуку одуругже чүткээн, күзээн чоруур апарган. Сөөлгү чылдарда ажылдың өөрүшкүзүн өөрү кыстар-биле денге үлежип, харын-даа оларның ынак башкызы апарган. Дагдыныкчы аныяктарга кезээде негелделиг болур, ынчап кээрде ботка негелде, харыысалга улам бе-диир, ону миннип, амыдыралдың дүрүмү кылдыр көрүп чоруур. Ооң кадында «чаңгыс оглум, аза сарты хеймерим» деп оглунга чардыгып, адазы чок өскүстү тенекпейлер доора ыда бээрийне деп бо-ла дыннаа-лаан чоруур. Чүү боор, кижини өзер, кидис шөйлүр-ле болгай, оглу чажыттарындан чыда калбайн, онну доо-зуп, эзеңгини теве берген.

Уруглары өскөн тудум, чарыгдал улам өзүп ора-рын ава кайын эндээр ийик. Кыс уругларынын кезээзи аажок, паштанып, бажың ажылы кылып турда, чүгле хымыжы кылаңнаар. Чай келир-ле багажа-херекселин туткаш, авазы-биле кожа туруптар — акшаны сө шаап алырлар. Куш оолдары безин уязындай үнүп, чүк быдарап амыдырай бээр, ол ышкаш кыстар база төрөөн бажыңыңга каяа ызырнырлар — өөредил-

гезин доозуп, өгленип-баштанып чоруй баргылаан. Кол кижизи — чаңгыс оглу арткан. Оол уругну кадыг холга тутпаска талаар, опчоктаны берип болур. Эштиг-өөрлүг, эттиг-малдыг чорзун, оран-чуртунга ээ болзун, ок-бижекте орта эдилеп чорзун деп чагып сургаар, негээр апаар. Оглу ону-ла билип, сагып чорза, иениң чүрээ белен саргывас, чаңгыс хонукта-даа назыны узап чыдар. Ие чүрээниң буяны төрүттүнер эвес, кыр-кырынга чемниң дээжизип, хептиң экизиндаа — оглумга деп сагыш човаан олурад. Чайын чаа шыгжагда бар-ла хөрөңгизин кактап чыткаш, оглунга мотоцикл садып берген. Оозу дээш ие күжүр шаң-чажың кайын кордаар, оглунга чүгле мынча диген:

— Эр кижиге эки аът херек чүве, оглум. Угаанныг эдилээр сен.

Күдер мындыг ажыл түлүүнде ыяап-ла бо Көдүрер-Дашка та чүге доктаай берген кижиге. Көдүрүп шенээнде-даа чок, донгайып алган боданып-ла олурган. Бурунгу өгбелерниң күчү-күжүнге биче сеткилдиге демдек болуп арткан тураскаал — Көдүрер-Даш бо-ла болгай. Улустун маадыр тоолун чогаадып ыткан кижиге ышкаш, дашты ууп салган мөгениң ады база билдинмейн арткан. Беш оруктун белдири черде Көдүрер-Даш ам чоннуу апарган. Эрткен-дүшкөн аңаа бо-ла доктаар, аңаа чугаа-соот-даа кылыр. Экер эрлер көдүрүп чадашкыш, бажын чайгылаар, бардам эрлер мөөрей октажып, өрттөнгөш, балдыры сиринейни бергилээр. Бо кавыда ожук кырынга хүн кылайтыпкан кижиге турбаан диждир.

Көдүрер-Даш дугайында тоолчургу чугааны Күдер база дыңнаан турган. Хеймер дунмазы көргөн диждир. Улуг хазы-биле көк-хевек теп чиир дээш Узун-Хову бадып чорааннар. Арт кырынга үнүп келгөш, хазы аьдындан дүжүп, узун-дынын дунмазынга тутсуп кааш, караа-биле ыңай-бээр дилегзинип чоруй, хажызында сайыр бажынче кылаштап кирген. Ынаартан улуг-ла кара үш даш колдуктап эккеп, ожукулаштыр салгылап алган. Оон, херек кылып, аьдының эзерин сойгаш, чоанаан колдуктап алгаш, өвүр чүкче арга эдээнче кылаштап үнгөн. Дунмазы, акым чүнү-ле кылып турар кижил деп кайгап-ла турган. Удаткан чок хазы үттүг-чан кырында аьт чоанаа-биле көвөг-

лээш, улуг-ла кызыл хая аадып алган бо кылаштап орган. Оозун үш ожуунун кырынга оожум салып каан. Даштын кырында, шынап-ла оштаан-даа чүве дег, домбу ишти шай чайлыг кире бээр хире ыйгылак бар. Ол кадында дунмазы алгыра берген:

— Акый-акый, буттарың улуг-эргектери кызанайнып турар кандаай чүвел?

Акызы дегийт ийи идиинче көргөн. Карак-ла бо, чаа улдурган кадыг идиктин улдуннары ангайтыр сөктүгүлей берген бооп-тур.

— Уваа, хунан шарының эн сири шыдашпас чүве-дир аа! Че-че, Көдүрер-Даш-ла салдынганда, идик хирези хамаан бе, дунмам — дээш, акызы олура дүжүп, эзеринин башкы ийи дергизип сывыра тырткаш, идиктерин чуларлай шарыгылап алгаш, ам-на эзертенип, адак-узак чорткан дижир.

Күдер ам-даа олурбушаан. Ишти-хөңнүнде, доң ыяш дег, бир-ле чүве бары илден. Кым-бир кижиге хомудап, килени хайныккан бе дээрге, ындыг шинчи база билдирбээн. Сактырга боду боду-биле шаанга киир мескилдежип, хүрежип-даа орган чүве дег. Хире-хире хаваан дүүп каап орат.

Күдер мотоциклинче бир кылчаш кылынган. Чүнү мурнай каракка шокар сумказы илдиккен. Бижикчуруунун утка-аяны спортка хамаарышкан бо чараш сумканы чүнүң-биле иштеп каан чоор? Саламы дегет, артында-ла селейип бады барган. Спортчу хеп ирги бе? Номнар бооп чадавас. Азы фотоаппарат биле бир хүннүң хүнезини бе? Чок, чо-ок! Сумкада арагадыр.

Күдернин ам-на хөңнү булганыксап, чүрээ дүргедеп, хаваандан шык дер сыстыгып келген. Оозун, шугулу кончуг, адыжы-биле чода иткилеп каап орган. «Бичиини-ле амзапса чүү ирги? Деттип үне бээр чүве дээни кай» — деп ол боданган. Каш-даа катап сумказынче дап берген хиреде, артындан бир-ле күш ойтур шелип турганзыг, холу көдүрүлбес болган. Хөөкүй авазы чанында бо келген, чагып сургаан турган ыш-каш:

— Туттун-туттун! Эр сорукутуң шын-на болза, күжүнү ыт ишпес ажыг сугга эвес, бо чыткан чоннун хүндүлүг Көдүрер-Дажынга шенеп көрөм.

— Ах, халак-халак! — деп, Күдер барык-ла алгы-

ра каапкаш, аксын туттунуп, куду көрүнгөн.— Күжүр авамны дыка-ла хомудаттым. Кымга чарбыыр мен. Бодумнун багым-дыр ийин, багым-багым...

2

Хамык херек дүүн дүш үезинде сизгенчилер бригадазынга эгелээн.

— Че, бистиинче чангаш келир бис бе, эш — деп, чангыс классчызы Север-оол дүштеки чем соонда дыш кадында мынчалган.— Ийи-бир хонук дыштан-нып алыылы.

— Тракторумну канчаар мен?

— «Беларусь» самолет эвес-ле болгай. Эрлер мунуп-ла тургайлар... Мотоциклиң хөдөлдир че, эстедип олураалы. Акша менде бар ийин, аал. Чедер деп бил.

Ийи эр ажылын каггаш, бурт дээннер. Эжинин аалы кожазында бригада төвү Аржаанныгда турган. Шак чедер-четпес чорда, оолдар шилдерлиг стол артында арыннары хуула бергилээн, улуг-улуг ыттажып, бот-бодун үзе киржиң, хөөрөшкөн органнар. База бир кончуг шыырак эр немежиң келген.

Чогум каш шил божуй бергениң Күдер эки ожаавайн орган. Өрээл ишти тарлап чоруп-ла орган ыш-каш апарган. Эштерин көөрге, бичиң чыкпак, чудаңгы чүвелер. Чудуруу дыңзыгып-ла орган. Арай деп туттунуп алгаш, эжинин эктиңден куспактаны каапкан.

— Даарта деп хүн бар, эжим. Мен харыылаар мен. Аалымда акшам бар. Эжинге бүзүрөп көрөм, эртен эккээр мен. Шыдаар болдур мен ийин — деп, Күдер мактаны каап, эдиңкен сөзүңге ханып, чүрээ таалап орган. Таныыр, билир кижизи ховар, авазыңдан база ажыт, бо суурнун шөлээниң кылдыр бодап, бар шаа-биле алгыра каап орган.

Оолдар элең-тендиң бажыңдан үнүп, ушкажып-каш, кудумчуну өрү-куду шаап-шаап, магазинге бо-ла чеде бээрлер. Чаражы дээрге шуткуп каанзыг, узун мөге боттуг, чаа мотоциклдиг танывазы оолду суурнун кыстары бүдүү сонуургап турары илдең болган. Чамдыктары, бо тур мен дээн ышкаш, кеттиниң, будуттунуп-даа алгылаан. Ынчанмыже Север-оол хор-

жок эр боон-тур. Кыстар-биле эвес, шилдер-биле кыяңнажырынга туралыг, кыр-кырынга кудуп-ла тур-зумза дээр. Күдерни уруглардан бо-ла чара кирип аппаар. Үр тудар болза, демир доскаарны безин деже чиптер янзы-бүрү чүзүннүг ажыг сугну холуй-бүлүй ол хире хөйнү ишкеш, чеже шыдажыр, Күдер ужуп калган.

Кежээ кызыл-хүннүгде одунгаш, база уламчылаан. Азаан аас, сөглээн сөс кончуг, аалынче далашпас аргажок апарган.

Чай чок ажылда оглу эжиктен элең-тендиң кирип орарга, ава кайгап, коргуп-даа, дораан айтырган:

— Чүү болду, күжүр оглум! Канчап мынчап баардын?

— Эш...-эштеримге чордум. Ки-кижиге эш херек— деп, оглу өөжү эдип, хөрөктенген-даа чүве дег, харыылаан.

Ава туттунуп, дораан-на ыттавайн барган. Оон бажынга карак чивеш кадында каш янзы бодалдар үнмерлежип-ле келген. Чүл ынчаш, оглу шынап-ла эш-өөрүнге чедиң, бичии хөглепти-даа ыйнаан. «Өгленир-баштаныр өйү келген кижиге болгай. Уруг эдертип кээр деп туру ирги бе?»— деп, эрте-даа, орай-даа бол эки келин күзээн иениң бодалы маңаа кээп, чырыткылаш кылынган. Хугбайыраан, аңаа капсырыштыр бир доора каразышкын база тыпты берген: «Бир эвес келин эккээри шын чүве болза, ыяап-ла араганы мурнаткан херээ чүү деп? Амгы шагнын кыстары оолдарны ижеринге сундулуг бе, кандыгыл деп ши-лиир апарган-на болгай. Мындыг эзири уруг мангысты чүү ойлукутук кыс тооп көөр деп. Хөөмей херек-тир». Ындыг өттүр көрүштүг бодал боостааны мырыңай дакпыжадып кээр болган.

Ийи иешки ынчаар-ла хондур сөс окташпааннар. Күдер эртежик серт кыннып тура халып келген. Бүдүн-бүрүн бе деп чүнү мурнай мотоциклин барып хөделдирген. Мүн-не өршээл. Бажыңче кире халып келгеш, ыт-дааш чок чунуп, дыранып алган. Шалабула шай ишкен. Шлемин кедде тыртып алгаш, чалынган аянныг үн-биле:

— Бичии өрелени бердим, он шаа акшадан берем, авай — деп, далашкан шинчилиг бут кырынга тура дилээн.

Аванын анаада чазык-чаагай арны бүргег дээр дег кыннып, ыт чок олуруп-ла берген. Минуталар эртип-ле, эртип-ле турган.

— Дилеп тур мен. Эвээш-биче-даа бол, ажылдап каан акшам бар ийик чоп — деп, оол ам демгизи дег эвес, чоргаар үн-биле негээн.

— Акшаң бар-ла харын. Дөрде шкаф иштинде чүм олчаан чыткан чүйүк — деп, авазы сириңейнип турар салааларын нугуй иткилеп, карактары шыгып келгилээн, өске кижини дег үн-биле харыылаан.— Арага садып ижер дээр болзунза, бодунун-даа акшаңны бербес мен. Кордава-даа, семеве-даа.

Чажындан эргээ өскөн болгаш, Күдерде аажы-ла хөй. Кылыын чажырып чадааш, мугатгынар хоочузу хайныгып, арай думчуктай аарак хыйланган:

— Садып бер деп алаң кылбаан мен, сээң мотоциклинни-даа мунмас мен. Ооңну ап ал, а меңээ акшам херек. Күрүнениң автобузу чок эвес, чоруй баар мен...

— Аксың хаг дидир мен!— деп, ава кышкыра каапкаш, баарында чем столун бар күжү-биле алага-дай шаапкан.— Угаан чогуңну, сарыыл чогуңну! Аваңны могадыр шааң эрткен кижидир сен. Кончууну, сүргейинни!

Ол кадында Күдер изирниккен уу-биле шкафче халаан. Акшаны бөле адыштап алгаш, аскыда сумказын эгиннеп чыда, авазынче көрүнгөн.

Авазының карактарында долуп келгилээн чаштар платъезиниң эдээнде, эриг коргулчун дег, аары кончуг төк-төк барып дүшкүлээн. Авазын алгырты каапкаш, сыдым моюннаан хүрбе кулун дег, төрөөн бажыңының эжиң ажа октапкаш, үне халаан.

Садыгже углаан. Ээлчег келирге, арагалар садып, сумкалап алган. Садыгда улустуң караа-ла Күдерде ышкаш. Бир кадай кижиниң улуг тынганы дыңналган. Ооң-на тайлымы ийикпе, садыгдан үнүп ора-ла авазы сагыжынга кирип, баары ажыңайнып чораан. «Авам меңээ идегелди ышкыныпкан бе? Чок. Авам мени арага-биле азырап каан бе? Чок! Авам буруулуг бе, мен буруулуг мен бе? Мен...»— деп, чөрүшкек бодалдар башты соктап-ла келген. Эдипкен сөзүн, кемниг аажызын сактырга, чүнүң-биле-даа орнап, дуг-

лаар арга чок кыннып, ооң-биле авазының бажыңга каккан-биле дөмей сагындырган.

Садыг-биле бажың аразы элээн херин чер чүведир. Күдер чанып ора дыка боданган. Хамык бурууну бодунге чууп кээрге, ам харын хөрээ чоорту хозап келген. Харын-даа улустун кожамык ырындан одуругларны чайгаар-ла сарынналы аарак бадырып чо-раан:

Ботка болчур бодум авам
— Болгаан, оглум — диген чүве...

Кээрге, авазы демги-ле хевээр, ийи чулчургайын салаалары-биле так туттунуп алган көжээленип олурбушаан. Ишкиршигип, улуг тынып каап орган.

— Хөөкүй авай, күжүр авай, улуг-ла чазыг кылдым. Өршээп көр — дээш, Күдер шуравышаан баргаш, чер ажа хөрээнче авазының арган эгиннерин чыыра куспактаныпкан.

Ава оглунун ооргазын суйбай тудуп ора, шедир-геленчек үн-биле чугаалаан:

— Ажылын кагба, оглум. Тараа кезер өй база думчукта келди...

3

Күдер ам Көдүрер-Даштан харап орарга, төрөөн суурунун барааны онзагай көстүп чыткан. Кудумчуларның ден-дескизи хана карактары-ла. Төп кудумчу асфальтылыг болгаш, карарып чыткан. Ында маннашкан чинк машиналарның өн-чүзүнү безин илден: ак, кызыл, сарыг... Ийи каът даш школа, чанында интернат биле столовая. Бодунун клазының сонгазын безин санап, ылгап орган. Үш каът культура ордузу. Бир субботада Күдер анаа чаа келген эмчи кыс-биле танцылап турган. Бир эвес чөпшээрержипсе, бүле кадып-даа болур уруг. Суур бетинде хем кежилдир демир-бетон көвүрүг база агарып чыткан. Чангыс ооң өртээ безин чеден муң акша дижир. Он Москвич ышкажыл. Чазын, чайын чаңгыс катап үерлээр хемге ындыг улуг өртектиг көвүрүгнүң херээ та чүү чүве ыйнаан деп Күдерниң бажы эки-ле четпейн орган. Ынчалза-даа авазының чугаазы-биле кедизин бодап, чингине план эзугаар туткан тудуглар дээрзин сактып келген. Суур мурнунда — дүдүскектиг ногаан

хову. Согун дег чазаглыг орук Узун-Хову ужунда калбак эзимге барып шаштыккан. Ооң кыйы-биле күчүлүг электри шугумунуң демир чагылары чаржып баткан. Узун-Ховуда ногаа шөлү чүзүн аайы-биле шыдыраа хөлү дег хээленип, авый-шавый кежилген бетоннуг суггарылга бугаларының уннары илден чыткылаан. Чаштырып суггарар насостарның дээр шаар бүлгүрткен суглары хөөрөп орган хүннүн херелинге солаңгы тыртып, ак-чайт көзүлгүлээн.

Чер-чуртунуң чуруу Күдерниң караанга пат эптежип келген, бүгү-ле чүве шаг-шаандан бээр чаягаар туруп келген болгаш, ам-даа келир салгалга бараан болуру албан кылдыр сагындырган. Бир эвес авазы моон хараан болза, көңгүс өскээр сеткиир ийик. Түдүгнүң хана бүрүзүн дескилээр, чугайлаар, сонга, шала бүрүзүн хоюглаар, будуур болгай. Чеже дер үнмээн дээр. Эчис күзелге чүгленип, эш-өөрү-биле демнежип чоруй ава күжүр ажылга быражып-даа келген. Уруг-дарыынга дамчыдып берип турар өнчүзү дээш сайзыралды холу-биле тутчуп, караа-биле көрүп келген кижиниң сагыш-сеткили хайныгып, чоргааравайн канчаар.

Хенертен кызаш дээн соонда, дээр динмирей берген. Барыын чүктен кәшкеленчек кара булуттар хатэзими-биле катай-хаара чоокшулап орган. «Ээ халак, ам база сизген кургатпазы ол-дур» — деп, Күдер чымышчы ёзу-биле химирени каапкан. Сизген кезип эгелээрге, чаашкын ыяап-ла чаар дижир. Чай шагның чаны ыйнаан, өртээр бе, баглаар бе.

Дыңзыг салгын Күдерниң бажының узун дүктери-биле ойнап эгелээн: бирде чушкуузунче чылбийтыр суйбагылап, бирде хаваанче дүргектей хап каап турган. Ооң дүндүгүр хаваанда дүүшкүнү ам чоорту чештинип орган. Чаъс мында безин ийи-бирээлеп келген. Эр шиитпирлиг тура халааш, мотоциклинче углаан.

Аржаанныгга кээп турда, чаъс түлүктей берген. Кызаңнап, динмирээри медээжок.

Ийи эжи манаан, «мойнувус узады, аскак хойырады» дижип, өөрээни илден, чугаа-сооду саанайныла бергеннер.

— Че, Күдер, тонуң-хевин ужул. Өөнге дег чаңнап чоруп көрөм. Кара, бора сеткил чок, кады өскөн эжишкилер-дир бис.

— Изиг мүн белен болдур ийин, аал — деп, бир эжи газ суугузунче айыткан.

Күдер сумказындан ийи шил уштуп, столга салгаш, бөргүн-даа ужулбайн, сандайга олура чоруй чугаалаан:

— Менде санал бар ийин, Шевер. Сигенивис, бригадавыс ат болду. Ам дораан аьттаныптаалы. Араганы шыгжап каар-дыр, ажыл соонда ижээли...

— Ынчап тоолуң ыда бербейн көр, агбайым — деп, эжи бир шилиниң аксын шагда-ла ажыда соп алган, стаканче доңгайтып чыткан.— Ажыл кай баар ийик, десе бээр эвес. Чаъстың кончуун көрөм. Көзер-лээй, шыдыраалаай...

— А кестирип чүге болбазыл — деп, Күдер эжин шынгыы үзе кирген.— Хайыраан тракторумну оолдар бертип каапчыктар ирги бе. Оода тараа ажаар өй база думчукта келген — деп, Күдер авазының сөстөрүн сактып, ужар чавыдаан куш дег кыннып ора чугаалаан.

Шевер-оол долу арагалыг дашканы сунуп-ла келген. Күдер чалданган чүве дег адыжын доора туда каапкаш, турган уу-биле эжикче үне халаан. Чаңгыс тевигден мотоцикл хөдели берген. Ынай-ла болган.

Көдүрер-Даштың арт кырынче үнүп орда, чайык аязы берген. Халагар кара булуттар чөөн чүкче көжүп, кызаннап, динмиревишаан, черге дөжелип, соястап чоруп каан. Челээштиң чартык дээрбээ чер, дээр аразында ааттынып алган, кожааларым чараш-тыр бе дээнзиг, харап турган.

Күдер Көдүрер-Дашка доктаай дүшкен. Даштын кырында ыйгылакта чаъс суу оргуланы берген чыткан. Сугнуң кылаң көрүнчүүнде ак-көк дээр чайнап, талыгыр бедикте даг эзири хостуг чоргаар салдап чораан. Ынаар көөр дээш карактарын көдүрүп чорда, кыйыындан бир шартылаа чаъс соонуң сериин, шыгынга-даа торлуш дивейн дүндүүштелдир ужуп үнген. Эзир-биле маргышкан-даа чүве ышкаш, кыржың үнүн улам суук кылдыр бадырып, бергелерни эртип, чапчаа бедиктерни теп бар-ла чыткан. Күдер бодун дээр теренинде чоргаар эзирге эвес, мыя багай шартылаага дөмейлеп орган. Ынчаар бодай кааптарга, экти чиигеп, тыныжы хозаш диген. Хенертен Көдүрер-Дашты узун холдары-биле кулажылай чоруй сегирип-ле

алган. Дашкаар улуг тынгаш, дашты көдүрүп-ле үндүргөн. Дискек караан ажыр көдүргөш, дөңмекке эккеп салган, оон хөрекке чыпшыр туткаш, бут кырынга туруп келген.

База бир тиилелге! Ынчалза-даа оларнын чаңгызын-даа көргөн кижичок. Күдөргө ооң херээ чүү деп? Эки чүвени улус кажан-на ийик эскерип каар. Кол-ла чүве ажыл болгай. Ол ам бригадазынче, тракторунче далажыпкан.

Куулар Оргу

БЕШ АКША

— Тур бо! Хамык акша-көпөөктин когун үзүп, ол ажыг суун-биле кады боскуңче кудупкаш, чоп таалап чыдар сен. Уругларынын чиир хлеви чок-тур. Бо чаш уруг ыглап олур! Канчаар чүвөл? Эртеңге чедир ийиүш рубльден чээп эккел. Чоп чонаада ижер дээниңде кайыын-даа тып аар ийик сен!— дээн, кадайының кончуттунган үнүн дыңнааш, Комбуш-оол сырбаш кынып, карактарын көрүп келген.

Чогум эртен бе, кежээ бе дээрзин аайын тыппайн кезек сербээдеп ора, багаай тургаш, карактарын дүрбүп, чөдүрүп чоруй, атпаң-утпаң үнүп келген. Чайгы хүн кудулай берген. Ынчалза-даа изии кончуг, тепкииш кыры тавангайны хаарып турар.

Дагын киргеш, хөнекте соок шайны, дузунуң ажыын-даа тоовайн, шаар-шууру-биле чыккыладыр пактап-ла, пактап-ла турган. Доорадан кижичок топтап көргөн болза, ооң чүгле боостаазының борбаа өрү, куду чүгүрүп, ана карактары ол-бо алараннаар турган боор!

«Кайыын, кымдан үш чүве тып алыр чоор? Оода-ла бир хлеб, чаңгыс портвейн өртээ болза» деп ол бо-дап, чогуу кайнаар баар аайын тыппайн, кудумчуну куду углапкан. «Ол бажың — ындыг, дөө бажың-даа — хей. Кымый суг — чөгенчиг, олар-даа база-ла ындыгзымаар. Демги чүве сугга баарга, боду ажыр-бас, кадайы талаар. Танчыыл кандыг ирги бо? Чок, бар-даа болза, уруглары бердирбес...» деп, чүзүн-баа-

зын бодалга алзып чораан. Оон хенертен кижинин чыры чырташ дээш, ам-на бүдүү хүлүмзүрөөн. «Ээ-даа! Шынап-шынап, бо совхозта мырыңай чап-чаа агрономнап көжүп келген, аныяк дарга бар болбазыкпе. Мээң-даа чөгөнчимни. Оон дем-не ушта шааптар турган чүвени! Кижин деп чүве та кажан угаан-сарыыл кирер чүве ыйнаан» дээш, Комбуш-оол дедир ээпкен.

Кандыг кончуг аайлашкан чүве ийик. Демги аныяк өг-бүлө иелээ даштын огород ажааган, бичин оглу ойнаан турган. Таакпы холуксаалыг дерзиг чыт тудуп чий берген куу костюмун эде тыртып, сынык-сынык дыргактарлыг салааларын айыыр бизи дег кылдыр агбайткаш, чүлгүүштелчек хүргүл бажын «дырап», суйбагылап, демги улус-биле мендилешкен соон дарый, чугаа аразында эптиг үени ажыглап, ам-на дидимненген:

— Шала далажыксап чор мен. Бодунар билбес эвес силер, дунмалар. Ам эртен совхозтун шалын хүнү болгай. Шоолуг эвес, эвээш чүведен эртенге чедир чегдирзинерзе кандыгыл, кызым — дээш, херээжен кижиге чымчаа аажок көргөн.

— Кашты хереглеп чор силер ынчаш. акый? — дээш, демгизин бажынче чалаан.

Комбуш-оол «үш» дептер часкаш, боданган:

— Шоолуг эвес, беш болза-ла ажырбас — дей каапкан.

Кижин-даа чүү боор, беш акшаны хылырадыр дүрүп чоруй, кармактай шаапкаш, уттупканы-ла ол боор оң, «четтирдим» безин дивейн, бурт-ла дээн.

Магазинден бирээни апкаш, артыын чедирер деп кижин каш-даа дап берген, кадайындан сестип, ара соксааш, «мону көргүзөргө, шуптузун караш кылдыр хавырыптар, меңээ чүү-даа чаштавас болдур ийин. Оода-ла адырык боору кай» деп бодап, багаай базып орган. Оон канчангаш-ла көре бээрге, садыгже шиглей, кады пактап турган эжин бо уткуштур чоруп орган. Эжишкилер кээшпелерин ораап, удур-дедир «үш чүве болза» дижип, ыңай-бээр харангылап турган. Комбуш-оол дүкпүрер дээш, бир-ле куду көре кааптарга, эжен-не бо, бо дөрбелчинней дүрүп каан, мырыңай чап-чаа тудуш беш акша чыткан. Чараазын дедир ажырыпкаш, дүвү-далаш-биле дуй баскаш, чаа-

ла чугаалаар деп бар чыткан чүвезин ара соксаткаш, ыт чок шыгырт турупкан. Бо кижн дүрген-не чоруй баар болза, дээрзинге мырыңай четтикпейн турган. Оозу, билген чүве дег, дем чаа-ла бирээни тыртып доозупкан хирезинде-ле, ам бирээни ораагаш, база дагын сора берген. «Садыг хагдына бээйне» деп ишти ий, дашты даг турда, эжи арай боорда, ам-на оожум чорупкан.

Чыткан олчаны апкаш, кижин садыгга маң-биле четкен. «Демги беш акша база бар. Бо база. Бирээзин өгге чүм чедиргеш, халас орук олчазын четтириптер-дир» деп бодааш, бир шил кылаң-араганы, бир «Беломорну» оду-биле катый, оон артканынга өртекүнезин-даа көрбейн, колбасаны Комбуш-оол-даа апкан...

— Бо канчап барды? Ыпча хөй чүвени чүпүң-биле садып алдың? Хлеб чүге эккелбедин?— деп, кадайы кырында-ла барган.

— Ажырба-ас, кадай. Беш руб чээп алгаш, чоруп ора, экизи-көрген, база бир бешти тыва шаап алырдыр эвес мен бе! Ойт, халак-халак! Хлевин үттүпкандыр мен але. Уругларнын бирээзин дедир чүгүртүптер-дир. Садыг-магазин-даа хагдына бээр чадавас.

— Ол беш чүвең бээр эккел кай. Мен бодум баайн — деп, кадайы сумказын албышаан, далашкан.

— Адыр-адыр, мында чүве—дээш, Комбуш-оол кармаанынче хол суккан—чок. Хамык бар турган багай-согай кармактарын андара-дүндере үжээн — сураг. Чүгле таакпы тогланчызы, эрги саазын быжындылары бурулап, тоглаар. Оон өске чүү-даа алага. Дыл агарып, балдыр сириңейини, эът-кеш сооп, дер оон-моон шаагайнып-ла келген...

Кадайын арай деп оожургаткаш, боду «Беломорун» соруп, ам-на секпереп, хамык чүве чавырлып эрте бээрге, демгизин токкуладып алгаш, Комбуш-оол база-ла хаарыктай берген...

— Тур бо! Черле канчаар чүвел? Алыр чүвен бар ийикпе, уруун эдертпип алгаш, барып эккел. Улус акшазын ап тур боор — дээн, кадайының кылыктанган үнүн дыңнааш, Комбуш-оол туруп келген. Далбагар ак демир-хуунда соок сугну чыккыладыр пактап-пактап, контораже ыт чок базапкан.

«Ол-бо эрткен-душкен кижилерден айтырган-даа херээ чок, ылап-ла берип-ле тур ыйнаан бо» деп бодавышаан, харын баш аарыырын эмнеп алыр чүве деп бодап каап, базып орган. Оон «Бөгүн аванс үнмээн ышкажыл, эжим» — дээн, бир уругнуң чугаазын дыннааш, сырбаш дизе-даа, болар та чүнү чулчуруп чорлар ыйнаан дээш, Комбуш-оол тооваан.

Оон ылап-ла акша болбазын конторага кээп бүзүрээш, бүгү боду сиринейнип, эриннери чөлбүнейнип чоруй аңгадап-ла калган. «Мээн-даа чөгенчимни: ылап-ла оонуу бе деп чүвени безин ылавылап албас. Канчал уштунуп каар руб. дээр силер?» — деп хейделе сымыраныр-даа.

Дедир-ле ол-бо алаңзып, мээликтээн молдурга дег, чоруп ора, дүүн агроном кадайы уруг «Кашты хереглеп чор силер ынчаш, акый? деп турган чүве эвейикпе деп сакты тыртып кааш, Комбуш-оол ынаар-ла углапкан. «Хүлбүс аткан черин хүннүң аннаар» чүү турар боор. Олча-омак чок аңчы дег, бажынынче ол мунгаргай эепкен.

Василий Монгуш

ЧУГААЛАПТАР ТУРГАН БОЛЗА...

Эртип келген оруувус узун-даа, шаптараазынныгдаа турган. Хүннүң изии база кончуг. Шала кежээликтей орук кыдыынга ийи өг көстүп кээрге, олче ээптис — шайлап алыр-дыр деп дугурушкан бис.

Хөнек долу кара-хүрөң кылдыр сүттөп каан сериин шайны, эпчоксунарын уттупкан, мурнувус былаажып ижип олурган бис.

— Аштаарындан суксаары берге дээрзи черле шын-дыр — деп, чолаачывыс ийи дугаар аякты божудуп олура чугааланган.

Аңаа кым-даа харыылаваан, чүгле эжик аксынга турган шилги бызаа эдип каан. Өгнүң херээжен ээзи хууннар тудуп алгаш, дашкаар үнген.

— Угбавыс база шай хайындырып бээр болза але. Ижер-чиир чүвеге туралыым кончуг эр-ле бол-

гай мен — дээш, кады чораан эжим Ким-оол мойнунуң дерин чода туткулаан. Ол аразында бызаа база катап эде каапкаш, кур кажаага барып дүрбүне берген.

— Шаанда, мен бичин турар шаамда, бистин калчан кара инээвисти бөрү тудуп чипкен. Ооң бызаазы каш хонук иштинде мынчаар эдип келген чүве ийип— деп, эштеримге сактып чугаалап олурумда, өгнүң ээзи бир хуунда суг, өскезиниң дүвүндө сүт кудуп алган бо кирип келди.

— Суксап оңгаан акыларынга шай хайындырып бээр-дир, даштын ыяштаан эккел, кызым — дээш, эжик аксынга көстүп келген бичин уругну айбылапкан.

— Изиг-азы кончуг ышкажыл, угбай, каяа ычачап турар силер, бис хөнек ишти шайны донгайты ижип алдывыс — дидим.

— Кара-хүрең шайны кандыг шай дээр. Кожа-выста өгден сүт эккелдим. Саап ижип олурган кончуг сүттүг хайнак инээм бар чүве, бурунгу дүне оглун эдертип алгаш, черге хонуп чыдырда оорлар соккаш, эьдин машинага чүдүрүп алгаш чоруй барган болду ышкажыл. Чүү адам бужар чүве дээр силер. Бызаазы чааскаан арткан, даштын эдип кылаштап турары ол-дур...

— Ана халап чүве-дир але, угбай — деп. Ким-оол эпчоксунганы аажок чугаалаан.

Чолаачы бажын чайып каан. Мен олургаш:

— Оорлары туттурган бе?— деп, чөгелде айтырган мен.

— Каяа туттурар боор. Чүүк машиназының изи улуг орукка кирген соонда кайын тыптыр дээр силер. Даң аткыже чедир талыя берген чүве ыйнаан.

Чугаа кезек када үстү берген. Бызаа база катап эжик аксынга келгеш, муңгараанзыг эткилээн. Бир эвес бызааның эткенин кижиниң дылыңче очулдурган болза шак мындыг хевирлиг турганы магат чок боор: «Ак сүдү-биле мени азырап чораан авамның амызынга чүге чедип кааныл? Ораныңа оыттап чораан боордан башка мээң авам кымга багай чүве кылыпканыл? Дөрт буттуг араатаннар келген болза авам-биле алдырбайн-даа барып болур турдувус-ла ыйнаан. Ээлери вис ышкаш кижилер боорга эпчок

багай чүве бодаваан бис. Холун сунуп, хендир-биле баглай бээрге безин кортпаан бис. Аза берген иешкилерни аалынче чедирип каар дээш ынчап турары ол-дур кылдыр бодаан бис...»

— Чипкен чаак куурара бээр, чиртипкен оыт үнүп кээр дээр болгай, угбай. Оорларнын аяа дол-гаш, шынныг судтун шынгы холунга кире бээр оң — дидим.

— Харын де даан, оолдарым — деп, угбай чугаа-лаан.

Шилги бызаа авазын кыйгырган дег өгнүң артын-да улай-улай эдил турган.

БАШКЫМ

— «Сайлыг-Хем» совхозунда Сарыглар Маадыр-оол деп мурнакчы чолаачы бар дээр-дир. Баргаш ин-тервьюдан алгаш кел. Профессиязын шилип алырын-га кымнар дузалаанын, кандыг дагдыныкчылар тур-ганын эки тодарадып айтырып ал.

Редакторнун даалгазын күүседип хапкан мен. Чы-рык имир эрте дүжүп, сылдыстар караа көстүп кээп турда «Сайлыг-Хемге» чедип келдим. Сураглыг чо-лаачынын бажынын саат чокка тып алгаш, мендиле-жип, таныжып, шайлап, келген херээм ужурун чу-гаалап олурган мен.

— Кежээ келгенинер эки бооп-тур, оон башка хүн-дүс мени тывары берге. Мээң амыдырал-чуртталгам-да ажыт-чажыт чүве бар эвес, сонуургаан айтырыг-ларыңар шупту салып олурунар, шыдаар шаам-биле харыылаар мен — деп, бажынның чугаа-сооттуг ээзи хөөрээн.

— Силер бичиинерден тура-ла чолаачы болур кү-зелдиг турган силер бе?— деп айтырдым.

— Чок. Сагыжымга безин кирбейн чораан чүве-дир. Көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, Өвүрге каш чыл ажылдааным соонда мени бо «Сайлыг-Хем-нин» даргазынга соңгуп каан. Ынчан колхоз турган чүве. Хүлээнгенде күштүг апаар — шаам-биле тудуп кирипкен мен. Кырында шывы куурартыр оңуп кал-ган, мурнунда шилдери ээремчик дузаа ышкаш тиг-лерлиг газик машина, оң башкарыкчызы — үш ду-

гаар класстың чолаачызы, көдээ ажыл-агый институтунун бот-өөредилгелиг студентизи Кежик-оол мээң чарылбас өнүктөрүм апарган.

— Тараа шөлүндө механизаторларга баар-дыр, Кежик, хап олураалы — дээр мен.

Кежик-оол думчуунун бажынга дер бызырааргыже чедир долгап чыткаш, машиназын хөдөлдүрүп алгаш, чоруптар.

Суур кыдыынче үнүп чорувуста моторувус өжүп каар. Кайда үрели бергенин дилеп, багай машинавысты чазарлап-ла эгелээр бис.

— Чүзүңгө шамнап тур сен, Кежик?— деп айтырар мен.

Кижим кезек боданып туруп-туруп:

— Карбюраторунда боор, чазып көөр-дүр — деп кааш, дораан-на хөделип эгелээр. Анаа көрүп олурар эвес, мен база тутчуп кириптер мен. Ийи хол, арын-баш кара үс апарган, баштар тулупталдыр ыжа берген диленип-ле чыдар бис. Ындыг таварылгалар та чеже болган чүве, саын кижини сактып чоруур аргажок. Кежик-оолдун ачызында техникага ынакшылым ынчаар эгелээн чүве. Үш чыл кады ажылдаан соовуста мени даргадан халап каапкан. Ол-ла дораан чолаачы сургуулун дооскаш, мынчага чедир ажылдап чоруурум бо.

— Силерниң башкынар чораан Кежик-оол ам база силерниң-биле кады ажылдап турар бе?

— Ийе, кады. Институдун шагда-ла доозуп каапкан, ам совхозувустун директору-ла болгай. Шыырак кижини. Мен ону техникага өөрөткөн башкым дээр мен, ол мени удуртур ажылга өөрөткөн башкым дээр, шак мынчаар удур-дөдир хүндүткежип, ажылдап, чурттап чор бис.

БЕЛЕК

Совхоз директорунун мунуп турган машиназының мотору үрелип калган. Суурга ону кылып аптарының кандыг-даа аргазы чок, район төвүңгө дужаар апаар. Қидин түлүк сизген кезер үеде Херел Чыргалович ынчаар чадаглап калган. Совхозта оон өске машина-техника база эңмежок. Директор туралаза ооң кайы-

зын-даа мунуптуп болбайн аан. Ыпчалза-даа шорул-такка торулбас, сонгу-мурнуу дугуйлары катай ажыл-даар чик машина мунуп чоруурга сагыш амыр болгай.

Каш машинаны үрей, каш директорну дүжүр чолаачылап келген Төгүс-оол ийи холун кармактап каапкан, таакпызын чырыктапкан таваар базып турган.

— Бөгүн пятницада кайнаар барып четтигер деп бис. Понедельникте моторну чүдүрүп алгаш, хоорайга чедирер-дир ийин — деп, директор аңаа чугаалаан.

Төгүс-оол бажын согаш кылып каан.

Понедельникте директорнуң машиназы контора эжиинде бо турган. Херел Чыргалович чолаачызындан элдепсинип айтырган:

— Кай, буксирлеп алгаш эккелгениң бо бе?

— Чок. Бодун мунуп алгаш эккелдим.

— Бодун деп чүңүл? Мотору соктай берген ыш-кажык, пятницада чаа кады көрүп турбадывыс бе.

— Соктай берген моторну уштуп октапкаш, бодумнуң хуумда машинамын моторун салып кагдым, Чыргалович. Силер-ле хөлгелиг чорза мен-даа хамаан бе, чадаг-даа чораай-ла мен.

— Кай, шуут бажы-биле халас берипкениң ол чүве бе?— деп, директор элдепсингени кончуг айтырган.

— Ижер чем эвес, кедер хеп эвес, көк демирни сadyп чоор мен, белек кылдыр бээрим ол-дур, Чыргалович.

«ХЕВЕРИК»

Эмчи институтунуң дөрт дугаар курузун дооскаш, дыштанып чанып келген мен. Суурга каш хонук турумда улуг акым тайгада чайлаглап чыдар төрелдеривистен бээр эргий хаккаш кээр бис бе деп санал киирген. Хөндергейниң чайлаглары, Кажалыг, Ак-Хем, Бестиг-Қара сыннарының бедик ооргалары дораан карактарымга база катап көстүп келген. Тайгага баары дээрге-ле эглип келбес эртип чоруй барган чаш чылдарымның дугайында сактышкыннар-биле ужуражып, ооң тааланчыг чалгыгларынга кезек када өпейледип алырым ол.

Улуг Хөндөргейни өрү чоктапкан бис. Аалдар орук дургаар — челеде чүве-биле дөмей-ле. Чайын маңаа тос чүктен малчыннар келир деп акым чугаалап чо-раан. Көдүрер-Даш шөлүңгө чорувуста хүн өрүлөп, изии аажок кыннып келген. Оруктуң хем талазында аалга келдивис.

Улуг ак өгнүң херээжен ээзи хойтпак куткаш, өре-мелиг ааржы салып берген. Чугаа аразында дыңнап олурарымга кижичовууртаан ышкаш. Удаваанда өг хөлегезинде уёлаан үн тода дыңналган. Чип олурган чемим ара салып кааш, боданы берген мен. «Эмчи кижиниң бир дугаар сорулгазы — кижилерни аарыг-човуландан адырып хостаары болур ужурлуг» деп профессорувустуң болганчок чугаалаар сөстери бажымга кире дүжүп келген. Суурдан аъттаныр мур-нунда чүү-хөө херекселдер болгаш эмнер суккан сум-каны дергилеп алганым эки болган-дыр, човууртап чыдар кижиге дузалаптар-даа чадавас мен деп бүдүү бодап кагдым. Даштын кижиниң ышкыштап, човуур-тааны база катап дыңналып келген. Аяк дүвүңде хойтпаам пактай каапкаш:

— Кижичовууртаан-даа ышкаш, аарыг кижичо бар бе?— деп, чүн ээрини олурган кыргандан айтырдым.

Ол менче чиге көргөш, кулаан дыңнангырын але дээнзиг караан чивецнеткеш:

— Коля деп чүве ыйнаан — дээш дүште-даа чок ээргийжин тырыкылап олур.

Кырганнын кыска харызындап чүнү-даа билип ап чадааш, дашкаар үнүп келдим. Бир дугаарында адым дергизинде сумкам ап алгаш, иштинде эмнерин ончалай көргөш, өг хөлегезинче шала далаш базып-кан мен. Чада салып каан кышкы тон кырында аныяк оол херли берген чыткан. Мени эскерип кааш, улай-улай човууртааш, арга чадаарда бир быктынче аң-дарлып келген. Коля менче шагзыргай карактары-биле көргөш, мениге хары кылдыр бажын шимче-дип каан.

— Чүн аарып тур мон, эш?— дидим.

Оң талакы холу-биле иштинче айтып каан.

— Долгадыр-дыр бе?— деп айтырдым.

Бажын чайган.

— Мен амдызында эмчи эвес-даа болза инсти-

туттун дөрт курузун дооскан кижиге болгай мен. Каям, иштиң суйбап көрөй — деп саналдадым.

Коля ышкыштап чоруй ойталап чыдып алган. Кырынга салып алгаш чыткан шокар хөйлөңни аяар ап каапкаш, көрүп олур мен: ижин дээрге хөлчок хеверип үнүп келген.

— Хевергени шыырак ижин-дир — деп ажы-биле чугаалааш, ону канчаар сиңирериниң аргазын бүдүү хайдынып эгеледим. Ол аразында чанывыска өгнүң ээзи кырган кылаштап келген.

— Чүнү ишкен сен? — деп айтырдым.

— Бүдүн сакпың ишти быдааны чааскаан чооглап алырга ыңчап барганы ол-дур! — деп, кырган ширини чугаалааш, ыяштаар дээш арыгже базыпкан.

— Шынап ыңдыг чүве бе? — деп, Колядан айтырган мен.

— Быдааны хоптактангаш, хемчээлин билбейн ижипкеним шын — дээш улуг тынгаш, ийи холу-биле иштиң суйбааш, човууртай берген.

Мен сумкам тудуп алгаш, аьдымче базыпкан мен.

ДУШТУК

«Элдептинин ала. Эрес-оол чүге ынакшылын илдереткеш туруп берген кижиге боор? Мен кижиге кайгаар чараш-даа эвес, ээрем далай дег эртем-билим-даа чок, анаа бөдүүн, ожааттынмас уруг-ла болгай мен. Ам дараазында кээрге таптыг ылавылап айтырып көрөй адырам» — деп, Белек-кыс бодап олурган.

Эрес-оолдун аажы-чанын Белек-кыс багай эвес билир турган. Билин биче, туразы улуг, менден эрткен кижиге чок дээр хөөннүг, бодун богдага, эштерин эникке дөмөйлээр оол-ла болгай. Мындаа бир кезеж клубка танцы соонда согур душ бооп орук аайы-биле кады чанып чоруп олурда, Эрес-оол хөөрөп эгелээн:

— Ынакшылга назы турбас, кырган, чалы чыгырты бээр, ынакшылга сезон турбас — кажан-даа бол хайныгып кээр... — суг-суг дигилээш эндере чугаалап каапкан.

Эрес-оол үр-даа манатпаан: даартазында кезеж бо келген. Белек-кыс шуут-ла дорту-биле айтырыын

салыпкан. Эрес-оол харыы дилеп муңчулуп олурбайн чугаалаан:

— Кижиниң чаражын көрүп ынакшывас кижинен. Өгленирде өнчүзүн көөр сен деп авам чугаалаан.— Мал-маганныг шыыраан кончуг душтук ышкажыңчыл. Чаңгыс шилги шарыңны безин килдедир болза чеже акша-дыр че.

— Шилги шарым-даа, шилги инээм-даа бар-ла харын. Ынчалза-даа оларга улуг ынанган херек чок. Удуваан оор дүне када сүрүп алгаш чоруй-даа барып болур, улупкан бөрү тудуп чиптип-даа боор болгай. Сен дээрге ажыы-биле чугаалаарга, менээ ынакшып турар эвес, а мээң шилги шарымга ынакшып турар кижини ышкажыңчыл але?

— Мотоцикл садып алыр дээш акша чедирип чадап турарымны канчап билбес кижини боор сен, Белек...

— Билдине берди. Дөө кудумчу кежир бажында чурттап олурар Нина Кара-Салга барып көрөм. Ында бир кара, бир шокар шары бар. Оон аңгыда Борька деп аттыг чүдек семис хаваны база бар...

Эрес-оол кудумчу кежир карак-кулак чокка халыпкан.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Степан Сарыг-оол

МААДЫР ИЕ БУЯНМАА

I

Авам, ачам аалындан
Аьттанырда, шору кыс мен.
Чеди класс доосканым ол.
— «Черим-чуртум, менди чаагай!»

Кедеки-Эрээи улуг чайлаам,
Кезек чаашкын саара каапкаш,
Чеди чүзүн чөлээш шөйүп,
Чечээн чадып үдөп кагды.

Орук дургаар чаагай тараа
Ояларып — өнү хуулуп,
Агы, кангы, чашпан чыды
Айдызалын кыпсып арты.

Хайыракан артынга кээп,
Хая көрдүм: чүрээм чым дээн!
«Тенээни-даа, чүрээм!» дээштиң
Тепсенгештиң, ынай болдум.

Кежегемде салбактарым
Хендирбемде шынгырткайнып,
Торгу тонум экти-биле
Домак солчуп ойнап чорду.

II

Ортумакты эки доостум.
Оол эштиг чанып келдим.
Хоочун малчын адам, нем
Хорадаваан, харын өөрдү...

«Чажымдан-на изим баштаан
Чазаам сүрүүн өстүрейн!» дээш,
(Салгакчы боор күзелим ол)
Сакманщиктеп эгеледим.

Өөм ээзи — база мен-не,
Өттүнүшкен ышкаш болган.
Ийи дөмей күзел турда,
Илип кааптар артык чүү боор.

Ачам мырай сургакчызыг
Ажылын чүм биске айтып,
Дагын-дагын чөвүн сөглөп,
Дагзып берген — хүлээп алган.

— Бөгүн малчын мен дег эвес,
«Болбаазын!» деп сөглээри чөп.
Мотор-хүртү, дизель-мазаль...
Боду шимчээр, шиилээр, хоолаар.

Класс-даа чок эгелээн бис,
Кылбас, тутпас чүвевис чок.
Малдыр, хүүрек, кадыр, маска—
Малчын чоннуң хоочун чепсээ...

Демир биле кижиг чүрээ
Демниг шимчээр болган үе.
Тыртар күжүн — техника,
Дыңнаар кулаан — электроника.

Чазаг, күзег, кыштаг, чайлаг
Шаандагы «хонаштар» чок.
Техника эртем-биле
Дерип шимээн фермалар бар.

Хоолулуг чуурган чемни
Хоошпаларга шуудуп бээр,
Арыг, чылыг дамырак суг —
Агып чыдар суггадын ол.

Уругларым шуптузу-ла
Уктуг малчын болуңарам.
Өстүрүп каан малывысты
Өнчүвүс-даа дижинерден.

Күрүненин малың малдаар —
Хүндүлүг ат утпас силер.
Буурул кырган бисти салгаан
Буура кыштааң кагба, кызым.

Хоочун малчын бистер бөгүн
Хоорайга чурттап көрөөл.
Адаң, нең дыжы дээштиң
Адывысты ышкынмаңар.

Кадарчы деп адым үнгөн
Хаялыг-Даг -- эрги кыштаам.
Маадыр деп атты шаңнаан
Маңгаң-Доруг -- оыттуг күзөөм.

III

Чаңгыс чурттуг таныыр оглу
Чанынга кээп олурупкан.
Демниг, эптиг эжишки бооп,
Техникум доозуп алган.

Оолдуң адын Араптаң дээр.
Ооң — душтуу — Буянмаазы.
Кыстың соруу — ветеринар,
Кызымак оол — агроном.

Кайызы-даа малчын уктуг,
Каткы-даа чок, таарымчалыг:
Билии безин билеленчек,
Бижниргежир чылдагаан чок.

Каш-каш чылда кадарчылаан,
Календарьны кашты солаан.
Суму, кожуун, төп-даа черде
Сураглыг-ла малчыннар дээр.

Баштайында арай эпчок,
Мактап, чөптөп көгүткензиг.
Адааргак, бок чалгааларның
Ала караа сенде-даа дег.

Артында-ла ашак, куруяк
Аразында маргышкан дег.
Хөректери сылдыс, одаг —
Көскүзү-даа хөлчөк илден.

Ашак, кадай чанып кээрге,
Анакайын, хөктүг чүве:
Оол, кыс ийи дунмалары
Олуржуп ап, чурттай берген.

«Кудашкылар болдувус!» деп,
Куйгаадырга, кымнар эндээр?
Дакпыр-дакпыр төрөлдерни
Таний бээри черле белең.

Аныяктар дөзөр эвес,
Адап-сурап ырлай берген:
Хопка-чилке кирген эвес,
Кожан сөзү харын мөңгө.

Буянмаазы, Кежикмаазы —
Угбашкылар, кунчушкулар.
Бучукайы, Араптаны —
Алышкылар, бажашкылар.

IV

«Аныяктар малчыны» дээр
Адым безин ол-ла хевээр.
Ажы-төлүм өггө сынмас,
Ада, не болу берген!

Пат-ла кайгап ханмас чүвем —
Маадыр не апарганым!
«Волгамга» олурупкаш,
Болганчок-ла хуралга баар.

Улуг уруум Уран безин
Угбашкылар диртир чыгыы:
Ортун оглу Урагачы
Онгу класс дооза бээди.

— «Волганга» чолаачылаайн.
Моторунга өөредип ал!
Маадыр не аттыг кижини
Машинага маннатпа» дээр.

— Машинаны долгаваска,
Бажым аарыыр, эктим ыстаар.
Чайлаг, кыштаг эргий ужар
Чалгыным-дыр, ээрешпейн көр!

Внуктарым олуртупкаш,
Булгандырып чоруур чүвем.
Ажы-төлүм агаарладыр
Арттар, сыннар ажар аъдым.

Анчыг! Хей-ле чалынма-даа.
Авария кылып каар сен!
Кырган-ачаң «газигин»
Кыңчыктырба, сеңээ бээр ол.

«Караам багай апарган» дээр,
Кааксай берген чорбадыва...
«Беларузуң» даргырадып,
Меде сиген кыргып, сөөртсүн...

V

Чуртталгамда кажан-даа утпас,
Чуруп четпес — дүжүм-даа эвес,
Айга, Хүнге деннеттинмес
Айдың чырык ужуралым.

Бойдус, кудай чаяп кагбаан,
Бора-бүдүн малчын кадай —
Буянмаалар чеже чогул,
Мурнуңарда энмежок хөй.

Кадыр, маска хээлеп каастаан
Хавыяаны кадаплатты.
Чүрээм кыры, хөрээм чыры
Чүс-даа сылдыс дөмейлешпес!

Ленин орден, Алдын Сылдыс
Изиг, салам домнай бээди.
Иштим-хөңнүм, ие-чуртум
Изип, хайнып чырып келди.

Долу залда адыш даажы
Дорбаал болуп, мөгейбишаан.
Арыг дамды куду чуглуп,
Аксымче-даа кирген боор оң.

Уругларым уруглары,
Улуг, биче өөрүм, чонум
Аъттыг, чадаг ырак-чооктан
Аалче шуужар, үзүктелбес.

Баглааш черле куруг турбас,
Паштап шай-даа соотпастар.
— «Хавыяаң кай, бээр ужул...
Караам-биле көрей!» дижир.

Кырган эне мацнап келгеш,
Кыйбык чажын аткаар октап,
Хөрээмдиге холун сунуп,
Хөөрей аарак сургакчылаар:

— Хөрээнден оон дүжүрбеден,
Көскү, чырык — чаагай чүвөл.
Чазак, намның шаңналы-дыр,
Чалап чору. Пөрүктенме.

— Байырлалда эки хепке
Баглап-кадап эдилээйн.
Эрткен, дүшкен менче көрнүр —
Эпчоксуна бергилээр мен.

Идепкейлиг кежээң бо-дур,
Ийн холун дери бо-дур.
Ие чүрээң, аксың кежи —
Ленинчи маадыр болдун.

Мурнуу-Шынаа, Кедээки-Эрээн
Буянмааже хүлүмзүрүп,
Чеди чүзүн чөлээш шөйүп,
Чечээн чадып ойнап чыдыр.

VI

Маадыр ие орден апкаш,
Баштай хөлчөк сүрээдээн мен.
Байырлалдың кундагазын
Москва сөңнээн ышкаш болган.

Уругларым ачазы-ла
Ушта чүткүп сөс-ле дилээр,
Мени мактап ырлай-даа бээр.
Менде чүү боор — отта саржаг...

Ол-даа канчаар, хөглүг кежээ,
Оон артык уттур аайжок:
Тиилелгениң салюдун мен
Тиккен өөмгө көрүп эртим.

Анаа бөдүүн тыва кадай,
Аалга болган ужуралдар...
Бо хүн ындыг ужуралдар
Болганчок-ла болуп-даа тур.

Совет чурттун маадыры деп
Солуннарга чарлап үндү.
Бажым сугар — баар чер тыппас,
Бачыдааным чүге деңнээр.

Шанкын хем дег хоюм сүргеш
Шаңчы-Даанче үне бээдим...
Шөлээн черге ырлаарымга,
Сөстөр шуужун келгилээнзиг.

«Кадарарда хоюм чараш,
Қатап сөглээр авам эки...
Хавыязын чалап алган
Кадарчының ыры чараш!»

«Өдек чокту өдек чазаан
Өшкү, хой деп эртинени.
Өске чондан өөрүн тыпкан
Өөрүшкүлүг Буянмааны...»

СОВЕТТИҢ ЧОРГААР КИЖИЗИ

Чоргаар совет кижилерни
Чогаадыкчы чаякчы дээр,
«Чок» деп сөстү ажыглавас,
Чоншун күжү бойдушту ашкан.

Черде, сугда ханы, бедик
Четнээн, тыппаан эртине чок.
Космос, далай, океанда
Хостуг, таваар эштин ойнаан.

Газ, нефть, уран, атом
Каяа, чеже херек болдур,
Демир хоорза, шорга-хемнер
Делегейни куржап шыдаар.

Мактаныхсаар хөңнүвүс чок,
Бар-ла шынны чажыргаш чоор.

Чогаадыкчы байывыска
Чоргаарланыр, экиниргек бис.

Тараа, хөвөң, чимис, ногаа,
Дагаа, чуурга, эът, сүттү
Миллиард тонна, пуд-пуд дээр,
Бистиң бөдүүн түңүвүс бо.

Совет чоннар эрткен үе
Шоолуг эвес, век-даа четпес.
Чогаатканы, чаяганы
Чоргааралга -- романныр.

Лдан шаа чыл четкелекте,
Америкти арта базып —
— Чепсек чайып мактанма — деп,
Серте-даа чок ай деп тур бис.

Өрү октаан аар дажып
Өөртүр туржук, мунгарал бооп,
Бодунун-на бажынга кээп,
Моңнай дүжөр, болгаан дээр бис.

Москвага Олимпиада
Болуп турда, кымнар келбээн!
Шоолуг-ла танышпас өөр
Чооктан көрүп мага ханган.

Олег Сувакнит

ПАРТИЯМ

Бурган дилеп,
Сүнезним чиде бээр дээш тейлевээн мен.
Бурун шагың
Чүдүлгезин салгал дамчып албаан-даа мен.
«Орап тандым, кежнин бер» деп,
Одаг салып, чажыг чажып, чалбарбаан мен.
Орук чорааш, «Дадайым» деп,
Овуузуннуг, сирри-кавы олурбаан мен.
Ажыл кылгаш, «Хоржак мен» деп,
Авыяастап, үе чылзып, чаңчыкпаан мен.
Чернин ыраа берге-даа бол,

«Четпес-тир мец, туруптум» деп чөгенмээн мен.
Дээди эртем чедип алгаш,
Тепкиленип, тейим-биле кыштаваан мен.
Хөйнүн херээн кылчыпкаштын,
Хөрээм соктап, көөргеттинип, мактанмаан мен.
Эрге-дужаал эдилепкеш,
Эктим чайып, мойнум кагып, тогдунмаан мен.
Кижилерге хилипчээм чок,
Кижилерден чылыгны-даа, чырыкты-даа
Хүн-шак бүрү буянга ап,
Күзелимниң одун кысып, туржуп чор мен.
Тура-соруум хажыш дивес,
Туткан холум кошкаш дивес,
Кадыг-бергээ торлуш дивес,
Каннаттынган, бедик аттыг коммунист мен.
Базым бүрү билиг алыр, күштү немээр
Партиям — угаанымның чаартыкчызы,
Ленинчи бодалдарның тарыкчызы,
Идегелим чөленгижи — башкарыкчым.
Партиям каяа-даа бол, мени кагбас,
Базым хемчээп, тыныжымны дыңнап чоруур.
Чүдүлгемниң дээжизи Төрээн чурт дээш,
Сүзүүн берген чүрээм согуун санап чоруур.
Партиям кажан-даа бол, өскерилбес,
Бады шын дээш, Ленин дег, туржуп чоруур.
Делегейге дываажанны тургуспаанда,
Демиселин чаңгыс-даа шак соксаш кылбас!
Дайылдажып, күжүн черле көөргеттинмес,
Тайбыңнажып, чөп, шын-биле тиилеп үнер!
Чүгө дизе, ленинчи партиям
Чүглө чаңгыс удуртукчу — ачытым ол!

ТӨРЭЭН ТЫВАМ АЯЛГАЗЫ

Албан-ажыл аайы-биле,
Амы-хуунун херээ-биле
Акы-дунма найыралдыг
Ада-чуртум эргий бээр мен.
Төрээн Тывам аялгазы
Төдү менде сиңген болгаш,
Хүндүлелдиг аалчы болуп,
Хүн-шак бүрү чаладыр мен.

Сактырымга, улуг чуртум
Театр шөлү болган дег боор.
Чаза ырлап, самнап, ойнап,
Сагыш хандыр хөглээн дег боор.
— Чүл че, өннүк, бистерни ам
Чүнүн-биле өөртүр сен?— дээр.
Өннүктерге харыы кылдыр
Өнгүр чечек дилевес мен.
Өрү, куду садыг кезип,
Өндүр белек шиливес мен.
Төрээн Тывам аялгазын
Төлү болгаш, тө каап бээр мен.
Кара-кара карактарлыг
Казах кыстар дилей бээрлер.
Чадаганым кага бээр мен —
Сая күштен чемиштелген,
Салам бажы алдыннаган
Чалгаан тараа чаттыла бээр.
— Ол-ла бе?— дээш, таджик өннүк
Олудундан аткаар сояр.
— Кайынам — дээш, чазай оргаш,
Карак базып, хүлүмзүрээш,
Хөөмейимни бадырар мен —
Хөвөң чечээ сагланнай бээр.
Ямбыладып, төрөл тыртып,
Якуттарга чеде бээр мен.
Калбак улуг делгемнери
Карактанган хөлчүгөштер,
Ховар байлаа — алмазты
Холга киирген ажылчыннар,
Изиг тыртпас, соокка ынак
Ивижилер, дилгижилер
Имицейнип үглөп кээрге,
Игилимни тыртып бээр мен.
— Сахаларның сагыжы дег,
Чаагай болгаш делгем-дир — дээр.
Үзүм-чимис делгеп салгаш,
Узбек эжим өрү чалаар:
Изиг шайын аартап ора,
Иштим-хөңнүм хөөрөп ора,
Сыгыртырым кедерей бээр —
Сылдыс-шолбан каттыржы бээр.

Делегейде деңнели чок
Тергийн чараш, арыг, байлак,
Терең улуг Байкал-биле
Теплоходка эжиндирип,
Сериин тынып, бызаанчылап,
Сеткилимни ажыдар мен.
Бурят хойжу эктим часкааш;
— Бужар ойнаар төл-дүр сен!—
дээр.

Аймак чонум эргип чорааш,
Адак соонда, чуртум чүрээ
Найысылал Москвага
Найыр-байыр хүннеринде
Каргыраамны салыптар мен —
Кайын тура дамчыда бээр.
Холдан салбас, хойлап чоруур
Хомузумну ойнай бээр мен —
Хоор чон дыннап, сонуургааштын,
Холун часкап, салдынмайн баар.
— Тыва чоннун төлээзи-даа
Дыка берге кижидир — деп,
Ында-мында чугаа үнер.—
Ырла дизе, кандыг ирги?
«Тыва черим ыр чок болза,
Дынналыр бе, билдиртир бе?
Ажай Саян, Улуг-Хемим
Алды дипке алдаржыыр бе?
Ишчи чонум, малчын чонум
Ие-чуртка мактадыр бе?
Ажыл-ижи чечектелип,
Ак-көк Тывам чаартынар бе?
Акы-дунма чону-биле,
Алыс сорук күзел-биле
Келир үе бедииндиге
Хере базып орар деп бе?
Төрөөч Тывам аялгазы,
Төдү өңү менде синген.
Ынчангаштын чоргаарланып,
Ырлап чоруур төлү-дүр мен!»

АВАМГА БООДАЛ ЧЕЧЭЭМ

1

Ыржым дүннүн шыксыг серинн, тааланчыын.
Ынай чашта кавайымны чайгаан ышкаш,
Өртемчейниң кайы-бирле сылдызындан
Өпей ырың куттулуп тур, ынак авай.

Өрээлимниң чырык-чылыы дендей берди —
Өөрүшкүм, белек алган хензиг чаш-ла.
Караңгы дүн ханызындан дириг хевээр
Караам орта хүлүмзүрүп көстүп келдин.

Ыржым өттүр чедип келген овурунну
Ынакшылдыг кайгап ор мен, эргим авай.
Сеткилимниң он беш янзы чечектерин
Сеңээ сунайн, ооң ады — Сонет чечээ.

Ындын алып, кыңгырт кылдыр бадырыптайн,
Ырлыг чечээм аялгазын дынна, авай.

2

Ырлыг чечээм аялгазын дынна, авай,
Ынак шынаам делгемнери чыырлып келзин.
Чашкы шаамның кокпазынга кирип алгаш,
Сактышкынның оруу-биле челзип орайн.

«Эртежиге эзерлиг аът таваржыр!» — деп,
Эргим оглуң оттурарда сөглөп чордуң.
Ону ынчан таптыг угаар харыым кайдал,
Оястап каап, хөөннүг, хөөн чок турар чордум.

Ээгилендир, эзин үндүр челзип турар
Эрес оглаа аътка черле чединмээн мен.
Чайын-кыжын холум иштиг — олут орбайн,
Чашкы шаамдан «Ажыл» деп аът эзертээн мен.

«Эзерлиг аът» — ажыл-ишти дыннангаштын,
Эки адын хирге-чамга бораваан мен.

Эки адың хирге-чамга бораваан мен,
 Эчис соруум ажык чырык оглуң-дур мен.
 Ынай чашта кылган чүүлүм амдыгаа дээр
 Ырны тода билирим дег, сактыр-дыр мен.

Кожавыстың оглу-биле аравыста
 Кончуг эптиг, чаңгыс баг дег, өннүктер бис.
 Чайырлап каан ойнаар боолуг — менде куруг,
 Часкап алгаш, бажынымга эккелген мен.

Чараш кылаң ойнааракты эскерип кааш,
 Чаактарың артында-ла кыза берген:
 «Кайыын алдың, ээзинге дораан эгит,
 Хайлыг чаңга өөрөнме!» — деп, кончуп каан сен.

«Эмин эрттир олчааргак бооп чорба!» — диген
 Эптиг-чөптүг сөстөрүңни дүрүм кылдым.

4

Эптиг-чөптүг сөстөрүңни дүрүм кылдым.
 Эдеришкен өөрүмгө дузам кадып,
 Хайныышкынның херектерден чыда калбас.
 Хажызындан харап орбас кижидир мен.

Хайнып шураан ужар ышкаш, динмиттиг шөл.
 Кадыр чайган мени көргөш, ирейлерниң
 «Ийи холу оруун баштаан оол-дур!» — дээнин
 Идегел деп чаш-даа болза, билип турдум.

Ажы-төлүн өске улус мактап турда,
 Ава кижээ оон артык шаңнал кайдал?!
 «Чоннун караа көскү-дүр!» — деп билген ояр,
 Чораан черге уштулаңнап чорбастаан мен.

Чоогумда дириг бодун чок-даа болза,
 «Чонун черле човатпа!» — деп, чагып чор сен.

5

«Чонун черле човатпа!» — деп, чагып чор сен,
 Чоокка-даа, ыракка-даа алыс бодаан,
 Ыдык сагаан чүвем-не ол. Чүрээм хөөнү —
 Ыры-шүлүүм чүмү-биле ында хөөннөш.

Мунгаралга-тенгерелге алысканда,
Бук-баш кылдыр ыглап-сыктап чорбас-тыр мен.
Чонум — чоорган, хөйүм — хөйлен. Ооң чылыы
Чожаан чүрээм чылыктырып эргизиптер.

Чонум болгаш авайым сээң оглуң мен дээш,
Човалганны четче-бүрүн чандырыптар
Харыым чок бол, оода-ла, хензиг кезини
Канчап-чооп-даа эгидерин кызыдар мен.

Қара бажым сында хар дег агаргыже
Чолдун арыг бедик нүүрүн сагыыр дээн мен.

6

Чолдун арыг бедик нүүрүн сагыыр дээн мен.
Чорук кылып, чүс-чүс чуртка четсимзе-даа,
Төрүттүнген ынай шынаам эргимчелиг
Төлү мени ырактан бээр кыйгырып кээр.

Суун ижип, довураанга ойнап өскөн
Чуртун канчап багай-дыр деп хозар чүвел.
«Аваң биле Төрээн чуртуң каавыт!» — дизе,
«Амым баштай үзүңер!» — деп, сөглээр ийик мен.

Авам биле Ада-чуртум — тынып чоруур
Айдыс чыттыг арыг чаагай агаарым-дыр.
Амыдырал-чуртталгамның чулукталып,
Чуртум каастаан агар-сандан ыяжы-дыр.

Караам чыраан, холум дыңзаан, угаан кирген
Хайыралыг Ада-чуртум каарым чок.

7

Хайыралыг Ада-чуртум каарым чок,
Қара чаштан ойнап өскөн олбук шыгым,
Қыңгырт кылдыр ырлаар саарыым, хараар тейим,
Қылан дээрим — халбактанган дазылым ол.

Дазылымдан турулзумза, кадып каар мен,
Дашталдыр-ла көжээ болуп хуула бээр мен,
Кускун-сааскан — элдеп куштар олут чазаар
Куу сыра — адагашка дөмей боор мен.

Ада-өгбем тараа тарыыр байлак шөлүн,
Авайым сээң мөнгө удаан чевег-хөөрүн,
Улуг орук кирип каан чиңге кокпам
Уттупсумза, эр бооп чораан дүжүүм чүү боор!

Казыргыга улчуду-ла сывыртадыр
Каңмыл эвес, дазыл-дөстүг оглун-дур мен.

8

Каңмыл эвес, дазыл-дөстүг оглун-дур мен,
Хатка удур хөрээм дөгөп чоруп ор мен.
Шүлүкчүгө хамааржы бээр чүве-ле хөй,
Чүктээп чүьгү хүнден хүнче аартап оар.

Ынчалзажок, күжүр авай, харыысалга
Ынай хензиг эвес дээрзин билир чордун.
Харын ону кымны мурнай чаңгыс-ла сен
Кара чаштан угаанымга сиңирген сен.

«Чүү-даа чүве эге-баштыг, үре-түннүг,
Чүнү кылып турарынны дөгөрезин
Шүгдүнүп чор, туружун көр, тодаргайла,
Чүгле ынчан меге-шынын көстүр!» — дээн сен.

Онгул-чингил оруктарны оваарып көөр —
Отка-көске дүшпезин-не кызып чор мен.

9

Отка-көске дүшпезин-не кызып чор мен.
Одуругдан чуглуп дүжер чыгы чордум.
Амыдырал сынындыва үнүп чыда,
Аъдым бажы чаңгыс эвес хояр часкан.

Халбакталган салааларым ханы сыстып,
Кашпал дүүнче караш дээрнин кайзы чорда,
«Шыдаш, оглум! Холун салба, туттун!» — дээнзиг
Шырай-арнын туман өттүр чырып келген.

Овуруннун диргизикчи илбизинден
Оглуннун мээн карактарым сергеп келген —
Ооң соонда, тоол шагда чүве ышкаш,
Отту-көстү шургуп эртип чоргуладым.

Озал-ондак, моондак дынмас чылдагааны —
Орлан чаның дөзээнимниң ачызы-дыр.

10

Орлан чаның дөзээнимниң ачызы-дыр.
Орай-даа бол, эрте-даа бол, өөмгө келген
Аалчымның идик-хевин алалавайн,
Аяк шайым чүнү мурнай сунар-дыр мен.

«Шак бо оолдун авазы дег, чаптанчыын!» — деп,
Шайлап ора, кырган улус сени сактып,
Кенниң-биле бисти мактап, экизинип,
Кежээ дургу чугаа үспейн, хөөрээр-дирлер.

Кудан кадай арнын көрүп, данза солчуп,
Кудавыска бисти йөрээп хөглөвээн сен.
Чагыыр чагың чылыг сөзүн өске ие
Сагыжының арың тудуп, йөрээп кагжык..

Уруунга дег кат-иём меңээ ынак —
Ужур-чөптүү авам сен дег ие кижн.

11

Ужур-чөптүү авам сен дег ие кижн
Уругларым ону танып, шулуңайнып,
Ужа-тура атпаңнадыр кыштаар өйде
Улуг шатты дөжек кылгаш, мөңгө удаан.

Сен дег база хөй-ле төлдү өстүрүп каан,
Сеткил-чүрээ олары дээш кыптып чораан,
Ашты-чутту, өөрүшкүнү катый хаара
Аяан долдур амзап эрткен ие чүве.

Үүлелиг өртемчейге черле ындыг:
Үргүлчү-ле ышкындырыг албан турар.
Өгнүң оду оон-биле өже бербес,
Өлчей-кежинин ажы-төлү холдан салбас.

Уруумга-даа, оглумга-даа ава кижн
Улуг чаагай чүректиг деп сөглээр-дир мен.

Улуг чаагай чүректиг деп сөглээр-дир мен,
 Узун чырык удаазынныг изиг Хүн-даа,
 Орай дүннүн мөңгүн Айы авайым сээң
 Орнун солуп, дески чырыыр харыы чок-тур.

«Аът өлүр — баглааш артар...» Амыдырал
 Артай баспас дүрүмү-дүр. Ынчалзажок
 Аарыг, халап чарып албаан хирезинде
 Аваларын чамдык улус оскунар-дыр.

Чоокта чаа кожаларым авазын кээп,
 Чоруксавайн турунда-ла, хөөкүйнү
 Машинага олурткаштың, Кырганнарның
 Бажыңынче карак ажыт аъткарыпкан.

Амыдыраар эрге берген чаякчыңар —
 Аванарга хинчек черле халдатпаңар!

13

Аванарга хинчек черле халдатпаңар,
 Арны чырык, хөрээ хостуг, дыштыг чорзун.
 Ава кижиге бежен харлыг оглун безин
 Азарганчыг хензиг чаш дег чаптаар чүве.

Аарыгның кара холу ававысты
 Аныяанда бистен хунаап алгаш барган.
 Иенер бар кежиинерни, өңнүктерим,
 Идегелдиг эртинге дег, карактаңар!

Ажылдааштың кээринге — аякта шай,
 Амданныг чем. Аванарнын чылыг караа
 Эртеңги хүн херели дег солангылай
 Эргинден-не чайыннанып чырып турар.

Ава дээрге — Чер дег, Хүн дег дың-на чаңгыс,
 Аңаа мөңгө йөрээл ырын ырлажыңар!

14

Аңаа мөңгө йөрээл ырын ырлажыңар!
 Алдар-аттыг эртеңден-даа, политик-даа,
 Анаа бөдүүн кадарчы-даа, ажылчын-даа
 Авазының чылыг холун сактып чоруур.

Үе өттүр иелерни алдаржыдаал:
Үжүүр ишке эрес кжжээ шалыпчывыс.
Арыг чаагай нүүрзүрек сеткиливис —
Ававыстың биске шаңнаан хайыразы.

Чүгле чаңгыс бодум авам сагынмадым,
Чүс-чүс бөдүүн мөңгө дириг иелерниң
Ажы-төл дээш, аас-кежик, эки чол дээш,
Амыр-дыш чок демиселин ырлап тур мен.

Ынак авам өпей ыры ужуп турар
Ыржым дүннүң шыксыг сериин, тааланчыын.

15

Ыржым дүннүң шыксыг сериин, тааланчыын,
Ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай.
Эки адың хирге-чамга бораваан мен,
Эптиг-чөптүг сөстериңни дүрүм кылдым.

«Чонун черле човатпа!» — деп чагып чор сен,
Чолдун арыг бедик нүүрүн сагыыр дээн мен.
Хайыралыг Ада-чуртум каарым чок,
Каңмыл эвес, дазыл-дөстүг оглун-дур мен.

Отка-көске дүшпезин-не кызып чор мен,
Орлан чаның дөзээнимниң ачызы-дыр.
Ужур-чөптүг авам сен дег не кижин
Улуг чаагай чүректинг деп сөглээр-дир мен.

Аванарга хинчек черле халдатпаңар,
Анаа мөңгө йөрээл ырын ырлажыңар!

Монгуш Өлчей-оол

ҮШ ЧҮВЕ АК

«Үш чүүл чүве чамбы-дипте ак боор-дур» деп
Үе-дүлтүң мергеннери түңнел кылган:
«Сүттүң агы,

харнын агы,

сагыш агы»

Чүге ындыын тодарады сөглөвээннер.
Маажым, топтуг бодап билир угаанныглар
Маргылдашкаш, шынын тыпсын дишкеннер боор.

Сүттүң агын карак-биле ылгаар байтык,
Сүүзүннүг, чемгиринге доруккан мен.
Айның, Хүннүң чырыын, чылыын көрүп чурттаар
Аксым-кежини авам сүдү тынгарып каан.
Оранымның дириг, шынчы кезии болгаш,
Оглу кылдыр авам сүдү тынгарып каан.

Ак хар көргөш дидиревес, эресчий бээр —
Арыг-силиг күзелдерим, шудургум боор.
Амыдырал дээди бажы — дүжүт безин
Ак хар шыгын чаагайзышып, делгереп кээр.
Хир чок аккыр бүрүзүңге деңнел болган,
Кижилерге буянын бээр хайырлал-дыр.

Шагның уг-шии, чурттуң өнү кандыг-даа бол,
Сагыш агы өскерлиш чок тилен келген.
Кижиге боттуң мөзүзүнүң уран-байлаа,
Кичээңгейиниң дээдизи бооп хевээр арткан...
Сын дег улуг кара безин довук дег ак
Чырык удур бырашпас дээр — шын-дыр ийин!

ҮШ ЧҮВЕ ДҮРГЕН

«Үш чүүл чүве чамбы-дипте дүрген-дир» деп
Үе-дүптүң мергеннери түңнел кылган:

«Карак — дүрген,

угаан — дүрген,

чырык — дүрген»

Канчап дээрзин делгереди өчүвээннер.
Баштыг-мээлиг болган соонда, кижиге бүрү
Баажызын ажыткай аан дишкеннер боор.

Өөрүшкү, халаптың-даа төвүндүсө
Өрүм ышкаш саадап чытпас — аттыга бээр,
Маң-саң кадын мага-ботту кичээндирип,
Баар-барбас черлерин тып ылгарадыр,
Кайда-чүдө эскетчокту оюп кагбас,
Карак маңып деңнепки дег эртине чок!

Кижн боттуң чудурук дег мээзнге
Кире дүшпес, сыңып болбас делгемнер чок.
Бөдөй өгден — бөмбүрзектнң бодун безнн
Бөле-чыыра бодай кааптар кашпагай-дыр.
Дүрген, топтуг угаан турда, делегей-даа
Дүшкүүрелден өй-тап кылдыр чавырлып кээр.

Согурарган дүннүң дыгыш караңгызын
Согуналдыр өдө халаан чаңныкты көр!
Үнген хүннүң хөме келпн херселдери
Үжүк-бижик чырыы-биле катчып алгаш,
Дүргедээрден — мөңгө чырык тургузункан.
Түрег көрүп, азып-тенир үе төнгөн.

Владимир Серен-оол
ЭКИИ, БАЙКАЛ

Драматург Александр
Вампиловтуң болгаш шү-
лүкчү Дондок Улзытуевтнң
чырык тураскаалынга.

Байлак оран —
Байкал далай, амыр-менди!
Мендиң, эреп,
Эриңге кээп,
Бедик эриңг харап тур мен.
«Кайы черден
Халдып келген аалчы сен?» — деп
Кырлан чалгыың
Кырлаш кыннып айтырып тур.
Кадыр Саян чурттуг оол мен,
Енисей хем
Эгелээни Тыва черде,
Кускун кара
Кудаң болур оолак-тыр мен...
Енисейниң
Эдискилээн үнүн дыңнааш,
Ангара кыс
Аалындан дезиптерге,
Байкал ада,
Хам-Даш-биле оруун доза,
Базыргаш-даа,
Халагын төп арткан джжир.

Арыг суунга
Арнымны чуп, дыжым ханып,
Сайлыг дүвүн
Чарашсынып көрүп чор мен.
Хаяларлыг
Ортулуктар мени чалап,
Хайым чалгыын
Оожургал чок кырлаңнашты.
Бай хөл — Байкал!
Балыктарың чыгып келгеш,
Пароходту
Баржа кылдыр сөөрткен дег-дир.
Хүнге чайнап,
Күзүңгү дег кылаңайшып,
Ак-көк дээрге
Адааннажып чыдар-дыр сен.
Чалгыын көргөш,
Шала муңгак анаар-дыр мен.
Канчалдыр-даа
Кадыгандыр бодаарымга,
Саня, Дондок
Сагыжымга кирип кээр-дир.
Салымныг бооп,
Чаяаттынып төрүттүнген,
Чалыы эрлер
Чалгыгларны чоорган кылды,
Эринге өскөн
Эткир үннүг эрлерни чоп,
Калчаа чалгыын
Камгалап ап шыдаважык?
«Алды айнын
Айдыңында байырлажыг»¹
Эгелээри
Эге каш шак артып калды.
Байырлыг че,
Байкал ада, амдызында
Катап келгеш,
Хандыр билчип хөөрежир бис.

ОЖУК ДАЖЫ

Үе-дүптөн арат кижн
Үш даш салгаш, ожук кылдыр одагланып,

¹ А. Вампиловтуң шпизи.

Алаактарга сиген кезип,
Аргазының аңын аңнап чурттап чораан.

Ужелээ бис — эжим оолак,
Үргүлчү-ле чыда калбас кожавыс кыс.
Хостуг хүнде тайга кезээш,
Хонар черге орайтады доктаадывыс.

Үш даш ожук сарыг шайы
Үр-даа болбайн хайны бээрге, аартап ор бис.
— Одагның үш ожук дажы —
Олурган үш бистер бис — деп дешпей кааптым.

— Кончуг шын-дыр. Бир даш чокта —
Кочалда шай төктү бээр — деп кыс-даа сөглээн.
— Бирээвис моон чоруй барза,
Биске база берге боор — деп немеп кагдым.

— Кажан-на ийик, ийн эрнин
Кайы-бири чайлап чоруур үе келир.
«Үшкү кижиге — артык боор» — деп,
Үлегер сөс бар — дээш, эжим улуг тынды.

«Кедизинде — ындыг» дээнзиг,
Кезек када ытташпайн олурдуvus.
Устүү дээрде сывырташкан
Үш-Мыйгак сылдыстары чырып турду.

ДУШ

Эрткен дүнгү
Элдеп дүжүм сактып ор мен:
Чурукта дег,
Чууза-терге сөөртүп алган,
Эзери чок,
Эмдик ийн аът келгеш,
Дужувуска
Тура дүшкеш, былгырышты.

«Озалдавайн,
Олурупкаш, дынны тут» — деп,
Чуузаже
Чугааланып кире бердин.
Дынны безин

Дыңзыг шелбейн чорумда-ла,
Аъттар дораан
Аралчаалап ыңай болду.

Хадаан челдер —
Хан дег кызыл чалбырааштар.
Даваннардан
Даштар чаштап эзиннелди.
Чуузавыс
Чуглуру-даа казыргы дег.
Бектенгензиг
Меиден дыңзыг куспактандың.

Араатанзыг
Арны кара дээрбечилер,
Ара-соора
Аргамчы октап, дозуп келди.
— Кымчылан!— деп,
Кыйыымдан сен кышкырыптын,
Кымчының баа
Кызаңнааш бооп дээрни шыйды.

Дозукчулар —
Доозун, хатта азып арты.
Удавайн,
Улуг ак өг көстүп келди.
Аскымчылар
Ала-чайгаар оожургады.
— Аалывыс-тыр!
Ам дүш — дидин. Оттуп келдим.

«Соок тур бе?
Чоорганың эштип ал» — деп,
Чаагың-биле
Часкам хөрээм дагап чыттың.
Кара чажың
Хадаан челдер сагыңдырып,
Сыртык кырып
Шыва берген чыдар болду.

Даамчырап,
Таалап удаан сарыым кыстың
Шырайында
Сыртылаазы ойбаннады.

Чаа-ла дүжээн,
Чаагай дүжүм уламчызын,
Тоолда дег,
Тода көрүп чыткан боор сен.

Виктор Сагаан-оол

МЭЭҢ ЧУРТУМ

Мээң чуртум — Тыва черде хамык хемнер
Меңгилерден эге тыпкаң болгаш, шапкын.
Дошкун кыштын соогу безин чалындырбас,
Дошту чара, буза чүткүп чайындылаар.

Мээң чуртум — Тыва барык дагдан бүткен,
Мээстерин санап четпес үнүш шыпкаң.
Шаа кээрге, күзүн оңар, ынчалзажок,
Чазын катап саглаңдыржып үнүп келир.

Мээң чуртум — Тыва черде мөңгүн хөлдер
Бедик даглар шыпшыгында безин барлар.
Хөлбөн, чындың чалгып ойнаан чаңы-биле
Көргеннерни тааладыр, омакшыдар.

Ада-чуртум — Тыва черде эзимнер хөй,
Чайын көөрге, чиңгир ногаан хевис ышкаш,
Агаар чонга арыг, эмзиг болзун дигеш,
Чаяаттынып, боду бүткен магаданчыг.

Сындан баткан шуралгактар шаалаажы
Човаг билбес чүрээм-биле чаржалашкан.
Шыктар сана чечектернин чараш-каазы,
Шоозу көскү караам өөртүп, айыраңнаан.

Уран чуртум бүгү бүдүш боду-биле
Улузунга бараан боор дээш бүткен оран.
Каңдыг өргүл анаа сунуп бараалгаар чоор?..
Камгалаар мен, хүндүлээр мен, үнелээр мен.

АК-АК ӨГЛЕР

Ынак черим делгемнерин эргип чорааш,
Ырактан-даа, чооктан-даа көөрүмге,

Ак-ак өглер менээ черле
Аажок эргим, чүге дээрге:

Амыдырал-чуртталганың
Алыс дөзү ында тудуш.
Ацаа төрээш, ацаа өскөш,
Аксым кежии жукталган.

Ханаларның шивейликкен көктеринде,
Хараачада аспакташкан мөгежеде
Сеткил оду, чүрээм согуу
Сээннөшкен боор, чүге дээрге:

Ыпакшылды, найыралды
Баштай оорган эскерген мен.
Ырыларның дүүшкен сөзү
База ындыи ожааган мен.

Ак-көк ыжы хоолайындан далаш чокка
Аяс дээрже тайбың шөйлүп үнүп турар,
Мацган ак-ак өглер көргөш,
Мактаксаар мен, чүге дээрге:

Алыс шаандан даглыг чуртка
Чолу малга доңнаттыңган,
Ажык, бөдүүн улузумнун
Чурттап келген өргээлери.

АЛГАП ЙӨРЭЭЙН

Тээли суурнун сесерлинде
Тергийн шевер сиилбип каан
Малдар, аңнар дүрзүлерин
Баргаш, көргөн кайгап ханмас.

Чунма, элик, аргар, бууру,
Шууштур, чоргаар тургулапкан.
Шуут-ла дириг ышкаш көстүр,
Чурумалдыы тоолзуг чараш.

Беш түң чүзүн сүрүг малдар
Бедигээштен харагылаан.
Малчын чоннун байлаа болган
Магаданчыг көстүр-дүрлер.

Тээли суурнуң сесерлинде
Тергийн уран сиилбилгелер,
Төнчүзү чок ыры ышкаш
Төөгүге мөңгө артар.

Көп-Сөөк, Бай-Тал, Кызыл-Дагга
Көжүп чораан тыва чоңуң
Чеже-чеже салгал дамчаан
Шеверлерни алгап, йөрээйн.

Зоя Намзырай

ХАРЛЫГ ШЫВЫГ

Саарлып баткан чаш хар оожум
Чаагыңга хонуп аарга,
Кылаң дамды ойбундузу
Кызыл чаагың будуй каапты.

Айырагнап дүшкен хыраа
Аржылыңга эстип каарга,
Алаак ишти сагындырып,
Ак-көк чечек саглаш дээнзиг.

Кышкы хыраа кылаңпаажы
Кылама дош, шил дег чайнап,
Түмен саарыг харлыг шывыг
Дүне улам чараш көстүр.

Харлыг шывыг! Харлыг шывыг!
Кандыг кончуг чараш чоор сен.
Шулу мөңгүн эштип алган
Шуушкан шуруң дизип чор мен.

ИЗИГ ШАЙЛЫГ ОРГАНЫМ ОЛ

Ырак чорааш, сени дүжөп хонганымда —
Ынчан безин сени көргөп аксым-кежини.
Чаашкын соонда, шалың-ожук мөндүш дизе,
Сарым чоктааш, чайык кудуп мөөрээним ол.

Күзег черим дээринге дуруяалар
Хүннү куржай бөлдүнчүпкеш, ужуп эртсе,
Сарыым сеңээ саймааралдың куюм аагы
Сагышырап сава долуп ашканы ол.

Аннап чорда, арттың кыры харлыг турза,
Аалымда бажым дүгү агаргыже манааным ол.
Срук ара одагланган эшке душса,
Омаам дендии — изиг шайлыг органым ол.

БИЛЗЕК ДЕГ АЙ

Шуурганныг хат дүвүленип,
Шугул, бардам бөөлденди.
Булут өттүр хөөрээн ай
Буза чүткүп хереп олур...

Дүнеки ыржым өртемчейже
Дүжүп баткаш, кылаш дээнзиг,
Ырак айның чинге дээрбээ
Ынаам оолдуң билзээ дег-дир.

Биче-оол Доюндуп

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕР

* * *

Эртем-сургуул чедип алгаш,
Эгези деп санаалыңар.
«Үрезинин» черже чашкаш,
Үнүп кээрин көрээлиңер.

* * *

Чүглүг куштан артык ужар,
Чүс-чүс чылдар ажыр чурттаар
Шын дег күштүг мергеннер бар —
Шылгаттыңган чогаалдар-дыр.

* * *

Албан-ажыл оол, кыс дамчыыр,
Аза-бөргү ой-чик кезиир.
Үерлээн суг чоога уннаар,
Үрезинден үнүш үнер.

* * *

Чези көстүп келир болза,
Чеңгии паштың ойлуру ол.
Черге барып дүжер болза,
Черзи ыяштың ирири ол.

* * *

Чалгынын чок кылып кагза,
Чайка-даа чайка болбас.
Кижизинин чок кылып кагза,
Кижидеги кижидеги болбас.

* * *

Чалгаарап-ла чоруур болза,
Чаагай чүвээ таварышпас.
Кылыр өйү келген ишти
Кым-даа соңгаар тыртып болбас.

* * *

Эзер-чүген быжыг турда,
Эмдик аъттар дошкууравас.
Эжи-өөрү көвей чорда,
Эртер оруу муңгашталбас.

* * *

Дуза дилээн кижидеги келзе,
Дузалаарын кызыдып чор.
«Четтедим» дээш олчаан барбас —
Сеңээ аза харызы кээр.

* * *

Аныякта караа көскү, кулаа дыжы
Аай-дедир каккан хат дег чик-даа бол,
Амыдырал эскерттинмес кокпаларын
Агарарып кыраан тудум көөрү дам баар.

КҮСТҮҢ ХҮНҮ

Күскү соок хат кыштын соогун сагындырып,
Соңга өттүр улувушаан сыгырып тур.
Соңнуг-мурнуг чарышканзыг тоглаан бүрү
Күжү төнүп, ойлаттырып чүгүржүп тур.

Шулурашкан теректерниң будуктары
Шуглаан чоктап тендиңейнип турганзыг-дыр.
Шуудунга кире берген дамырак суг
Шуужуп баткан бүрүлери бөлүп ап тур.

Бойдус мынчан өңгүр хевни уштуп турда,
Бодалга мен алыскаштын, үр-ле болдум.
Черниң кырын кыштын хары шуглаза-даа,
Сеткилимден күстүн хүнү кайын ыраар.

КЕЖЭЭЛИКТЕЙ КӨДЭЭ СУУРУМ

Сериин салгын хемчигештен чалгып кээп тур.
Септин ынды — терек, хаактар чайганчы-дыр.
Ажыл-ишти доозупкаш, эрик черге
Агаарлаары — өөрүшкүнүн өөрүшкүзү.

Ымыраадан инек саарда камгалал боор —
Ыштар суурнуң кырын орта чапты берди.
Бичии чаштар тенээн үнү, ыттар ээзи
Бир-ле «үймээн» болган ышкаш дыңналып тур.

Тракторлар, машиналар уурук-суурук
«Дыңгылдайлап, каргыраалап» кээп турлар.
Қожавыста фермада саанчы кыстар
Қожаң үнү, кочал даажы чаңгыланды.

Көдээ суурум шала кежээ аялгазы
Хөңнүм чазап сеткилимни сергедиптер.
Шак бо бүгү аялгага мен дег таалап
Чаражым кыс болчаавысче базып келир.

Доржу Шаңгыр-оол

СЫГЫТ ДЫҢНААШ...

Тыва сыгыт
Дыңнаанымда, үргүлчү-ле
Төрөл чонум
Төрөөн болгаш өскөн чери —
Чадаанадан
Чангыланып үнген боор деп,
Болганчок-ла
Бодалымга чуруптар мен.
 Чамдыкта шуут
 Чадаана хем саарыглары
 Шулурткайндыр
 Чугаалажып, аккан дег боор.
 Хемниң эрини
 Кезээ шагда каастап турар
 Чыраа, дыды
 Сымыражып турган дег боор.
Чамдыкта шуут
Чараш оолдун хөглүг чаны
Чалыы кыстын
Чаш-ла чүрөөн саймаарадып,
«Ылап шынчы
Ынакшыжып чурттаал!» дээнзиг
Салбас чыгыы
Шалбадапкан ышкаш-даа боор.
 Азы бирде
 Алдан-маадыр өгбелерим
 Тыва черни
 Дыргын кылдыр дыңгылдайлап,
 Келир өйже
 Кезе көрүп, хөөрежип,
 Аас-кежиин
 Алгап-йөрээп орган дег боор.
 Азы бирде
 Амыдырал чараш, каазын
 Хоор чоннуу
 Хостуг ижин мактаан-даа дег,
 Хондур-дүндүр
 Хоорай, суурлар кырын дургаар
 Тыва сыгыт
 Дыңналып-ла турган дег боор.

АСКАН БНАКШЫЛ

«Ынакшылга назы-хар-даа чагырга чок» —
Ырак-чоокта чонум мерген домактажыр.
Ботан улуг херээженге чүрээм сундум.
— Боктазында, дунмам-дыр сен, чажым!— дей-дир.

Ай-хүн херээн дангына дег кыска душтум:
— Аьдың аксын өскээр тыртам, акый!— дидир.
— Ынакшылым кайда сен?— деп, чектеп үндүм.
— Ында!— дизе, хая көрдүм, артымда тур. Ох!..

* * *

Кышкы үе тыныжы бе,
Кырлаң санай тос-тос соогун шыдап үнер.
Кыптыгын кээр сеткилим бе,
Кылаң харга даңгына кыс чуруттунар.

Ындыг шышчы, тоолда дег,
Ынакшылын менээ азаап турган-даа дег.
Часкы шагның эртинези —
Чалбыыш от дег чечээн сөңнеп турган-даа дег.

□

Сергей Байыр

СӨӨЛГҮ ҚОҢГА

Чапсар шагын өөрүшкүлүг чарлап үнер,
Чаңчыкканым коңга үнү сөөлгү катап
Чүрек-хөрээм изиңнедир дүвүредип,
Чуртталганың далайынче үдей берди.

Чыскаалганнар аразында өңнүүм кыстың
Шыгый берген карактары тывызык-ла...
Шыңгы-шириин башкыларның арны чазык —
Шылгалдага чедишкинни күзеп турлар.

Чаш-ла шаамдан эдеришкен эштеримнин
Чажыт эвес сеткил-хөөнүн сөглеп берейн:
— Өңнүктернин үнүн дыңнап кады чурттаар
Өртемчейде ындыг онза өөрүшкү чок!

Анзалбаа Ооржак

ИЕШКИЛЕР

Ишкин бажы Дөңгеликтиг чайлаавыска
Изиг чайын ачам малдаан хоюн дозуп,
Кежээликтей шеттер үнгөн тейжигешке
Хөймер дунмам Чечек-билэ харап ор бис.

Дужувуста эзимде бир будук сынды,
Дунмам-биле дилегзинин, көрүп ор бис.
Сылдыс шокар оолдарын эдертипкен
Сырый шеттер аразында элик кел чор.

Боранналып чаан турган бүргөг арлып,
Борбак суглар сизген шыкта кылаңайшып,
Черниц кыры чырый бээрге, аян кирип,
Челээш-дуга ак-көк дээрде кажааланды.

Эзриктер тендинейнин, эмиг дилээн,
Элик оъттап, кезек када дыңнаалап каап,
Бисче улам чоокшулап кел-ле чору,
Бичии шиви артындыва чаштындывыс.

Удаткан чок, шимээнивис эскерген боор,
Узуу чинге, даваннарын теженгилеп,
Сүүреннээн кулактарын солугулап,
Сүрээдээнзиг оъттавайн кичээнип тур:

«Ажы-төлүм тудуп чиир дээн араатан бе?
Азы оорлап адып чиир дээн аңчызы бе?
Оолдарын дескинип огургулааш,
Ол-ла дораан ажыт киир-ле халчы берди.

Авашкылар кайнаар баарын көрүксээн бис.
Ажыт черде эдискизи чаңгыланды.
Төлүнгө ышак ис кижн сактып келгеш,
Төрөөн черим аңын ынчан кээргээн мен.

МЭЭН ХӨЦНҮМ

Мээң хөцнүм бирде-бирде,
Мээсте, кырда туман ышкаш
Кара баарым ажынадыр
Хайнып, буугуп бүргөп келир.

Мээң хөцнүм, бирде-бирде
Бедик делгем ак-көк дээр дег,
Хөглүг өткүт кыңгырткайнып,
Хөөн кирип аязы бээр.

Хадып-чаъстап, изип хүннээн
Кадыг дошкун Таңды-Саян
Төлү болгаш ындыым ол деп,
Төрээн черге шамнавайн көөйн.

Оттуг чаага, ишке-дышка
Ойнап келген чадаганны,
Салбас-кагбас ыраажы бооп,
Чаяаттыңган херээм чүү деп?!

СЕҢЭЭ ШЫНАП ЫНАҚШЫДЫМ

Эге баштай
Эриг чымчак караң көргөш,
Иштим-хөцнүм
Изиш дээнин эскердин бе?

Чырык, чалыы
Шырай-арнын, чараш сынын,
Соккан чүрээм
Сорунзалап хөлзедипчик!

Сени бүдүү
Ыстап, сактып чоктап келгөш,
Сеткилим хып,
Ындынналып ырлаар-дыр мен.

Карам эжим,
Чештинмес доң белээм кылдыр,
Калбак шынаам
Чечээн чулуп эккеп сөцнээйн.

Азы хуулгаан
Адар дацның чаазы-биле
Арыг өткүт
Аян тудуп чеде бээйн бе?

Шенеп, дозуп,
Көгүтпе деп бодава-даа.
Сеңээ шынап
Көс дег изиг ынакшыдым.

Владимир Донгак

ЧАЛЫЫГА ЙӨРЭЭЛ

Кысты төрээш,
кижизидип
өстүрүп каан
Кырган иец
аажы-чацып
дөзөп алган
Чажындан-на
эрес-шоваа
бүдүштүүннү
Шаандан тура
көрүп келген
чонуң билир.
Хойнун бүүрээи,
айны-бести
сенче сунуп,
Хая-дашка
чүктеп алгаш,
тооруктап,
Кожа-хелбээ
чаңгыс аалга
өскөн болгаш,
Хайыралап,
чагыым сөглөп
орарым бо.
Оолдарның
сеткил-хөңнү
сенче чайлыр

Орлан кыс бооп,
 назы чедир
 өзе бердин.

Эшти тывар
 өөрүшкүннүн
 бадыткалы —

Эриг баарлыың,
 төлөптинни
 билгеннер боор.

Ынчалза-даа
 оожум-топтуг
 бир-ле оолак

Ынакшылын
 меңээ сөглөп
 дигтикпейн чөр.

Ооң караа,
 ооң чүрээ
 чүгле сенде.

Ону чүгле
 эскерерин
 күзээр-дир мен.

Чаңгыс-ла ооң
 оңмас чечээ
 ында болуп,

Чайгылыш чок
 ынакшылын
 аңаа бердин.

Эргеледип
 чассыдып кээр
 чылыг куспааң

Эргим кижиги —
 ава куспаан
 солуур болзун.

Оолдуң чүрөөн
 сорук-күжүн
 чалгынназын,

Омак-хөглүг
 оолдуг, кыстыг
 чурттап көргөр.

Белен орук
чуртталгадан
сүргеш чоорул —
Бергелерге
доктаай дүжүн
торулбанар.

□

Борис Куулар

ДОҢГАК

Үрегдекчи, ханныг дайын төөгү болуп,
Үе дамчып, чылдар эрткен, ынчалзажок
Фашизмниң арттырып каан ханы балыы
Маадыр Доңгак хөрээн ам-даа өйүп чоруур.
Октуг боозун дайзындыва кезей туткаш,
Онгузунга олурганын сактып кээрге,
Ондал-остап өлүп чыткан балыг эжи
Ол-ла хевээр караан орта көстүп келир.
Дайынчылар оңгуларын эскерип кааш,
Тавартыр дээш хөмө келген шул каң «Парны»
Чалдамыш чок узуткап кааш балыглаткан
Чалыы казах чагыг сөзү уттундурбаан.
«Авам мени төрөөн чери — хиним тудуш
Ак-көк хемим Джасылбайга эштип, чунуп,
Аржаан суглуг саарындан пактап ижип,
Айдың черге ам-даа чурттап чораан болза
Тулчуушкунче үдөп тура «Манаар мен» дээн
Душтуум кыстың куспаан орта чыткан болза.
Тиилелгениң чечээ-биле каастаттышып,
Джигиттер аразыңга чораан болза...
Өлүр өйүм чоокшулап ор, ажырбас оң,
Өжээнимни дайзыннардан негеп аар сен.
Хөөкүй ачам берген белээ — болат бижээм
Хөөрүмге салба шиңме, астып чору.
Кижин хөөн чок, каргыш болган дайзыннарның
Когун үзүп, тийлеп кааштың чана бергеш,
Коргуш чокка тулчуп тургаш, өлүрткен — дээш
Кинжалымны ачам сугга көргүзөр сен»...
Чолдак сыптыг хүүрээ-биле черни каскаш,
Чоон хадың баарын орта хөөржүткештиң,
Автоманың өрү дээрже чаза туткаш,
Атакаже өжөөн негеп тулчуп кирген...

Дайын төнгөн. Эштин чагы күүсеттинген.
Джасылбайга каш-даа катап аалдап келген.
Ахмед кырган: «Доңгак оглум келди» дээштин,
Аажок өөрүп, оглун сактып, ыглаар турган.
Оттуг чаага каннаттыңан найыралдың
Оду өшпээн, улам кыптып, мөңгежирээн.
Ынчалза-даа Мохамедтин чагы сөзүн
Ыржым черге олургаштын сактып кээрге,
Күжүр эжи мурнуу орта биеэ хевээр
Хүлүмзүрүп, холун сунуп келген дег боор.

Саян Монгуш

АМЫДЫРАЛДЫҢ КҮЖҮ

Хептер чуггаш азып турган,
Хендир ышкаш, шала узун
Сывырындак терективе
Чыырылдыр кезе кирген.

Чылдың терек дээрбек немеп,
Шыдал-күжүн мөөңнөп-мөөңнөп,
Демир-дузаан үзе тепкеш,
Дески чаагай өзүп келген.

Кезе кирген амдыы балыы
Кеди чол дээш тулчуп чораан.
Маадырнын сорбузу дег,
Балаттынмас көстүр болду.

КАРА БУЛУТ

Айдын дээрде кара булут,
Ажырымчы улу ышкаш,
Айны аажок «амданнанып»
Ажыар дээш кедеп кел чор.

Талыгырда чырык Айны
«Дайнаар» байтык, чедип чадааш,
Хөме дуглаан кара булут
Хөңнү калгаш, дезе берди.

ДООРА-ХЕМИМ

Тооруктуг тайгалары
Долгандыр-ла харап алган,
Тожу черниң чоргааралы —
Тоолда кирген Доора-Хемим.

Эгээртинмес эзим-сыннар
Эргилдир-ле куржап алган,
Элбек-байлак ацныг-меншиг
Эргим төрөөн Доора-Хемим.

Харлыг тайга баарындап
Халып-шурап бады келген
Кадыргылыг Улуг-Хемге
Каттышкан хем — Доора-Хемим.

«Тожу черге чорбаан болза,
Тыва черни көрбөөн сен» — деп,
Тода болгаш уткалыг сөс
Тывылган чер — Доора-Хемим.

Ырда кирген Чекпелигде
Ырактан-на көстүи турар
Ада Ленин тураскаалы
Аян кириген Доора-Хемим.

□

Өөлөт Чиңмит

МАЛЧЫН АКЫМ

(Сураглыг хойжу Ч. Э. Санаага).
(*Кадаттан репортаж*)

Барык алдан чоокшулаан бол,
Малчын акым эрес-ле-дир.
Хоюн дозуп чорда көөр бис:
Хоочун малчын — тоолда маадыр!

Дуржулгалыг малчын акым
Дуран ышкаш караа көскү,
Аткаар мээсте кодан хоюн
Адышта дег харап оржук.

Чазый бөрү димзенгилээш,
Чай чок кады «аалдап» келгей.
Анай, хенче дешкилешкеш,
Астып, үстүп база болгай.

Серемчиде хорамча чок,
Сезиктигден дайзын коргар —
Хөйнү көргөн өгбө дээрзин
Көккүр бажы херечилээр.

Ховар дирткен чымыш-нишке
Хоочуннуң ажыл-түнү:
Ак-Даг ышкаш арбын эът-тир,
Аккан хем дег саржаг, сүт-түр.

«Чүс баш төрүүр хойларымдан
Чүстен ажыг чаш төл алыр.
Партиямның съездизинге
Бараалгадыр белээм ол» — дээш,

Чагган харны дүвүлендир
Чара челзип чоруй баржык.
Доруг-дайы бажын саваан,
Тоолда маадыр сагындыржык.

Биче-оол Монгул-оол **ХЕНДЕРГЕМ БАР**

Дойду куштар үнү долган
Тоолдарда ораннар хөй.
Оон артык каас-чараш,
Оргу-делгем Хендергем бар.

Өскен-төрээн хемим унун
Өске черге орнаvas мен.
Чажымдан-на чаңчыкканым
Чаламамны, Могайымны.

Көвей малдың девээ болган
Хөлчүк биле Ажыг-Карам
Адааннажыи турган ышкаш,
Аразында чарышкан дег.

Чеди-Хөлдү богааланган
Чечек шыпкан Хендергемге
Андаштанып, эргеленип,
Аян ырым ырлаксаам кээр.

Сылдысчыгаш

Салчак Тамба

ХАЙЫРАЛЫГ БУЛУН

Өлден артар.
Өртгөн артпас.
(*Үлегер чугаа*).

Кынгыраа хемниң сонгу-башкы адырларының аразында чаттыла берген чыдар Сыын-Чүрек сынын шала ырактан барааннай аарак көөрге, терен, дески дүктүг, көк өшкү кежи чагы кеткен мадагар мага-боттуг кижиниң чазадак сыны сагышка кирер. Пөштерниң үнгенин көөрге, чазын денге чажып каан тараанын дески-дески кылдыр сырый үнүп келгени-ле. Сонгу адырның хүн бадар талазында Өртең-Арыскан дээр дыка улуг девискээрлиг сын бар. Ооң даштыкы хевири Сыын-Чүректен сыр өске. Чединмес яды кижичаргаш куу тонну кедип алган, оон эдектерин ызырарытка үзе-чаза соктуруп алган, кээргенчиг көстүп турганы-ла. Өртең-Арысканнын чамдык черлеринде шетчик пөштер көстүп турза-даа, будук-бүрү чок куу сыралар сынын «хеви» болган, озаңналдыр ужа берген чудуктарнын хөйүн канчаар, шуут-ла дес-кажаа...

Улуг-Белдир одаанга тооруктап чедип келгенивистен бээр каш-даа хонган. Хүндүс чемнээн тооруувусту савалап дооскаш, кежээ шайлап оран аравыста, Кавындылаар ирей ол черге болган бир коргунчуг, харааданчыг таварылганын дугайын кымның-даа дилээ, албадалы чокка чугаалай берген.

— Дужувуста турар Өртең-Арыскан сынын шаанда Чааты-Пөш тайгазы дээр чораан. Иштинче кире бергеш, өрү көөрге, чүгле көк дээр кылаяр, шыргай, күдүрээлиг пөштер ханазы болган чер турган. Бир-ле

чазын, оон бээр үр-ле болган ийин, алдан чыл чыгаан боор, хайыраан сынны өрт чип каан болбазыкпа. Ынчангаш ам-даа куурара берген турары бо-дур ийин.

Ирей ыяш будуунда азып каан турган оттук, бижээнче көргөш, хензиг када чугаазын үзе каапты. Бодавыже, оон аныяандан бээр эдилеп келген эт-херексели кандыг-бир чүвени сагындырып турду ыйнаан. Үзүктелиишкин соонда ирей чугаазын илдик чокка уламчылай берди:

— Чазын куу снгенде кыпкан өрт чүве. Хүнүн уткан мен. Аңчылар сыыннап чоруп турган үе чүве. Ынчаарда аалывыс бо одаавыстың адаанда, бээр ээп үнер оруктун аксында төкпек кадарлыг дөңчүгөш кырынга турган. Хүннүң изни сүргей. Таптыг-ла дал дүьш чедип чорда, Чааттыг-Пөш тайгазының хүинээрек талазында эзимге таакпы ыжы сагышка кирер шоолуг эвес көк ыш шөйлүп үне берген. Ол чоорту улгатсаулгатса, эзим-сынны дуй апкан. Та кандыг-бир аазатпай аңчының одаандан хып үнген чүве, азы ыяштар дүрбүшкенинден үнчүк бе, өрт хып үнген дээрзи билдине берген.

Ачам, даайым, акым суглар ивилер хавырып чорааш келген дораан-на, маң-биле дөгертингөш, өрт өжүрер дээш хапканнар.

Ынчалза-даа, хайлыг өрт улам хөрлээлээн. Салгын аалче углуг кагарга, пөшсүг, артышсыг, шаанаксыг, өвээнчизиг, хуюксуг чыт думчукка кагарга харын-даа кижн харлыга берги дег.

Хүн ашкан. Өрттенип турган тайганың коргунчуу дам барган. Черден үнген кызыл чалбырааш дээрде барып шаштыга берген, а дээрниң ак-көк делгеми кыза берген.

Чер-даа, дээр-даа дарганнарның хөрүктеп кызыдып каан демири-ле. Ол кызыл от арга-арыгны, харын-даа бүдүн тайганы кадыр чылгаптар деп кыжанып турганзыг.

Меңээ, угаан кирбээн оолакка, өрт коргунчуг боордан аңгыда, солун, көрүштүг турган. Өрт чеже-чеже амытаннарның амы-тынынга чедип, оларның кодан-турлаан, уя-үңгүрүн, ажы-төлүн өрттендир чип турган чүве, ону бодавас турганым ол-дур.

Дүне өрт улам калбарган. Оон дизиледир-дазыладыр кывары, ыяштарның човууртаанзыг чажырадыр

барып ушкулаары дынналып, изпи безин аалга чедип кээп турган. Өрт хем кежилдир болза-даа, дөмей-ле коргунчуг турган.

Ону өжүрүп чоруткан улузувус чиде бээрге, кырган-ававыс суглар дүвүрөп эгелээн. Дүвүрээш-даа канчаар, ивилеривисти челелепкен улузувусту манап олулар бо-ла бис.

Элээн орайтаанда ам-на ынаартан, хем кыдыындап ивилер сыыргактарының чызыраары дынналып келди. Ачам ивиден дүшпейин чугаалады:

— Өжүрүп күш четпедивис. Хайыраан тайга өрттенин каары ол-дур.

От чырыыга көрүп турарывыска ачавыстың, даайывыстың, акывыстың алгы тоннары быжыр хайындырып каан хырын ышкаш, бүрүшкек-бүрүшкек анаргылаан болду, а иви бышкаа идиктеринде саргартыр өрттенин берген черлерлиг. Өрт өжүрүп чораан улузувустун арыннары шуут-ла кара хөө, чүгле карактары кылааннаар, сактырга, өжөгээр ынчаар чагдынып алган-даа ышкаш.

Ол дүне удуваан бис. Тайганың амытаннары база дүвүрөп тура хонган. Эликтер огургулаар, адыглар хөрөктенгилээр, кокайлар улушкалаар, куштар янзы-бүрү үннер-биле алгыржыр. Дүвүрээзин, айыыл-халап...

Эртеп чер чырып эгелээн. Ынчан кайгамчык чүвени көрдүвүс: хамык араатан-даа, анаа-даа аңнар чаңгыс аалдын малы ышкаш, холужа берген бир дембиле хемни кешкен турлар. Сугже буурлар, сыыннар, адыглар, бөрүлөр эштип кириптерге, оларның кырынче күскелер, күжүгеннер, хөөрүктер халыжа бээр. Динцнер боттары-даа эштип кежип турарлар. Оларның эштири солун-даа, кудуруун саң-дорт ходуйтур көдүрүп алган чоруурлар. Араатан аңнарның чиш дугайын бодаар хары чок, чижик аңнар олардан кортпас-даа. Ниити айыыл таваржып келгенде, дириг амытан бүрүзүнге хунцун алдын чыры, амы-тын чүгле бо бүгү херек апарган.

Бир бөрү кырында чүве чүктеп алган эштип кежип келди. «Оолдары-дыр» — деп, ачавыс чугаалады. Ие-адыг мелегей оолдарын ол-бо часкагылап чорааш, хемге чедирип келгеш, оларны ооргазынга чүктеп алгаш, эштип кежип келгенин-даа көрдүвүс.

Аннарның хемни эптиг, демниг кежип турарын көөргө. оларны бир-ле ээ: «Чогуш-кырыш кылбаңар!» деп, чагааш, бөле хавырбышаан, хемче чыгап кииргеш. кежирип турганзыг. Аннар хемни кежип келгеш-даа бот-боттарынче халдашпадылар. Бистиң аалы-выстың анчы, дөспөс ыттары-даа чүвениң ужуруу билген дег, аннарже халдавааннар.

Мен ол эртен аннар көргөш, боо сегирип алгаш, ачамга чула кончуткан мен.

«Айыыл-халапка таварышкан амытаннар-биле беришпес» деп, ол шынгы чугаалаан.

Кавындылаар ирей чугаазын ол орта дооскаш, Өртең-Арыскан уунче көргөш, улуг тынды. Бис-даа ыыт-дааш чок бис, чүгле одагда от дызырткайнып хып турган. Ооң чырыынга тургузуп каан тооруктуг шоодайлар чыскаалган кижилерзинг көстүп турганнар.

Эдуард Доңгак

КЫШҚЫ ААЛЧЫ

Кыштың башкы айы ортан чоокшулай бергенде чүве, уругларым дээш Чолдак-Аңчы чугаазын уламчылап кирипкен. Бир-ле эртен чазаныр черге сонга рамазы эштеп чыдырымда, бир малчын буу-хаа кире маңнап келди-ле. Чүү болу бергенин айтыргалак чыдырымда ол боду-ла эгелей берди:

— Ат болган, анчы. Аалымда адыг кээп туруп алды. Дүүн кежээ кыштаг чанынга чыткан хой дийнейни берди дивеспе. Үне халып кээримге, бир-ле өг дег чүве хойларны сүрүп маңнаан. Четкеш-ле бирээни алгаш чыттыр алагадап турар мындыг. Алгырып-кышкыарымга, тура дүшкеш, бир өлгөн хойну ызырып алгаш таваар кылаштап чоруй барды. Бараанын көөрүмге, кыштагдан ырак эвесте хараган аразында барып чыдып алды, Даңны атсы уйгу-чыдын чок тура хондувус. Бертен «аалчывыс» база чедип келди. Ол дүүн өлүргөн олчазындан бирээни сөөртүп алгаш чорупту. Хой мунгаш кажаада хевээр. Аъттангаш бээр хакканым ол-дур. Бо назыда боо соонга олуруп чорбаан кижидир мен. Аалда уругларым авазы ат бол-

ду. Дүргедеп көр, аңчы! Ол кончуг араатанны аайлап берип көр!— деп, чанны берген.

Доң кыжын канчап кылаштап чоруур мажаалай боор деп пат-ла кайгап калган мен, уругларым. Адыглар ол өйде ижээнинде дүште чок хаарыктап чыдарлар-ла болгай. Аннап-меннеп чорбаан кижн чүнү көрүп алгаш ынчап туру ирги? Азы менн кыжырып, баштактаныры ол чүвс бе?

— Доң кыжын канчап хайыракан кылаштап чоруур чүвел, агбайым? — деп удур айтырдым.

— Аа, богда! Ынча дивейн көрүнер, аңчым. Колхоз даргазынга баарымга, сенче чорутту. Дүргедевес болза аалда мал-маганны кырды-ла. Чазыйлаан мажаалай чүве-дир — деп, кижим мырыңай ыглаар чыгы болурга, ам канчаар, барып көөр дээш белеткени бердим ийин он.

Октуг-боолуг ийн кижн эдерткеш, малчынның аалынга колхоз даргазының чинк-каразынга олурупкаш, хап келдивис. Машина даажындан малчынның кадайы бажындан ам-на үнүп келген. Аалдын хоу шынап-ла кажаада хевээр дивеспе.

— Хайыраканның баскан хойлары кайыл? Көргүзүңер?— деп мындыг мен.

Бир союп каан кешти көөрүмге, хокпалдайларының кыры уук чүве. «Чазыйлаан хайыракан» деп малчынның чугаазы бажымга чык диди. Ындыг бе дээрге, бо чылын чазыйлаан хайыраканнар дугайын черле дыңнаваан кижн мен. Шаанда хайыраканнар чазыйлааш, чер кезип чоруп бергеш, кырлып калган. Олар колдуунда-ла ижээнинче кирбейн баргаш соокка доңуп, аштап өлгөннер. Бо черле анаа эвес хайыракан-дыр деп бодап кагдым. Ону өлүрбес болза чүгле мал-маганга эвес кижилерге айыылдыг. Бир эвес дүүн кежээ ооң оруунга кижн таварышкан болза, ол дораан сегирип алыр турган ийик.

Адыгның дүүн хой сөөртүп кннре берген мунгаш хараганынга чоокшулап олурувуста-ла ол алгырып, бисче дорт маңнап-ла кагды.

Өөрүм аныяк-даа болза, колхозтуң чок дээн аңчылары чүве. Олар коргуп, серт-даа диведилер. Адыг чоокшулап келгеш, ийн будунун кырынга тура дүжер орта, боолар соннуг-мурнуг эде каапты. Малчынның аалынга кирип келгеш, чээрби ажыг хойну базып

каан адыгны ол-ла черинге союп-бузуп кагдывыс. Ооң ооргазында улуг балыг экирбээнинден аңаа аарзынып, ижээнинге чытпайн барган чүве-дир.

Адыг өлүрерин хораан чүве болгай. Ийи-чаңгыс төтчеглекчи кижилер олча-ажык харааш, тайбың чораан хайыраканнарже халдай бээрлер. Бо өлүрткен адыг чайың чемнеп чорда, бир төтчеглекчи кедеп келгеш, ооргазыңче киир боолапкан. Семис адыгнын чаанга дүүрге огу дыынмайн, баар эьдинге чыдып алган. Адыг аңаа хилинчектенип, аарып чораан. Ол дөмей-ле өлүр турган.

Кайы хамаанчок аң-мең өлүрер деп чүве ол-ла болгай, уруглар. Ижээнинге чытпайн барган адыг чеже хой өлүргөн-дир, чээ! Бир эвес төтчеглекчи аңаа дегбээн болза ол чазын төрүүр турган. Кырган адыг чораан. Ол Кара-Хөл тайгазынга чурттап чораан. Аңаа бичин адыг оглу болуп төрүттүнгеш, улуг даг иргек апарган. Кижилерге-даа, мал-маганга-даа кажан-даа хора чедирбейн чораан амытан-дыр ийин. Бир эвес ону боолаваан болза, чазын үш бичин чаптанчыг оолдарын эдертип алгаш, суур чоогундан бээр чемнеп чоруур турган ийик.

ИЖЭЭНДЕ АДЫГ ОГЛУ

— Ам бир солун аңчы таварылгадан чугаалап беринер, кырган-ачай — деп, уруглар Чолдак-Аңчыдан дилей бергеннер.

Ирей школага келирде орденнерин ыяап кадап алыр. Оларнын эң-не хүндүлүү — Ленин ордени. Аңчы орденнерин шыңгырт кылдыр костюмун эде-хере тырткаш, сандайынга эде олуруп алган. Ээлчеглиг чугаазын уругларга чугаалап эгелээн:

— Мындыг чүве бо, уругларым. Маңаа Кара-Хөлге аң-мең чоокка чедир кончуг хөй турду. Мырыңдай өдекке безин кирип келир. Мал-маган-биле кады тавар оыттап чоруур чүве. Сөөлгү үеде кижилер кайы хамаанчок аңнап туруп бээрге, оларнын саны эвээжээн. Ынчангаш маңаа чөпшээрел чок аңнаарын хорууп каан.

Адыгнын кежин, өдүн садыглап-сайгарып тургаш, хөй акша-төгерик тып алыр дээш бир кижини маңаа бү-

дүү аннап эгелээн. Ол чазый төтчеглекчи адыгларны ижээнинге-ле өлүрүп пат амдажып калган.

Бир-ле чазын чүве ийин он. Частын башкы айы төнер чоокшулаан. Демги кижн шаанда билири, суурдан дыка ыракта Кара-Хөлдүн Кадыр-Каыт деп черинче чорупкан. Ында эрги ижээнге чеде бээрге, оозу шынап-ла ээлиг бооп-тур. Улуг октуг боозун белеткээш, узун урук тудуп алгаш ижээннин аксын чушкуп эгелээн. Адыг алгы-кышкы-биле үне халып кээрге, ол боолап-ла дүжүрген. Адыы үне халааш, ижээн чанынга тырыкыланы берген. Төтчеглекчи база катап шыгаап чыдырда, ол тура халааш, ынай болган. Төтчеглекчи ийи дугаарында чазыпкан. Адыг Кадыр-Каытты өрү шимеш дээн. Чыткан чери куруг хан, изи база ханныг. Ынчалза-даа адыг мырыңай анаа чүве дег халып чоруткан. Ок өлүмнүг черинге дегбээн.

Пат-ла ан кырып өөрөнгөн төтчеглекчи кандыг-даа аңнын аажы-чанын кончуг эки билир. Ижээнге чедип келирге, чаңгыс адыг оглу коргун, азыгда сынны берген чыткан. Даванындан туткаш, ону ижээнинден үндүр соп эккелген. Ижээнде чыткан оглу алгырарга, адыг тоовас болур чүве. Бир эвес эдертп чорда, оон кырынга кижн кылаштай бээр болза, шорузу-ла; оолдарын хопталааш, адыг өлүп чыткаш безин халдаар. Демги төтчеглекчи ол дугайын база аажок билир. Ол хирезинде адыг чедип келир боор деп бодааш, адыгнын оглун шыкпыштап, черге чыпшыр октап алгырты-ла берген.

Адыг оглу алгырып-ла турган. Иези аңаа болчуп келбээн-даа. Төтчеглекчи шызык тудуп алгаш, адыг оглун эээдеп-эрээдеп салыптарга, оозу бажы углаан черже халып ыңай болган. Оон изин истеп чоруургадаа, иези аңаа келбээн. Кээргенчиг, чаптанчыг адыг оглу туруп могап келгеш, ээтпек ыяш кырынче үне берген. Төтчеглекчи урук кылып алгаш, оозу-биле ону дүжүр тырткаш, шоодайынга суп алган. Төтчеглекчи адыг оглун хоорайга садар бодап чораан. Аңчылар чадырынга эккелгеш, мойнундан өрттээш, удуп чыдып алган. Дүне када оттуп келирге, оон арны-бажын бир-ле чүве чылгап турган-даа ышкаш. Ам мырыңай кулаан сора берген. Оттуп келирге, хөөкүй адыг оглу аштааш, төтчеглекчинин кулаан эмиг дээш сора берген болуп-тур. Аарышкылдыр дажыптарга, адыг оглу

алгырыпкаш, азыгже катап тырлы берген. Элээн болганда ол база катап арын-башты чылгап эгелээн. Төтчеглекчи шугулдап, адыг оглун эттеп-эттеп, дашкаар үндүрүп келген. Ол ооң мойнундан чолдак чиңге шетке так баглап каан. Адыг оглунуң мойнунда баа чештингеш, караңгы аргадыва шимеш-ле дээн. Төтчеглекчи халактап чыдып калган.

«Кай баарыл ол. Даарта бо ак харда таптыг истеп чорааш өлүрүп алыр мен. Келжн херек. Иези база менден чайлаवास» — деп кыжанып, дедир удуп чыдып алган.

Караңгыда адыг оглу карак-кулак чок маңнап-ла олурган. Сактырга дүүнгү дайзыны ону сүрүп-ле олурган ышкаш. Дыка ырады маңнап келгеш турупкан. Караңдыга келгеш, чыдып алган. Аштаары база аажок. Ол ыяш доразы ыжык черге чыдып алгаш удуй берген.

...Частың чылыг хүнү чылыда бээрге. аргаың энне кадыр-берт черлеринде ижээнерде өске адыглар ышкаш, бир дугаар төрөөн аныяк адыг база ижээнинден үнүп эгелээн. Ооң кыжын таваар удуп чыткан чыдынында бичии оглу база бар апарган. Үш ай эгезинде ижээн аксынга үнүп кээп, хүнге дөгеленгеш, дедир кире бээр. Төрүпкөн соонда ам ижээнинден үнместээн. Бир-ле эртен оглунуң бажын, шымаш кулактарын, борбак хаайың, чылгап, эмзирип чыдырда шимээн ону хөлзедипкен. Хөрээн хоска өттүр аттырыпкан адыг маңнап-маңнап мунгаш черге кезек чыткан. Ооң балынының аарыыры чүгээртеп, чаш эмии саамчып келирде, оглун дилеп чорупкан. Ол төтчеглекчини истеп олура, оглунуң мырынай чаа маңнап чоруткан изинге таваржы берген. Ыяш доорзунда сынны берген чыткап оглун думчуу-биле черге мажып тургаш оттуруп алган. Оглу тоттур эеп алганда, салгын аайы-биле өске чыт кээп турар угже кеденгирлеп басыпкан. Үр-даа болбаанда аңчылар чадыры бо турган. Оглунуң чыды ында база сиңип калган. Дүүн эртен олче боо углапкан дайзынның чыды база илези аажок.

Балыг адыг чадырны манааш олурупкан. Чадыр чоогунда чоон-даа эвес пөш артынга уннаштыр турупкаш, чадырдан кижн үнүп кээрин манап, халырынга ыяк кылдыр белеткенип алган.

Часкы даң аткан. Чадырдан кижидеа үнмээн. А балыг адыг ам-даа манавышаан. Аңчылар чадырындан ырак эвесте дааш үнген. Ийи кижиде чоруп олурган. Адыг оларже кичээнгей салбаан. Чүге дээрге, чадыр иштинде шимээн дыңналып, таныыры чыт думчукка кээрге, адыгның сирти сирбее берген. Чадыр аксы халырт дээн соонда оон төтчеглекчи үнүп олурда, адыг балыын уттупкаш, бурунгаар шурай-ла берген. Иезиниң буттарынга сыннып олурган адыг оглу меңнээш алгырыпкан. Төтчеглекчи база кышкырыпкан. Ол өйде чадыр чанынга кылаштажып келген ийи кижиниң бирээзи экинде боозун ушта тырткаш, агаарже ийи улай дааштаптарга, бодунуң тынын үзер часкан дайзынынче катап шураваан. Оозу чадырның хаалгазынга бастырып алгаш чыткан. Адыг оглунга маңнап келгеш, думчуу-биле ону идип чоруй барган. Оглу авазының соондан докпаңнадыр маңнапкан.

Аңчылар чадырының чанынга келген ийи кижиниң бирээзи Кара-Хөлдүн егери Дамдын, өскези арга даамалы Күнчүн болуп-тур. Олар сураглап чорааны төтчеглекчизиде шаакан адыгга ууштадырының кырында чорда таваржы берип-тирлер. Адыг ону эжик-биле катай чаңгыс катап хаккан.

«Уё! Уё! Кончуг кулугурну! Харын-даа адып кагдыңар бе?— деп, ол кемдей берген холун көдүрүп чадап кааш айтырган.

Чедип келген ийи кижиде оон айтырыын-даа харылавааннар. Ол өйде оолдуг адыг чадырдан ырап бар чыткан. Хөрээн өттүр адыпкан балыгдан хан ам-даа сызылбышаан. Оглу аштап келгеш, хан борашкак эмигни сора берген. Иезиде оглунуң ужазын чыттап, хая көрнүп, будук дарс дээрге, кулаан сүвүрерткен. Турупкан оглу тодуп алзын дээш шимчеш, дивээн. Иезиде эмин харам чокка эдип бээрге, оглу амырап соруп эгелээн. Адыг аңаа таалап, балыг чериниң аарыырын безин уттупкан. Чаны-биле шуужуп бар чораан мыйгактар оларга шаптык катпас дээн чүве дег, каътче шуужуп бар чорааннар.

ЧАҢНЫК

...Соор хемден ырак эвесте тевелерзиг сарыг-сарыг хаялар баары алдын-сарыг чечектер, ак-көк хек-даваннар саглалчыңнаан аян шыкты Айлаңмаа биле Болат угбашкылар ак ааржы дег ангор анайларын кадарып, хаак «аъттар» чарыштырып ойнаан турган. Чарышка Айлаңмаа, бирде Болат эртип кээр. Чеже аът чарыштырар боор, шаа төнүп, чалгаараксай-даа бергеннер. Болат хаак «аьдын» даяга баглап кааш, чүрбээжин аткаар сүйбагылааш, угбазындан айтырган:

— Айлаң, ам чүү деп ойнаар бис? Аъттарывыс дыштанып алзып, оон өске солун оюндан ойнаалам.

Айлаңмаа аьдын дунмазының аьдының чанынга баглап кааш, Болаттың чүскүксүг думчуунуң бажында мыжыр держигештерни чотпушаан удур айтырган:

— Шынап-ла аъттарывыс дыштанып алзын. Оон өске кандыг солун оюн ойнаар бис че?

— Бо чечектерде хонуп турар ховаганнарны «аңнап» деп ойнаар бис бе?— деп, Болат ындыг сүме каткан.

— Чок, оларны хоюспас херек!— деп, Айлаңмаа удурланган. Ховаганнар хоюспаал, кончуг уран кезжээкейлер, холу-биле чараш садтар өстүрерлер. Оларга шаптык болбаал!

— Ам чүү деп ойнаар улус боор бис — дээш, Болат салаазын хаваанга үстүрүп, бодангаш чугаалаан.— Сайзанактап ойнаалам.

— Шынап-ла бо чоокта сайзанактап ойнаваан болгай бис — деп, Айлаңмаа дунмазын деткип, ооң сыртылааштыг бопугур кызыл чаактарын ошкай каапкан.— Че, сайзанактап ойнаар-дыр.

— Ээр-дагыр будуктарлыг, чодур чоон уннуг кырган теректин чанында эргиде ойнап турган сайзанаанга келгеннер. Соор хем унунда чурттап турар малчыннар ол теректи Девээ-Терек деп адаар. Шынап-ла, ооң девээзинге кодан өшкү туруптар. Ол дег ындыг улуг болгаш узун назынныг ыяш бо хемнин унунда ховар. Ында улуг коңгул бар, ол угбашкы-

ларның машина сугар «гаражы-дыр». Болат оон ийи ойнаар машина уштуп эккелген.

— Малчыннар чангыс черге турбас болгай, үргүлчү көжүп чоруур. Чайлаглап, хем өрү көжер-дир — деп, чугаалаан.

— Шынап-ла ындыг болгай — деп, Айланмаа дунмазынын угаангыр сүмезин магадап, чаптап деткээн.— Хем өрү көжер-дир.

Угбашкылар сайзанаан ша чедирбейн ийи машинага чүдүрүпкен. Ооң соонда Девээ-Теректи кезек долгандыр кылаштагылааш:

— Ужурашкыже, байырлыг Девээ-Терек! Малчын ава-ачавыстың чанчылы-биле чайлаглап көжүптүвүс. Муңгарава, Девээ-Терек, келир чайын сенээ бир дугаарында чайлаглап чедип кээр бис — дээш, угбашкылар хем өрү чайлаглап, ыры-шоорлуг көжүп чорупкан...

Хая баарынга сайзанаан дүжүрүп, тиге бергеннер. Чеже-даа ойнап чорза, анай бажы дозар хүлээлгезин утпастар, кайы-бирээзи ээлчежип дозар кежээкейлер. Хая кырлап бажы узудап бар чыткан чамдык анайларны дозуп каггаш, Болат сайзанап тиккен угбазынга дузалажып кирипкен.

Сайзанаанга ажаанзырааш угбашкылар Кызыл-Дуругнуң кырында диргелген кудуушкуннуң кара булудун эскербээн, база ынаар ыракта кызаннаашкыны херекке албаан. Хая кырлап турган опчок анайлар арай сестип, хая баарынче бөкперлежип эгелээн. Оларны дедир сүрер деп оргаш, Айланмаа сайзанаанга ажаанзырааш, ол аразында утту каапкан.

...Хат-даа келген, суггур чаашкын-даа кудуп эгелээн. Анайлар хая баарынче сырлып келген. Угбашкылар хая баарынга сыннып оргаш күскелендир өткен. Чаглак дилеп, эрик баарынче маннашкан, анайлары база шуушкан.

Эң сөөлгү анай кирип турда, кызаннаашкын кызаш дээн соонда, динмирээшкин чыжырткайнып-ла келген. Ырак эвесте чанчык дүшкен, ушкан ыяштын кизир-козур даажы кулакты кезек када дүлейлендирипкен.

Чер сирт кыннып, олурган эринин довураа кырынче төктү берген. Анайлар кулактарын сүүрертип,

кээргенчиг алгыржып, эрикче улам сыңнып тургулаан. Болат анайларын көргөш, «авай» деп алгырыпкаш, угбазындан так кужактаныпкан. Угбашкылар ыглажыпкан.

Кудуушкун намдап, динмирээшкин ырай берген. Угбашкылар эрик кырынче үнүп келген.

— Айлан, Болат кайда силер?— дээн авазының үнү дыңналган.

— Мында бис, авай!— деп, угбашкылар денге харыылаан.

Угбашкылар авазын көрүп кааш, база катап ыглажыпкан. Авазының хеви өде берген, эгиш-тынышбиле келгеш, уругларын дыңзыг кужактап, чаактарын ошкагылаан.

— Кайы хире кортуңар, кушкаштарым?— деп, авазы айтырган.

Авазының айтырыын харыылаар дээш Болат Девээ-Теректи көрүп кааш, коргуп алгыра берген:

— Девээ-Терек кайыл?

— Хөөкүй Девээ-Теректин канчап барганы ол?— деп, Айланмаа дуңмазынга улажып, ыгламзырай берген.

Кезек када кым-даа ыт чок. Кырган Девээ-Теректи чаңнык уу-чаза дүжүп каапкан. Углуп сыйылган будуктарда чингир ногаан хоюг бүрүлөр сырынсалгын аайы-биле кударанчыы аажок сылдырашкан.

— Чаңнык эвес болза, Девээ-Терек ам-даа турар болдур ийин — деп, авазы уругларын оожуктурган. — Ам канчаар, бойдустун халавы эндеп каапкан-дыр.

— Келир чайын сайзанаавысты каяа тип алгаш ойнаар бис?— деп, Айланмаа хомудап айтырган.

— Ооң чанында үнген терекчигештер бар-дыр. Анаа сайзанааңарны тип алгаш ойнаар силер — дээш, авазы Айланмааның карааның чаштарын чоткан.

— Хөөкүй Девээ-Терек дээш дээр база ыглапканы ол-дур але — дээш, Болат улуг тынып каан.

— Черде чаъс суу ооң карааның чаштары-дыр — деп, Айланмаа немей тыртып каан.

— Ийе, дээр база силер ышкаш ыглапканы ол-дур — дээш, авазы уругларын база катап ханы ынакшыл-биле чыыра тыртып куспактаан. Болат биле Айланмаа авазының чаагынга чаактарын дээрткеш, анайларынче көргөн, олары аалче шуужупкан.

Халаптыг чацныктың ырай бергенни чарлаанзыг чеди өңнүг кожаа челээш чер-биле дээрни тудуштур дугаланы берген. База ынаар Кызыл-Дуругнуң чалымпарындан хараачыгайлар «хайгыыл» кылып ужул үнүпкөн.

Чүлдүм Чап

ЭЛДЕПТИГ ТЫВЫШ

Бир-ле катап дыка эрте ховуже селгүүстен үнүптүм. Элээн улгады берген эниктерим бар чүве. Черле менн эдерер чаңы-биле ам база-ла мурнун былаажып, ховуну бир кылдыр салчып чорлар. Оларның думчуун сукнас чери бар эвес: бирде өрге, күскелер үнгүрү касканшап, бирде калбак даштар хозу бакылап, боттарының шаа-биле чай-даа чок чоруур чүвелер.

Оларның оюнун чаптап каап базып ора, часкы суг чара шаап каап суму эринге олуруп алгаш, номчуттуна бердим. Элээн үр болган боор мен. Канчангаш-ла бажым көдүрүп кээримге, эниктерим ырак эвесте кооргал касканнаан турлар. Ынчап чоруй, олар оон бир-ле чүве ушта сон алгаш, аразында былаажып-ла эгеледилер. Ол-ла ынчалдыр бирээзи эрик кырынче үне халыды, өскези оңгар иштинде хевээр, ынчалза-даа былаашкан чүвезиниң ужундан салбаан, холдарын хере тепкен тур.

Ийн эник-даа ыйгылдажып-ла турлар. Солун ном кайда боор, ам харын эниктерниң «адаан-мөөрейин» сонуургап эгеледим. «Чүнү былаажып турлар эвес» дээш, топтап орарымга, калбаксымаар, ынчалза-даа элээн узун, хөм хевирлиг чүве шөйбелеп турлар. Ол чүвениң ортузунда бир-ле чүве халбанайнып турар. Эниктерни көөрүмге, бирде бирээзи онгарже чая соктуруп ал чазып, бирде өскези оон үндүр тырттырып ал чазып, месилдежип-ле турлар оң. Тенекпейлерниң чүгле балдырлары сирилээр, хөрөктерни хирилээр дивеспе. Бир-бир сактырга, харын-даа канат-хендир тырттышкан бичин оолдар-даа ышкаш, кайы кайызы-даа дүжүп бээр ужур чок. «Кайызы тилээр эвес, кайызынга болчур чоор» деп бодап олурумда, шөйбелеп

турган калбак хөмү таптыг-ла ортаа үезинден үстүп чаштай берди эвеспе он! Ийи эним ийи талаже ында-ла час ойта кээп дүштүлөр.

Күжүн шенешкен энниктерден карак салбайн орган бодум боларнын бо былаажып турган тывыжы кайзынын-даа олчазы болбайн аан деп бодавышаан ынаар базыптым. Демги үзүлгөн хөм черге калбаш кээп дүжер душта, бир-ле кылагар чүвелер онгар иштинче чаштай бергенин ол-ла дораан эскере тыртып каан мен. «Ол чүзү боор» дээш, ону барып сонуургап чеде бербес мен бе. Элдеп чүве, элезин кырында төгерик чоостар, боо холалары-биле холужа берген эргенги хүн херелинге чайынналы аарак кылаңайнып чыдырлар.

Оларнын чанында чыткан калбак хап ышкаш чүвени барып сегирип алдым. Ол шынап-ла хап болду, Хап болурда, артында-ла саадак хевирлиг кылдыр даарап каан хөм хап, оон аксын дайза ышкаш калбак колун курда так кылдыр чыпшыр шидип каан. Шидиглерни элээн күштежи аарак үзе сон алгаш, хаптын иштин бакылай бердим. Ам база бир элдепсинер ужурга таварышкан болгай мен. Чүге дээрге, биеэги-ле чоостар, холалардан ангыда, ында кадырып каан куруттар база чыдыр.

Элдептиг ол тывыштын ээзи ам мен болу берген болганымда, ол-ла бүгүнү чангыстап шилип ап, топтап эгеледим. Чоостар, холаларнын эргижирээни-ле ол боор. үжүк-бижин, сан-чурагайы элеп, дүдүп, балалгылап калган болду. Оларга бодаарга, демги саргарты када берген калбак куруттар канчанмаан-даа, өчүн безин оскунмаан, үзү безин хевээр ышкаш болганы мени пат-ла кайгаткан. Быштактан кылган даңза соруулдарын бистин өгбелеривис шаанда шагда ажыглап чораанын дыңнаан кижин мен. Ону канчаар кылып ап чораанынын чажыдын кижин билер эвес, ынчалза-даа сүт аймаандан кылган бо куруттар элеп, дүдүп калган чөс. холага бодаарга, канчап мынча үе иштинде үрелип калбаанын кижин кайгаар.

Хөм хаптын, дайза курнуң кылынын бодаарга, оларны кандыг-бир дириг амытан мойнаандан кылганы илдең болду. Чогум-на оон ужурунда элдептиг бо тывыш эленчизинге четпээни ол хире. Довурак-доозунга дуй шаптыргаш, өл-шык чытканындан хөөгөш,

оон аксы дугландыр шириленип калган, ынчангаш-ла ышка, хүнге кадырган бо куруттарның өске өөрүнден «назыны улуг» болганы ол чүве-дир аа деп, иштимде бүдүү боданыр болдум.

Чүгле ол эвес, таварылга бооп тыпканым, бугашары мойнаандан кылган эргиниң бо эдилели, ада-өгбелерниң шаг-шаандан ажыглап чорааны шак бо чеми үелерниң шылгалдазын шыдап эрткеш, барып-барып үе-дүптүң эрги бугазының унундан тывылганы анаа-ла бир таварылга эвес-тир дээр-зи билдингир болду. Канчап билир, даглардан баткан часкы үер суу каш шагда кагдынган буганың унун чара шаап, ооң оруун, уг-шини өскерттип, кандыг-бир базырык хөөрден-даа бо бүгүнү ушта шаап эккелгени чадавас. Археологтуг казыышкыннардан безин алдын, мөнгүн эдилелдер-биле кады хөм-булгаар кескиндилерин эртемденнер тыпкылап алыр ийик, бодавыже болар черле төөгүлүг үе-чадага хамааржыр эт-херекселдер болуру чугаажок-тур.

Ооң бадыткалы кылдыр, дараазында бодалдар сагыжымга кирер болган. «Өвүр дээрге шаг-шаандан тура кандыг-даа чоннарның кады чурттап, аралажып келген черлериниң бирээзи болгай. Дайын-чааның оруктары база-ла мону таварбайн барбаан. Алдан-маадырлар-даа тегерип чораан, актар партизаннар-даа чаалажып чораан, адак дизе үймээнчилерниң үзе бастырган чери, оон эртсе, садыгжылар, чинчилер оруу. Оларның та кайызындан төөгүнүң бо кескиндизи чыдып калган. Саадак хаптын иштинге ол-ла бүгү чоруктарга эргежок чугула үш янзы үнелиг чүүлдерниң ок-чемзек, акша-көпеек болгаш аъш-чем аймааның чораанын бодаарга, черле ынчаш оруу херин, чоруу узак-ла үрен-дирем» — деп бодап, тыпкан олчамны камны-биле колдуктапкаш, бажынымче базыпкан мен.

Кижилер болгаш чылдар

Черлик-оол Куулар

ХӨӨМЕЙЖИ

Ак, Алаш, Баян-Кол! Силернин ак булуттар ар-жыылданган чалым хаяларыңарга көшкүн арат оглунуң хөөмейи феодалдыг шагда чеже катап чаңгыланып, боглун чорбаан дээр! Эзир турлаа энгимелер, чоокта чаа чуртта сурагжаан хөөмейжи Ооржак Хунаштаар-оолдун башкызы, даайы Ооржак Болурун-нуң хөөмей-сыгыды силернин бедиктеринерге база чаңгыланып чидип чораанын херечилеп болур силер. Баян-Колга байлар чылгызы хавырып, бууккан-мунгараан хөңнүн черге хөөмейи-биле часкарып чораан Болуруннуң хөөмей-сыгыды чаа чазакка, чаа амыдыралга өөрээнинден улам өткүт, хоюг апарган.

Даай көргенде, чээн омак дээн ышкаш. Болурун чортуп орда, ынчан бичии Хунаштаар-оол өөрүп ханмас, олче, иезинче челипкен кулун ышкаш, уткуй маннап-ла каар.

— Даай, авам суг хойтпак тип тур. Далчылар база келген. Хөөмейлеп бээр сен аа!— дигилээр.

Ол үеде Ак, Алашка Болурун ышкаш хөөмейлээр кижиде чок турган. Черле ынчаш Актын чону ыршоорга онза сонургалдыг улус.

Болурун хөөмейлей бээрге, бүдүн аалдын ажы-төлү болгаш акшый берген кырганнар безик өг сынышпас кылдыр чыгып кээр. Бичии Хунаштаар-оол база оон чанында олурупкан улуг хөөмейжинин эрнинин шимчээшкиннерин карак салбайн көрүп, дыңнап орат.

— Чаа өөренип чоруур кижин боостааны дыка албадап, күжеп болбас, чээн, борбаңны мындыг янзы...

Эзэнгийн мындыг янзы... хөөмэйни хөрөктөн чоорту мынчаар тынып үндүрер — деп, черге хой кадарып азы чылгы хавырып чорааш, Болурун бодунуң хөөмэйжи мергежилин чээнинге өөредип чораан.

Хунаштаар-оол Манчүрек школазынга үш-ле класс дооскаш, Ак. Алаштын сыннарынга өшкү, хой кадарып өскөн. Чааскаан черге чалгаарааш, хөөнүн хөөмэйни-биле чазыктырып, даш азы чудук сандайланып олурупкаш, Болурун даайын өтгүнүп бакка-сокка:

Болур-даа бол, болбас-даа бол,

Борбаннадып берейн шүнме—деп, сала бергилээр.

Алаштын алдарлыг хөөмэйжизи Болурун аарыгга туттургаш, «аьдының бажы хоя бээрге», бичии Хунаштаар-оол авазының ажыын алаактырып, өггө бир-ле кежээ сыгыртып орган. Авазы аңаа аажок өөрүп:

— Аьды өлүр — баглаажы артар, ада өлүр — оглу артар. Күжүр оглумну, эр хей! Тайга-сынга таалап ырлап чор, ыраажы кижип ырак аттыг болур чүвө дээп — деп оглун эргеледип, чагып орган.

Хунаштаар-оолдун авазы бир-ле чайын Алдан-Маадыр суурга хой дүгү садып чорааш, оглунга дошпулуур садып эккеп берген. Оглу авазының белээнге аажок амыраан, холдан салбастаан.

Ынчан Манчүрекке чурттап чораан мөге Ондар Киш-Чалаа дээрзи база эки сыгыртыр, каргыраалаар кижилерниң бирээзи турган. Дошпулууру-биле үдеп оргаш, хөөмэйлээрин Хунаштаар-оолга ол өөреткен. Ол каргырааны база оон өөренип алган.

«Хөөмэйни каастап ажыдарынын бир дүлгүүру игил азы дошпулуурда болур чүвө» деп аныяк хөөмэйжиге хоочун хөгжүмчү чагып чораан.

Хунаштаар-оол шериг баар эр апарганда, Актын «алды карыш чавагазы чаптып баткан» чараш кыстары оон хөөмэйлээрин дыңнаксааш, мынчаар кожаннап ырлагылаар:

Дошпулуурум холумайда
Ону кагар холун бар бе?
Доругдайым баглаажында
Ону мунар шааң бар бе?

Арай лөрүксүмээр-даа болза, кады сайзанактап өскөн үе-чергезинге черле чоргаар оол алдырбас, дошпулуурун туткаш, хөөмэйни-биле чижип бээр:

Манчүректің баткан суунга
Балык оглу байлаң-на мен.
Баштак кара уругларның
Бадылгалыг эжи-ле мен.

Шары мунуп, аът мунуп өскөн эрес Хунаштаар-оол он сес харлапкаш, шериг албаны эрттирер дээш, калбак Сибирьни кежир Москваже углай поезд-биле хап чорупкан...

Ооржак Хунаштаар-оолдуң сыгыртыр талантызы үр үеде чонга билдинмейн чораан.

1978 чылда Москвага Крупская аттыг Улусчу чогаадылганың төп бажыңыга семинарга чорааш, уран чүүл эртемнериниң кандидады композитор А. Шуров-биле ужуражы бердим. Ол Хунаштаар-оолду Ленинград, Баку, Алма-Ата ынчаар концерттерге эдертип чораанын хөөрей-дир:

— Шаанда Москва чоогунга шериг эрттирген кижини ышкажыл ооңар — дээш, Хунаштаар-оолдуң чугаазын менээ олчаан дамчытты: «Шериг өөрүмден ырлаар-шоорлаар улустар концертке үнүп чоруп-латурар. Мен аңаа хөөмейлээр дээш черле диттип чадап каан мен. Каргырааны та кандыг хой өттүнүп тур деп бодай бээр чүве, сыгыртыр, хөөмейлээр деп чүвени бо улус билир эвес, та сыгырга куш өттүнүп чадап турар кижини деп бодай бээр чүвези дээш, дидинмейн чораан мен.

Бир-ле хүн чүк машиназының кырынга олуруп алгаш, Москва бар чораан бис. Машина кырынга кара чааскаан мен. Москва кыдыында хады, шиви холуй үнген арга-арыглар бар, оларнын чаражы-даа кончуг болган. Ону көргөш, төрөөн черим, төрөөн чонум сактып, хөрөк көвүдөп келгөш, мотор даажыңга кабинада улус мени кайын билир болар дээш, сыгыртып бадырыплаткан мен. Кезек болганда, машина доктаай берди. Кабинага сержант орган чүве. Кижим үнүп келзе-ле:

— Ооржак ам база — деп бо-ла.— Бир-ле черге дыңнааным, Азия улустарның боостаа ырызы ышкаш болду, ырла, ырла — деп салдынар-даа ужур чок.

Мотор ыдын өттүр канчап дыңналы берген болду деп кайгап кагдым. Ам канчаар, хөөмейлеп-ле бердим.

— Ооржак, талантын чүгө чажырып чораан сен? Бо кечээден эгелээш, армия клувунга бот-тывынгыр уран чүүлге хөөмей-биле киржир сен — деп, кижим шынгы чугаалай-дыр.

Ынчан сценага бир-ле дугаар үнгеним ол. Солдаттар адыш часкап турда, чиртилээр чүве болган. Казармага келгеш, катап-катап дилээр. Аксы-дылым ажыдып көөр, хөктүг чүве боор! Оон үр-даа болбаан, шериг хүлээлгем эрттиргеш, чанып келген мен.

Хоорай-суурдан ырак озалааш хемнерге чурттап турган болгаш, Ооржак Хунаштаар-оолдун хөөмейжи талантызы, чер иштинде эртине-биле дөмей, үр үеде кымга-даа билдинмейн чораан.

1967 чылда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун мурнундан фольклорист Ондар Дарыма Манчүрекке чеде берген. Оон адазы Ондар Киш-Чалаа ирей оглунун келгенинге аажок өөрзөн.

— Келгениң кончуг-ла эки бооп-тур, оглум. Чонун иштинден уран чүүлге салым-чаяанныг кижилер-ле сураглап чоруур кижилер болгай сен. Баян-Кол чурттуг Ооржак Хунаштаар-оол деп кижилер бар-дыр бо. Ол ышкаш хөөмейлээр, сыгыртыр кижилер ховар ийин. Ыядычал, перук болгаш, хөйге билдинмейн чор-ла бо. Ындыг улус-биле эвин кончуг-ла болгай. Ону черле углап-баштап көрөм, оглум. Аас чогаалының чыыкчызы адазының сүмези-биле Акта Хунаштаар-оол сугга чеде берген. Оларның аразынга чугаа хөнүгүп эгелзэн. Ол канчап хөөмейлеп өөрзөгенин төөгүп орган.

Хөөмейжинин үнүн — алдын эртинезип магнитофонга фольклорист Ондар бижидип ап, чон аразынче дидим үнерин аңаа сүмелеп, ону аажок деткзэн.

Тыва классиктиг боостая ырызының 5 хевири чаңгыс мастерниң күүселдези-биле ынчан бир-ле дугаарында Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун фонетика фондузунга кирген. Эртем ажылдакчызы Ондар Дарыма чаа хөөмейжинин дугайында Москвада уран чүүл эртемнеринин кандидады музыковед М. Шуровче бижзэн. Азия улустарының боостая ырларын шинчилеп турган эртемден чаа мастер тывылган деп чүвени билгеш, Тывага чедип келген. Ол Ондар-биле кады Хунаштаар-оолдун аалынга баргаш, хөөмейниң 5 стилин

тырттырып алгаш: «Ёзулуг-ла чаа материал тыптым» деп өөрүп чанган.

Төрээн совхозунун чону хөөмейжини сценага көрбөйүн чорда-ла. ооң үнү республика радиозунга чаңгыланы берген. Ол хевээр-ле алдан-маадыржылар бот-тывынгыр концерттерге Хунаштаар-оолду үргүлчү кириштирер апарган. Чон мурнунга ооң арны чоорту частып», «чазалып», сценага артисчи оруу эгелээн.

1969 чылда Москвага Бүгү-эвилелдин культура-ның болгаш төөгүнүн тураскаалдарын камгалаар ниитилелдин, база Композиторлар эвилелинин бот-идепкейи-биле Сибирь болгаш Чөөн чүк улустарынын музыка фольклорунуң көрүлдөзи болган.

Тывадан Хунаштаар-оол Ооржакты ол көрүлдөге киржири-биле чалаан.

Ыштыг өглерге, база Актын хаяларынга хөөмей-леп өскөн арат оглу Чайковский аттыг консерваториянын улуг залынын сценазынга үнүп кээрге, тоолда чүве дег. алдын шокар тойлу шил люстралар чайнап турган. Аяк хээлиг ак-көк шыва тоннуг ортумак сынныг, хатка арын-шырайы хүрертир додуккан кижини сандайга олуруп алгаш, дошпулурунга «дембилдейни» ойнай каапкаш, хөрээн хозадыр тынгылааш:

Алдан-бежен кадыргызы
Агыл баткан Алажымны.
Алды карыш чавагазы
Чаптып баткан чаражымны —

деп ырлай аарак узуун, хоюг чымчак үн-биле таваар сыгыртып, хөөмейлеп орган.

Көрүлденин киржикчилери буряттар, якуттар, коряктар, үдэгелер-биле кады консерваториянын студентилери, аспирантылар, профессорлары ооң үнүнүн өткүт, күштүүн кайгап ханмайын, дыннап органнар.

Ооржак ынчан ол көрүлдениң лауреады болуп, түңнел концертке киришкеш, Ленинградтын Киров аттыг опера болгаш балет театрынга база хамыкты кайгаткаш келген. Тывадан келген хөөмейжи мастерни ынчан Москвада Бүгү-эвилелдин пластинка бижидилгезинин студиязы чалаан. Ол анаа барып «Тыва аялгалар» деп пластинкага үнүн бижиткен.

1969 чылдан эгелеп, ССРЭ-нин Композиторлар эвилелинин фольклор сектору Хунаштаар-оол Ооржакты амгы үеде делегейде тергийн хөөмейжи деп санап турарын эрткен чылын Москвага эртемденнер А. Шуров, Э. Алексеев суглардан дыннадым.

Ак чурттуг хөөмейжиниң ат-алдары пластинка, журналдар, теледамчыдылга дамчып, шынап-ла делегейде тараан. Ол 1971 чылда ЮНЕСКО-нун Алма-Ата хоорайга эрттиргени делегей улустарынын уран чүүлүнүң VII конгресинге чалаттыргаш, бүгү делегей ужур-дузалыг лауреат болган.

1972 чылда Баку хоорайга болган Азербайджан ССР-ниң литература болгаш уран чүүл байырлалына киришкеш, Хунаштаар-оол Ооржак ССРЭ-нин уран чүүл мастерлериниң бөлүү-биле Хакасия, Бурятия, Якутия, Алтай крайны эргий ойнап чораан. 1975 чылда ол Алма-Ата хоорайга база катап Азия улустарынын фольклор-чыыжына киржип аас-кежиктиг болган.

Делегей ужур-дузалыг чыыштарга, концерттерге киржип турда, ону хөй чурттарнын журналистери чурукка тырттырып, киноларга, парлалгага үндүрүп турган.

— Москвада Ленин аттыг библиотеканың чер-чурт өөренир салбырында даштыкы парлалгага үнген ооң чуруктары, ооң дугайында чүүлдер хөй. Ону магададым — деп, Москвада музыковед И. Бродский чугаалап олурар.

Чөөн-Хемчиктин «Алдан-Маадыр» совхозунун малчыны Хунаштаар-оол Ооржак Улуг Октябрьның 60 чыл оюнга тураскааткан ажилчы чоннарның Бүгү-эвилелдин улусчу чогаадылга фестивалына база чедиишкинниң киришкен, Ол Сибирь зоназына лауреат болгаш, 1978 чылда Бүгү-эвилелдин телевидениезинге дорт дамчыткан Москвага Кремльдин Съездилер ордузунга болган лауреаттарның түннел концертинге киржип, хөөмейиниң чурту — төрөөн Тывазын төлөптий-биле төлээлээн. Ол концертти «Ленфильм» долу метражтыг, өднүг кинога тырттырган. Делегейге сурагжаан хөөмейжини Октябрь революциязының 60 чыл оюнга тураскааткан киножурналдардан ангыда, «Чүнү ырлап чор сен» болгаш «Россия дугайында чугаа» деп өднүг кинолардан көрүп болур бис.

Амгы үеде Бүгү-эвилелдин пластинкалар үндүрөр фирмазы ооң тускай пластинказын үндүрөр деп беткеп турар.

Эдуард Доңгак

ДЕЛГЕМ АМУРНУН КИЖИЛЕРИ

1. Юнаның өргээзинге

«Гольдыларның чурттап турар чери Найхинге чедип келдивис. Чүнүң-даа мурнунда четкилер аскылап каан узун шеттер каракка илдигер. Оларның хажызында чудуктардан туткан амбарлар бедий берген гургулаар. Ында гольдыларның үнелиг эт-севи шыгжаттынып, кадагалаттынган. 136 кижилиг 18 фанзадан бүткен суур чораан. Баштай Николай Бельдостуң фанзазынга кирдивис» — деп В. К. Арсеньев «Сихотэ-Алиньниң дагларында» деп номунда бижээн.

Кайгамчык аян-чорукчу, делегейде сурагжаан «Дерсу Узаланын» автору В. К. Арсеньев Найхин суурга 1908 чылдың чайынында баарга, ындыг турган.

Хабаровск крайның Нанай районунуң «Чаа орук» колхозунуң төвү Найхин суурга чеде бердим. Автобус Култура бажыңының чанынга доктааган. Автобустан дүжүп келгеш, өрү-куду көрзүнгеш, кайгай бердим. Ужу-кыды көзүлбес улуг-ла суур. Айтыртынып чорааш, көдээ Советтиң конторазынга чедип келдим.

Бүгү чүве күзел ышкаш боттанган. Найхин көдээ Советиниң даргазы Евгений Алексеевич Оненко бистин республикада ажылдап чоруур чамдык эштербиле Хабаровскиге партияның дээди школазын кады дооскан.

— 500 ажыг өрегелиг, үш школалыг, эмнелге хоорайжыгаштыг, бир ужундан өскезинге чедир чеди километр чедир шөйлү берген суур чүве — деп, чугаазын ол эгеледи.— Гольд Бельдостуң чадыр өөнге кирип келдивис деп Арсеньев ынча дээн дидинер, але. Бельды Николай деп ол ирейни ынча дээр чораан. Ам ооң оглу Юна Николаевич Бельды-биле силерни таныштырып каайн. Оон ыңай силерге менден кан-

дыг-даа дузаламчы херек чок боор — дээш, Евгений Алексеевич телефоннай берген.

Орустажып, нанайлап чугаалашкан сөөлүндө үр-даа болбаанда, кастыктарында ак хыраа дүжүпкөн, сергелени аажок, каттырымзап каап олурап хөглүг кижиле ужуражы бердим. Амурнун бир севиниң эринге турган нанайларның чадыр өглериниң бирээ-зинге балык-байлаң-биле амыдырап, бир өг-бүлөгө 25 кижини азырап чораан Николай Бельдының бир кадайының оглу Юна ол-ла болгай.

Советтер чуртунда биче буурай улустарның бирээ-зи он муң кижилиг нанайларның шаандакы амыдыралының дугайында совет литератураның талаптылыг чогаалчызы нанай сөөктүг Григорий Ходжерниң номнарындан номчаан мен. Революция мурнунда төрел-бөлүк үе-чадазынга чурттап чораан нанайларның амыдыралы ам көңгүс өскерилген. Нанайларның аразындан эртемденнер, чогаалчылар, артистер, эмчилер болгаш өске-даа мергежилниң алдарлыг кижилериниң саны хөй. А шаандакы нанайлар чүнү кылып билир чорааннарыл? Балыктаар, аңнаар. Ол-ла! Ам кандыгыл? «Чаа орук» колхоз чүгле балык тудуп, ону сайзырадып турар цех-заводтуг эвес, хөй адырлыг, орулгалыг ажыл-агый. Суурнуң ортаа үезинде эмнелге хоорайжыгажы бар. Оон кол эмчизи — нанай оол. Ында эмчи сестралары, фельдшерлер база-ла нанайлар. Колхозтуң сүт-бараан фермазында мурнакчы саанчы, малчын нанайлар хөй. Суурнун садыг четкизинде, школаларында болгаш өске-даа бүдүрүлгө коллективтеринде — база-ла нанайлар.

Юна Николаевич-биле суурнуң кол кудумчузун таварты базып олурдувус. Бо кудумчуну Ада-чурттуң кадыг-дошкун дайынынга маадырлыгы-биле өлгөн нанай сөөктүг Максим Пассарның ады-биле адаан. Найхин суурдан фронтуже чоруткаш, эеп келбейн барганнарның адын мөңгөжидип, суурга дег бедик тураскаалды тургускан. Найхинчилер оон чанынга доктаагаш, алдын үжүктөр-биле чыскаап каап аттарны номчуп, шала кударгай шырай-биле үр-ле бодангылаарлар...

— Найхинге сөөлгү фанза (чадыр өг) дөргөн чылдарның эгезинге чедир турган. Ол мээң ачамның фанзазы чүве — деп, Юна Николаевич хөөрөп чору.—

Оо-даа! Шаандакы бистиң нанайларның чурттап чорааны өглерини кандыг дээрл аан. Дөрт өрген бажыга ээгилер кылгаш, чырааларны кошкаш, малгаш-биле чаап каан ындыг бажыңнарның ханалары кыжын ак хыраа-биле шыптына бээр. Аңаа чай, кыш чок чурттап чордувус. Ам бистиң чурттап олулар оран-сававыс дээрге ынчангы орус хаанның өргээзидир он!— дээш, суурда чангыс аай төлевилел-биле туттунган ийи-ийи аал чурттаар бажыңнарның бирээзиниң чанылга келиривиске, ол мени ынаар чалады.

Делгем өрээлдерлиг, амгы үениң бажың херекселдери-биле каастанган бажыңның залында кастыктарында билдирер-билдирбес ак дүктер шыва берген кадай кижиге аргыттынып олулар. Бажыңның ээзи Анна Григорьевна ол. Оон чанында чээрби хар чаа-ла ажа дүжүп чоруур, дем чаа Хабаровскиден чангыс автобуска келгенивис карак шылдиг аныяк оол номчуттунуп олулар. Ортун оглу Сергей хоорайдан ада-иезиниң аалынга улуг-хүнейиң чедип келген. Бир өрээлден сумка туткан, бажын чараштыр эдип-чазап алган, кижиге биле мендилежирде хүлүмзүрүүн харам чокка сы базыптар, чээрби хар иштинде уруг бистиң баарывыска тура дүштү.

— Ийи кыстыг кижиге мен. Бичези Марина-дыр. Ленинградтың Герцен аттыг башкы институтун эрткен чылын дооскаш, ам мында башкылап турар — деп, Юна Николаевич чугаалады.

— Шагым чедип келди, ачай!— деп, ол база катап хүлүмзүрс каапкаш, чорупту.

Өгнүң херээжен ээзи Анна Григорьевна дораан-на отта-пашта барган. Тываларны ышкаш чин сарыг шайны аартап, Оожум океанның эң-не үнелиг балы — кета, сигден кылган нанайларның национал чемин четтирип олулар мен. Чугаа-соот-даа суггур чаашкын дег куттулуп-ла тур.

Ыраккы Чөөн чүктүң шинчилекчизи А. В. Арсеньев Сихотэ-Алинь дагларыңче аян-чорук кылар дээш Найхин суурга чеде бергенин чугаалаан болгай мен. Ол ынчан мээң чаа таныжым Юнаның адазы-биле чугаа кылганын бижип турар. Ужарларга болган-на чок таваржып келир, шапкын Анюй хемни өрү арсеңьевчилерни эдиртир бооп Бельдос ынчан аазаан. Анюй хемни өрү аян-чорукка ол аныяк гольд дыка

ажыктыг чүүлдү кылган деп Арсеньев ук номда би-
жип турар. Ам бажынында олурарым Юна Бельды
алдан бирлепкен: пенсияже эрткен чылын үнген. Оон
ажыл стажы дөртөн чоокшулаан. Барык 35 чыл иш-
тинде школага башкылаан. Сөөлгү дөрт чылдарда
Найхин көдээ Совединин секретары тургаш пенсия-
лаан. Нанайларның ыяш өөнгө төрүттүнгөш, аңаа он
хар ажыр чурттаза-даа, Юна Николаевич баштай
башкы училищезин, оон соонда институтту доозуп,
бодунуң билиин, дыжын, күжүн чонунга харам чокка
берип келген. Ооң кадайы Анна Григорьевна — база
дээди эртемниг башкы, ам база-ла пенсионер. Беш
уругну кижизиткен. Улуг оглу Станислав (бир ийн
уруунун дугайында чугаалаан бис) — район төвү
Прокопьевск суурда көдээ Совет даргазы, өг-бүлелиг.
Ийи дугаары Ульяна — Найхин суурнуң эмнелге хоо-
райжыгажында фельдшер, Киле фамилиялыг. Хей-
мер оглу Алеша — Владивосток университетинин
дөрткү курузунда.

Коммунистер Юна Николаевич, Анна Григорьевна
олар боттарының амыдыралының иштинде хөй-ниити
ажылдарының доктаамал киржикчилери чорааннар
деп чангыс чер-чуртташтары магадап чугаалаарлар.
Олар кайызы-даа көдээ болгаш район Советтеринин
депутаттарына каш удаа соңгудуп чорааннар. Юна
Николаевич бо чылгы соңгулдада база улус депутат-
тарының Найхин көдээ Совединин депутатына база
катап соңгуткан. Бельдылар аныяк чылдарында ком-
сомол организацияларының секретарьлары болуп чо-
рааннар. Партийжи болу бергеш, кайызы-даа партия
организацияларына секретарь кылдыр хөй удаа соң-
гудуп келгеннер.

2. Юна Бельдының чугаазы

Юна Николаевич Амур унунда нанайларның солун
амыдыралының дугайын мынчаар хөөрөп олурар:

— Азыракчы ававыс Амур эвес болза, ооң унунга
чурттап чораан кижилернин амыдыраарының кандыг-
даа аргазы чок. Нанайлар кыжын-даа, чайын-даа ба-
лыкты кол чем кылып чорааннар.

Кыжын хем доңа бээрге, канчап балыктаарыл?
Ынчангаш күзүн балыкты кадырып, хөңмөлөп алыр.

Ону бисте юкола дээр. Ынчан ажыл дээрге хайым-ныг-ла. Чүгле күш билир чүве болгай. Четкизи чок, күш-быразы чегей кижилер күзүн балык тудуп ап четтикпейн барза, ол өлүмден черле чайлаvas чораан. Ажыл бачымныг, чүгле доктааткан үелиг.

Кета — Оожум океан чурттуг балык. Күзүн үүргенезин чажарда, ол Амурну өрү өөр-өөр болуп алгаш чоктаптар. Бир бөлүк балык чоруп олура, үүргенезин чашкан соонда, дораан өлүп калыр. Нанайлар боттарынын кылып алганы, кайы-даа ужу-биле бурунгаар чоруп болур оморокказы-биле (хеме) четки-лиг кета тудуп кириптер. Ажыл каш хондур улажыр. Балыкты чүгле эр кижилер тудар. Херээженнер ону аштап, ангылай кескеш, таарыштырып каан серилерге азып эгелээрлер. Мында ажыл база дыка улуг, чүгө дизе, юколаны ийн аңгы кылыр. Сөөктүг эьдин (нгаламаны) бир аңгы, сөөк чок оорга талазын (сигдаманы) бир аңгы сорттай азар. Өске-даа балыктарны шала орайтадыр кадырып алыр. Оларның эң-не дээрези, үнелии кета юколазы. Дош эригиже чедир кыштап чиир чемивис ындыг чораан.

Чүгле балык чигеш турарга, эки чүү боор. Артында кадырып каап аан. Өске чем аймаа — алдын-биле дөмей. Чижең кыдат садыгжылар далган азы ристи улуг өртек-биле садар турдулар. Ону садарда, чүгле диин, киш кежи хереглээр. Далган, тараа дээш эр кижилер күс келирге, Анжуй, Хор хемнер бажы тайгаларже чадаг аннап чоруп кааш, чүгле частың башкы айы орту кире бергенде, аалдарынга элейтип кээрлер.

Шала часкаар апаарга, кадырган балык төнүп эгелээр. Ававыс айда бир, ийи удаа биске кадык хайындырып бээр. Бистиң өөвүс ишти ниитизи-биле 25 кижиге турган. Ынча кижиге кадык суг бичии шымчым чүве болур.

Ынча кижини чаңгыс ачам чемгерер турган. Ынчангаш ол бисти кара чажывыстан тура-ла ажылга өөредип чораан. Хендир өрүп, балык тутчуп, хеме эжип, юкола белеткежир дээш ойнаар чай чок чораан бис.

Нанайларның күзүн кадырып алган балыгы часка чеде бээр. Хем ашты бээрин кижиге бүрүзү четтикпейн

манап турар. Дунчудан тараваан балыкты серээлеп, четкилеп алгаш, ам-на кижилер сергеш кынны бээр.

Бичангы амыдыралывыстың чаңчылының айы-биле ачам ийи кадайлыг чораан. Оларның бирээзи ам-даа дириг, 90 хар ажа берген шуваганчы. Аваларымның та кайызының авазы чүве, кырган-авам фанзага олурупкаш, тоол-даа эвес бистиң амыдыралы-выстың кара шынын төөгүп каап олулар ындыг чүве ийин оң.

Совет эрге-чагырга Ыраккы Чөөн чүкке тургустуна бээри билек, нанайлар төрөл-бөлүк үе-чадазындан социализмче дораан шилчээн. Чаа амыдыралдың даңы адып келгенин көрбээни чок шуваганчы кайыи эндээр. Амур унунуң биче буурай кижилери-биле улуг орус чоннуң найыралының эге-чадазын шуваганчы мынчаар чугаалаар.

— Нанайлар угунда Амурнуң Анчы далайже кирген аксынга чурттап чорааннар. Өске черден димзенип амдажаан даштыкылар бистерни көрүп кааш, кулданыр бодааш, истеп сүре бергеннер. Нанайлар чник хемелеринге олургулапкаш, аал-аалы-биле Амурну өрү көжүплеткен. Та каш хондур чоруп келген чүве. Чамдык черлерге кээрге, Амурнуң бир эринден өске эрни көстү бээр апарган. Ортулуктары база эвээжээн. Эжелекчилерден дескен чон бир-ле черге келирге, хемнин балыы хайнып турар чүве-биле дөмей боорга, аңаа доктаай бергеннер.

Чаа черге келирге, эжелекчилер оларны соондан сүрүп келбээн-даа. Нанайлар Анюй, Хор, Уссурий өрү хемелиг аңнап өөренип алганнар. Амур хемнеп океан кирип, чнижең кыдат садыгжылардан аъш-чемни улуг өртег-биле садып ап тургулаан.

Кыдат садыгжыларның Амурлап чоруп тура, ыяш-даш кескенин сугда салдаан чоңгудан нанайлар пат билирлер. Бир-ле эртен Найхин нанайларының бичи оолдары ээремден чоңгулар уштуп эккелгилээннер. Улуг кижилер чоңгуну көргөш, кыдаттарныындан өске-дир деп эскерип каапканнар. Улуг балды бизинден үнген оюк-оюк чоңгулар үзүк чок-ла шуужуп турар болу берген. Чүү болуп турарын ылавылаары-биле нанайлар хемни өрү өскеп кааннар. Амгы Хабаровск хоорайның турар чериниң девискээринге Сибирьден көшкөн тараачыннарның үгек бажыңна-

рын олар бир-ле дугаарында эскерип кааннар. Шак оон эгелээш, нанай-биле улуг орустун найыралынын чоон оруу ажыттыган.

Ынчан алды харлыг турдум. Ачам күзүн-не ырак тайга баштарынче айнап чорупкан. Ооң келир өйү ам-даа элек. Белеткен алганывыс балык хеңмези төнүксеп келген. Ынчангаш аваларывыс бисти аш өлүмүндөн уштуп алыр дээш, дош алдындан балыктап чоруп каарлар. Улугларывыс база оларга дузалажып, сыгыр даң бажында чоруткаш, кара кежээ элейтип келирлер. Ийиги авамнын божааны — менден чаңгыс хар биче дунмам-биле кады чадыр өөвүске-ле хүнзээр бис. Ол оолдун арай карбанзымаары кончуг. Бир-ле хүн ойнап олура, маргыжа бергеш, ыймактажы бердивис. Аваларывыстың балык аштаар, ойтак баштыг хыйырак бижээ бар чүве. Дунмам хорадааш бижекте мээң кырымче шывадаптарда, ооргамга бизи дегген. Хан хөй төгүлген. Иелээ ыглажып олурувуста, аваларывыстың бирээзи чедип келгеш, балыг черни кузумнап шарып берген.

Каш хонганда, балыг куйлааш, приңнелип эгелээн. Ооң аарыырынга шыдашпас болу бердим. Балыгны экирти эмнээри-биле Найхинниң бир хам кадайын хооң эккелгеннер. Хам кадай эмнээнде-даа чок хамнап-ла, хамнап-ла турар. Балыг экирипирден — кедереп барган. Ыжык дээрге тулупталган. Аарыырынга уйгу-чыдын билбестээн мен.

Аваларым пат аймап, чүгле хам кадайны чалаарынга өйлешкен. Ол бир хамнап-хамнап, кара хаван өлүрер болза экирипир дээн.

Ынчан нанайлар орустардан элээн чүүлдерни өөренип апкан турган. ийн-чангыс хаванныг улус база бар апарган. Биске база ийн хаван оглу бар чүве. Олар, хайлыг, ак. Авам улуг акымны айбылаптарга, чоогувуска турган орустардан кара хаван оглу орнап эккелген. Ону өлүрерге-даа дуза болбаан.

Балыг кедерээн. Мырыңай дембээреп, билинмес апардым. Бир-ле билип чыдарымга аваларым, акыларым мени шанакка олуртуп алдылар. Элээн үр чоруп келгенивисте, Найхин чоогунда нанайларнын бир аалынга эккелдилер. Бажым ковайтып келиримге, шанактыг аът туру. Орустар-ла ындыг шанактыг чоруп турар чүве. Бир чадырга кирип келиривиске, са-

рыг салдыг, ак хеп кеткен орус кижн чанагаш улус-ла хөрээ дыннап, эштүнче ине дег демир-биле үттеп турар. Мени көргөш, дораан-на чанагаштап, балыг черимни суйбады. Оон ыт деспизи алдырткаш, балыымны аарышкылы аажок кылдыр кезипти ышкаш. Аарып баксыраанымдан алгырар безин харык чок кижн болгай мен. Оон башка орус улус көргөш, кайы ырактан-на дезип ынай болур кижн мен. Ооргам куду чүве-ле изиннээр. Балыымны эмчи чара кезипкен болган. Ирицниг хан төгүлген соонда, эм чаап, шараан. Чаар эм база берген. Аалга чедир артында чугаалаттынып чоруур апардым.

Балыг-даа экирээм. Оон эгелээш, бистиң Найхинге турган нанайлар хам чалаваस्ताан. Хабаровскиден эмчи орус келген дээр болза, ынаар көктүп чоруп бээр.

Чээрби чылдарнын ортан үезинде совет эрге-чагырга Чөөн чүкке тургустунуп, Амур унун чурттаан нанай, улге, ульч, эвен болгаш өске-даа биче буурай кижилернин амыдыралынче онзагай кичээнгей салдынган. Кызык болгаш өске-даа халдавырлыг аарыглардан кырлып чораан кижилерни халас эмнел, орус эмчилер черниң ырак-узаан-даа бодавайн чоруп турганнар. Бир ынчаар аалдар кезип, улус эмнел чораан эмчи таварылга бооп келбээн болза, мен-даа халап болур турдум. Ол дугайында аваларым аажок коргуп чугаалаарлар чүве.

Ачам час апарганда, шанаан сөөртүп алган, өлүк-тывыштыг чанып келген. Ол дугайын чугаалаарга, демги орус эмчини таныыр кижн болган. Оглунун амы-тынын камгалап алганы дээш өөрүп четтиргенин илередип, ачам Хабаровскиже чорупкан. Ол чорааш, Анюй хемни өрү эдерттип чорааны орус аян-чорукчу өөрүнге база душкан.

Шак оон эгелээш, Найхинге чурттап олурган нанайлар-биле улуг орус акыларнын аразында харылзаа улам быжыккан. Ылаңгыя бистиң фанзавыска орустар аът өдээ кевиртпес келир апарган.

Делгем Амур эринде чурттап чоруур нанайларнын эрткен үезин, совет эрге-чагырга үезинде дээди эртем чедип алган, хөй-хөй нанай, орус өөреник-

чилерни үжүк-бижикке өөредип келген хоочун башкы Юна Николаевич Бельды хөйүнү чугаалаар. Оларның шуптузу муңгаранчыг болгаш коргунчуг. А нанайларның амгы амыдыралын чугаалаар чүве болза, чыларчылбас чүве дег агып чыдар делгем Амурнун көрүнчүк дег өңү-ле. Амыдыралдын хөгжүлдези оон күштүг чалгыындан каш катап шапкын.

Хабаровск крайның Нанай районунун «Чаа орук» колхозунун төвү Найхиннің байдалы чеден чылдар бурунгаар кандыг турганын сураглыг аян-чорукчу В. К. Арсеньев тодаргай чугаалаан. Ам ол кайы хире апарганын база таныштывыс.

«Чаа оруктун» колхозчулары боттарынын ада-өгбезинден-не кылып келген ынак ажылы — балыктаарын ам-даа уламчылавышаан. Ажыл-агый балык эьди болбаазырадыр цех-заводтуг. Ук бүдүрүлгени Эстонияда бир колхозтуундан үлегерлеп алган. Колхоз планныг даалгаларын чылдан чылче доктаамал ажыр күүседип, хөй орулганы кирип ап турар. Чогум-на ооң ачызында Найхин суур таныттынмазы-биле хөгжүп олуар.

Хөгжүлдениң шапкын оруу-биле чоруп олуар чоннуг суурнун төөгүлүг алдары крайда алгаан. Оон дугайында чаңгыс-ла чижек. Суурнун бир кудумчузун Андрей Пассар деп адаан. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээри билек-ле, найхинчилер ыдыктыг чуртун камгалаары-биле аьттаныпканнар. Оларның аразында нанай оол Андрей Пассар база бар. Ол дайын сөөлүндө Совет Эвилелинің Маадыры деп чаагай аттыг чанып келген. Сураглыг полководчу К. К. Рокоссовскийден гармошка белекке алган.

Нанайларның саны чүгле он муң үзе чедип турар. Ынчалза-даа ол биче буурай чонну Совет Эвилелинің булуң бүрүзүндө билбес кижн чок. Ядыы балыкчының оглу Григорий Ходжернің «Делгем Амур» деп үш кезектиг, «Эморан хөл» деп болгаш өске-даа номнары хөй-хөй дылдарда парлаттынган. Баштайгы нанай шүлүкчү Аким Самар, Андрей Пассар, чурукчу Андрей Бельды, композитор Сулунгу Оненко оларның ат-сывы сураглыг. Ыраажы Кола Бельдыны кым билбезил? Мээң очеригимнің маадыры Анна Григорьевна Бельды оон-биле кады школа дооскан. Найхин чоогунга төрүттүнген. Нанайларның чаңгыс чер чурт-

тажы Николай Киле филология эртемнеринин кандидаты...

Шак ындыг ат-сураглыг балыкчыларны, аңчыларны, механизаторларны, инженерлерни, тудугжуларны нанайларнын аразындан хөйүнү адап болур. Оларнын ажыл-ижи, ат-сураа Амур дег делгем, терең болгаш чоргаар.

Критика болгаш библиография

Зоя Самдан

СТЕПАН САРЫГ-ООЛДУҢ ЧОГААЛДАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛУГ ҮНДЕЗИҢ ДӨСТЕРИ

Коллективтиг чогаадылгандан авторлуг чогаадылгаже шилчишинин болгаш фольклорнуң чанчылдары-биле холбашкан литературлуг медреселдин тыптырынын айтырыгларын шинчилээри үжүк-бижии чоокта чаа тургустунган чечен чогаалдын хөгжүлдезинин нийти дүрүмнерин өөрениринге чугула черни ээлеп турар. Коллективтиг чогаадылгандан авторлуг чогаадылгаже — фольклордан литератураже шилчишинин шиитпирлиг негелдези болза, национал бижиктин тургустунары болур.

Литература биле фольклорнуң аразында хамдарылгазынын айтырыгларынын талазы-биле шинчилелдернин көргүзүп турары-биле алырга, бичии улустарнын уран чогаадылгазы улусчу поэктиг бодалдан литературлуг шилчишинин янзы-бүрү чаддаларын болгаш хевирлерин эртер. Ук чадалар чон бүрүзүнде янзы-бүрү болзажок, оларнын хөгжүлдези болгаш дүрүмнери нийтизи-биле бир аай болуп турарын эртемденнер айтып турар. Оларнын эн-не нийтилешкек чүүлү болза, ук литератураларда фольклор-биле харылзаа ангы-ангы үе-чадаларда чангыс аай эвес, бир хевирден өске хевирже, чижээ, өттүнчек, стильденчек аяндан элээн чогаадыкчы, «эскет чок» аянче шилчип турар: этнографизмин психологизм солуп ап, чугааның фольклоржу стилинден литературлуг чаа стиль тургустунуп, социал ужур-дузалыг чогаалдарны, чижээ, роман янзылыг чогаалдарны, тургузарынче чүткүл күштелир. Бо бүгү чүүлдерни Степан Сарыг-оолдуң чогаал ажылындан, ылангыя проза чогаалындан элээн тодаргай көрүп болур.

Степан Сарыг-оолдун чогаал ажылы оон үе-чегелеринин чогаал ажылы-биле бир дөмей, хөй талалыг. Улустун аас чогаалын чыыр болгаш парлаар херекке, тыва улустун литературазын, уран чүүлүн болгаш культуразын тургузарынга чогуур салышкынын ол кириген. Оон чогаал ажил-чорудулгазында тыва литературанын хөгжүлдезинин чугула үе-чадалары: баштайгы угуулга шүлүктөрдөн болгаш агитасчы шиилерден эгелээш, амгы үенин бышкан шүлүглелдеринге база драмаларынга чедир, баштайгы очерктерден база чечен чугаалардан эгелээш, тоожуларга болгаш романнарга чедир шупту кирген. Оон бүгү чогаалдарында, оларын кандыг жанрга хамаарылгалы ылгал чокка, чонунуң төөгүзүнүн эргилделиг үезинде, оон амыдыралын уран чечени-биле чуруп бижири онзагай черни ээлеп турар. Сарыг-оолдун чогаалдарында «оон ыраажы хөөнүн болгаш психологтуг онзагай шынарын» М. Хадаханэ эскерип көргөн.

Степан Сарыг-оолдун чогаал ажылынын кол онзагай шынары болза. оон улусчузунда, улусчу шынарнын үндезин дазылдарын төрээни фольклор-биле оон ханы холбаазында көрүп болур.

Чогаалчынын фольклорга хандыкшаанынын кол чылдагааны оон бичизинде амыдыралы-биле тайылбырлаттынар, чүге дээрге, ол поэктиг уран-чечен улус аразынга өскен: оон авазы сураглыг ыраажы, адазы биле даайы тоолчу улус чораан. Тоолчу Түлүш Баазаңай болгаш ону өттүнер чечен-сөскүр Көгел, Ак-Хөйлең олар Сарыг-оолга улуг салдарны чедирген. Т. Баазаңай—Тыванын эн сураглыг тоолчуларынын бирээзи. Ол хөй янзы тоолдарны билер, тоол ыдар онзагай аянын кижилернин бирээзи чораан. Ол боду 90 ажыг маадырлыг тоолдарны болгаш тоолчургу чугааларны билер турган. Оларнын аразында «Кангывай-Мерген», «Хан-Хүлүк», «Ачыты Кезер-Мерген» дээн ышкаш шак ындыг улуг тоолдар бар. Бодунуң уран-чечен тоолдары-биле Т. Баазаңай Сарыг-оолга улустун аас чогаалын онза сонургаар болгаш ханы хүндүлээр сеткилди хайныктырган. Ынчангаш Степан Агбаанович Сарыг-оолдун эстетиктиг негелделери фольклорнуң салдары-биле хевирлеттинген. Аныяк оол тургаш-ла, келир үениң шүлүкчүзү улустун ырларын коллективтин-биле ырлажып күүседиринге, эпос чогаалдарын непередиринге болгаш чаа, революсчу ырларны чогаадырынга киржиң турган.

Сарыг-оолдун идея-политиктиг туружу, оон үзел-бодалдары улуг Октябрнын болгаш 1921 чылда Тывага өөскөөн улусчу революциянын идеяларынын салдары-биле хевирлеттинген. Тыва Арат Республиканын тургустунганындан эгелээш-ле, канчаар-даа аажок улуг социал-экономиктиг чаартылгалар Тывага эгелээн.

нчалза-даа феодал-теократтыг идегеттер Тываның бурунгаар гжүлдезинге доктар болуп, эрги ёзуну катап эгидерин орал-ажып турганнар. Ол үениң чидиг ангы демисели улустуң чаа ран чогаадылгазынга, эң ылаңгыя ырларга онза тодаргай иле-еп турган. Улустуң ырларынга үндезилээн чаа ырлар, чижээ, «Кайгамчыктыг Интернационал», «Онза Хурал», «Салуучуттар» ээн ышкаш ырлар ннити дем-биле чогааттынган. Ол үеде тыва вторларның моол дылга чогааткан шүлүктери база парлалгага нүп эгелээн, сөзүн биживээн шиилерни база ойнап турар апар-ан. Ол бүгү идеялиг демиселге Степан Сарыг-оол идепкейлиг киржип турган. Степан Агбаанович бодунуң чогаал ажылының баштайгы чылдарында-ла амыдыралды делгеми-биле чурул көр-гүзериниң оралдажышкынын кылган.

Үжен чылдарның ортаа үезинде С. А. Сарыг-оол «Агар-Сандан ыяш» деп проза чогаалын бижээн. Ол чугаа-тоолда чогаалчы фольклорнуң поэтиказын ажыглап тургаш, чечектелип хөгжүп орап тыва черниң символ-демдээн Агар-Сандан ыяштың¹ овор-хевирин чогаадып тургускан.

Ук чогаалда хөй-хөй дайзыннар (араатан аңнар) Агар-Сандан ыяшты чок кылыр дээш, аңаа кыжанып халдап турар. Бо тоол-чугааның удурланышкак символиказы улусчу эрге-чагырганың баштайгы үезинде янзы-бүрү аңгыларның байдалын, революсчу идеяларны амыдыралга боттандыра дээш тыва араттарның демиселин, оларның дайзыннарының дерзии удурланышкыннарын көргүскен. Чогаалда ажыглаан фольклоржу овор-хевирлер ол үениң нарын бергезин тодаргай медресеп билиринге, арат массаларны аңгы талазы-биле серемчилелдиг болгаш революстуг демиселге белен болурунуң ёзузунга кижизидеринге дузалаан.

С. Сарыг-оолдун бодунуң чугаа-тоолунда «кижилерниң тайбың чуртталгазынга доктар — дерзии күштерни узуткаары, хосталга, чөптүг чорук болгаш төрээн черинге ынакшыл»² дээн чижектиг маадырлыг эпостуң кол-кол идеяларынга даянып турар. Сарыг-оолдуң «Агар-Сандан ыяжында» фольклор эстетиказының уран-чечен аргаларын болгаш принциптерин: диригжидилгени, мөзүлеш чорукту, күштүг удурланыкчыларның онзагай шынарларын, болуушкуннарның шапкын хөгжүлдезин, синтаксистиг параллелизми, тоолчургу аянны, уран тодарадылгаларны — эпи-

¹ Агар-Сандан ыяш азы Каңгыр-Баазын — буддий шажынының чүдүлгезин ёзугаар тыва тоолдарда чаагай байлакшылдык ыяжын ынчаар адап турар.

² Л. В. Гребнев. «Тыва маадырлыг эпос». Москва, 1960, арын 67.

теттерни, деңнелгелер база гиперболаларны дыка аянныг ажыглаан. Тоолчуга бодаарга, чогаалчы киж и ол аргаларны шуут херек кырында болган болуушкуннарны бижиирде ажыглаар болгай. Манаа ийи-ле үзүндүнү деңнеп көрээлинер. «Ачыты-Мерген» деп тоолда гиперболаны мынчаар ажыглаан: «... ол ыяш (Кангыр-Баазын ыяш — З. С.) үнерде дээрге, ооң чаңгыс калбак бүрүзүнүң адаанга түмен чылгы чаржыр, ооң чаңгыс борбак чимизи-биле түмен шериг тодуп ап болур кылдыр үнген чүвөң иргин...¹ С. Сарыг-оолдун чугаа-тоолунда ыяштың маадырлыг дайынчы символикасын тайбың күш-ажылдың символикасы кылдыр аажок эде таарып каан: «...будук бүгүдээзи чигир, чимис, дазыл бүгүдээзи далган, тараалыг, өртемчейиниң үнүш бойдузунга үрелиг, ачылыг Агар-Сандан ыяш бодарап үнген-даа чүвөң иргин эвеспээ!»²

«Агар-Сандан ыяш» дээрге, улустуң тоолунга үндөзилээш, анда дөмөйлөштүр С. Сарыг-оолдун бижээн баштайгы эпостуг чогаалы болур-дур.

40 чылдарда С. А. Сарыг-оолдун аас шүлүк чогаалына сонуургалы чаа талаларлыг апарган. Чогаалчы ынчан поэтиканың тоолчургу аргаларын шуут олчаандырзын ажыглаарындан ойталааш, уран-чечен омур-хевирлерни тургузуп, чогаадырда, фольклорнуң уран аргаларын ажыглаарынче шилчээн. Ону ылаңгыя «Белек» (1942 чыл) деп тоожудан көрүп болур. Ук чогаалында С. А. Сарыг-оол тыва араатарның эрес-маадырлыг күш-ажылын, маадырлыг Кызыл Шеригге оларның бар-ла шаа-биле дузалажып турарын чуруп көргүскен. Херээжен аңчы Илдирмааның, база алдын уургайында ажылдап турар ооң ашаа Хаяжыктың омур-хевирлеринде национал аажы-чаңның чаа шынарлары, хамааты бедик сеткил, эп-сеткил каттыштырылгасы онза тодаргай илерээн.

Маадырлыг күш-ажылдың база хүн бүрү амыдырал-чуртталганың темазын чуруп көргүзери чогаалдың стилин өскертирин негеп келген. Ынчангаш ол тоожуда романтиктиг аян сиңниккен болгаш ук чогаал реалистиг ёзу-биле бижиттинген. Омур-хевирлерни база улусчу идеалдарны чуруп көргүскениниң принциптери бир янзы онзагай болган. Маадырларның аажы-чаңында социалистиг чаа шынарлар, - коллективизмнини, бот-бодунга дузалажылганың интернационалчы хүлээлгезин күүседире дээн күзөлдүң ёзузунда илгерилер турар.

Аажок «хөөрем» бедик стильден херек кырында реалистиг стильче шилчиишкин сагыш ышкаш дең-дески болбазы билдин-

¹ Ачыты Кезер-Мерген. Кызыл, 1961, арын 121.

² С. А. Сарыг-оол. Чогаалдар чыындызы, т. II, Кызыл, 1974, арын 195.

гир. Ынчаыгаш «Белек» деп тоожуда эрги аргаларны ажыглаарын автор дыка кызыгаарлаан болгаш ук чогаалдың чамдык черлеринде оон дылы шала бир аай кылдыр дынналып турар.

Амыдыралды реалистиг ёзу-биле чуруп көргүзериниң принциптерин С. Сарыг-оол 1943 чылда бижээни «Ол-ла Маскажык» деп чечен чугаазында ажылчын кижиниң омур-хевиринде уламчылап киирген. «Белек» деп тоожуга бодаарга, «Ол-ла Маскажык» деп чечен чугаа синтаксистиг параллелизмни эптеп тургузуп турар ийи удурланышкак кезектен тургустунган. Чечен чугааның бирги кезээнде автор яды арат өг-бүлениң революция мурунунда аар-берге амыдырал-чуртталгазын чуруп көргүскен. А ийиги кезээнде бүдүрүлгениң шалыпчызы, интернационалчы Маскажыктың салым-чолун төөгүп бижээн. Чечен чугааның кайыдаа кезээн реалистиг планга бижизе-даа, оон стили аңгы-аңгы бооп турар. Пейзаж болгаш портрет чурумалдары, лириктиг чурумалдар, маадыраың иштики сагыш-сеткилин бижип көргүскени — чечен чогаал поэтиказының ол бүгү кезектери ук чогаалдын бирги кезээнде фольклор поэтиказы-биле дараалажып солчуп турар. Чижээлээрге, ону сюжеттин тургузуундан, киржикчилериниң аразында чугааларындан, «кеңгирге ижинниг», «хирээ диштиг» дээн ышкаш уран тодарадылга-гипербоалыг деңнелгелерден «ооң иштинде тараалыг бүдүн барба шарып каан чүве ышкаш шөртегер», «оолдун арганы дээрге, ол херли бээрге, оон дөрт сөөк ээжилери хүн караанга көстүп турганзыг» көрүп болур. Бо бүгү чүүлдер ук чогаалдын бирги кезээ тоол поэтиказынга чоокшулап турар. Чечен чугааның ийиги кезээ публицистика ынарлыг болгаш очерк янзылыг бижиттинген.

Дайынның маадырлыг темазы С. Сарыг-оолдун «Чырык Мерген Маадыр» (1945) деп уран-чечен тоолунда кирген. Автор ук чогаалында Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү үезин — фашистиг Германияның Совет Эвилелинче оор ёзу-биле халдаанындан эгелээш, Совет Армияның тиилелгезинге чедир — фольклорнуң аргаларын ажыглап чуруп көргүскен. Ук тоолдун кол маадыры — Чырык-Мерген Маадырны автор тоолчургу ат-биле адаан болгаш ол тайбынга ынакшылдыг Совет Эвилелин төлээлеп турар, а Адыгыр Кара-Маңгыс — фашизмниң төлээзи бооп хөдөлип турар. Бо чогаалда С. Сарыг-оол маадырларның даштыкы хевирин тодаргай чуруп бижири чижектиг фольклорнуң шак ындыг аргаларын уран-мерген ажыглан. Чижээлээрге, «...чаңгыс кара мыйызы бурунгаар үзейти үнген, шагбагар сөөк арынның шартагар тулуп ижинниг, аксындан хан дамдылаан, караандан чаш дамдылаан, хоранның хораны сиңниккен тозан төс бистиг хирээ диштиг, кылыштын кылыжындан бүткен кызыраан-шаңгы-

раан даван-даяктыг, каң тен казырык-биле шыптынган, хүннүг оранга карангылап келир, кааң оранга базарга, бүргөп-чаап келир — Адыгыр кара чылан маңгыс тывылгаш, төрө эптереп, төөгү аңдарлып турган-даа чүвөң иргин ийин».¹

Маадырның шериг чепсек-херекселин болгаш оон походче дөгөрниишкинин мынчаар көргүскен: «...кандыг-даа мези чепсек дыынмас кан-болат боттуг, хан-кызыл өңнүг, ай-хүн херелдиг, дошкун кызыл хожуулазын туткаш... Адыгыр кара маңгыстың азыг-диштеринче, даван-даяктарынче хап шенеп көргөн».²

Тулчуушкунну бижип, чуруп көргүскен шуут-ла тоолда чүвө дег: «Ийи күчүтөн тулчуп турда, даглыг черлер оораргаш, далай болуп, далай черлер соолгаш, сайы шаарарып, чамбы-дип чайлынайнып, шимчеп, көк дээр хөлбөңейнип турган-даа чүвөң иргин».³

Автор бодунуң бодадын маадырлыг тоолдун аянын үлегерлеп илереткен. Мында чогаадыкчы шынар чүл дээрге, овор-хевирлерни болур-чогууру-биле шилип алганында, сюжетти чедимчелиг тургусканында, уран аргаларны чөп ажыглаанында болгаш тоожукчу-авторнун туружун тодаратканында болур.

С. А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы мергежилиниң өскени, проза чогаалында оон тускай стили «Оттуг-Терге» (1954) деп чечен чугаазында онза тодаргай илерээн. Ол чогаал Тывага улусчу эрге-чагырганың чылдарында болгаш канчаар-даа аажок улуг социал-экономиктиг чаартылгаларны уран-чечени-биле тода көргүзүп турар. Чечен чугааның эгезинде Адавастай деп өскүс оолдун улусчу эрге-чагырганың чылдарында амыдыралын, оон Оттуг-Терге-биле (автомобиль-биле) эң баштай канчаар ужурашканын чуруп бижээн. Ийиги кезээнде ол-ла Адавастай — мурнакчы кижини, дуржулгалыг механик-комбайнер, Улус ажыл-агый теңдишкиннериниң Делгелгезиниң дугайын чангыс чер-чурттуглартыгга хөөрөп берип олурар.

«Ол-ла Маскажык» деп чогаалга бодаарга, «Оттуг-Тергеде» автор болуушкуннарны бирги арынның мурнундан тоожуп турар. Оон уламындан чечен чугаа онзагай чылыг болгаш кончуг шынзыг кыннып келир. Чогаалда болуушкуннар, медеделдиг эге Адавастайның төөгү талазы-биле шын, психология талазы-биле чөптүг овор-хевиринге үндезилеттинген. Автомобильди бир-ле дугаарында көрүп кааш, бичии оол оон хөлчөк коргуп, баш сугар чер тыппайн турар, сактырга оон мурнунда азыг-дизи арзайган,

¹ С. Сарыг-оол. Чогаалдар чыындызы, т. II. Кызыл, арын 197.

² База-ла ында, арын 199.

³ База-ла ында, арын 200.

алгы-кышкызы кулак уюк, бир чүү адам, кижн сагыжынга кир-
бес, коргунчуг араатан турган ышкаш кынныс келнр.

Бойдустан болуушкуннарын болгаш өске-даа чүүлдернн дн-
рнжнднп тургаш, маадырнын сагыш-сеткнлнн, оон национал
психологиязынын онзагайын С. А. Сарыг-оол тодаргай көргүзүп
шыдаан. Степан Агбаановичннн бүгү-ле чогаал ажылынын дээ-
дн хевнрлнн онзагай чүүлү апарган нүүртээшкнн принципн чоор-
ту-ла ханылап келзе-келзе, оон бодунун хуузунда стнлннн он-
загай шынарларынын бирээзн апарган. Шынап-ла, авторнун
«Отгүг-Терге» деп чечен чугаазында оон чогаалдыкчы арга-шнн-
чнзннде төөгү талазы-бнле ыяк тодаргай чорук, лнрнзм база
психологнзм дээн ышкаш чугула онзагай шынарлар кнрген-
днр. Бодунун уран-чечен тывынгыр чоруун чогаалчы «Ангыр-
оолдун тоожузу» деп автобиографиялыг тоожузунда улам-на
хөгжүдүп, ханылаткан.

Патрнарх-гөрел харызаа-бнле бүргеткен кадарчы оол улусчу
революциянын херээ дээш ндепкннн демнселчннн оруунга
чоорту кнргеннге чеднр тыва кнжнннн эрткен оруун «Ангыр-
оолдун тоожузунын» бнргн номунда уран мергенн-бнле бнжнп
көргүскен. Романнын маадырынын чоорту дадыгып келгеннн чо-
гаалчы аажок ханы ынакшыл болгаш хүндүткел-бнле бнжээн.
Долгандыр турар хамык чүүл-бнле, кнжнлер-бнле оон таны-
жылгазы улам-на калбарып, ханылап кел чыдар. Төрелдерннн
өглернн кезнп, тояап, оларга ажылдап бернп, ол оол хөлечнктнн
аар-берге үлүүн чүктеп эрттнрген. Бодунун өскүс, түрөнгн амы-
дыралынга удур Ангыр-оолдун сеткнлн чоорту-ла сайгара бодап,
чоннун аштангы-түрөнгн чоруу чүден болуп турарыл дээрзнн
эрте-ле медереп бнлнп эгелей бээр.

Нсманун ийннн кезээнде Тывага революстуг болуушкуннарнын,
ханы социал чаартылгаларнын, араатарнын сагыш-сеткнлннде
ангы талазы-бнле бот-медерелднн өзүлдезннн дугайында чугаа-
лап турар. Чогаалдын маадыры ндея-сеткнлднн быжып дады-
гышыкыныннын школазын эртнп, революстуг аныяктарнын эвлел-
ннге кнрнп алгаш, партия школазынга өөрөннп, контрреволюстучу
үймээнчнлөрнн чылча шаварынга кнрншкнлээр.

Ынчангаш чогаалчы бодунун хууда намдарын чоннун салым-
чолу-бнле сырый холбап келнр. Бодунун чогаалдарынын геог-
рафтын болгаш болуушкуннуг кызыгаарын чоорту алгытпышаан,
С. А. Сарыг-оол төөгүлүг үе-чаданын омур-хевнрнн бүрүнү-бнле
чоорту бнжнп шыдаан. Улустун бүгү-ле амыдырал-чуртталгазын
бүрүн-бүдүнү-бнле шууг хаара тударынче аажок улуг чүткүлү
С. Сарыг-оолдун чогаалынга фольклорнун характерлнн эпос шы-
нарын снндрнп турар.

«Аңгыр-оолдун тоожузунда» фольклоризм чоннун эң-не демократтыг, кудуку, эң-не яды-түрөнгү, бүдүүлүк болгаш баяндырып дорамчылаткан кезээден маадырны шилип алганында безин аажок тода илереттинген-дир. Ынчалза-даа Аңгыр-оолду бүрүнү-биле тоолчургу маадыр-биле деннээр болза шын эвес. Маадырны шилип алырынын чанчыккан принципин ажыглап тургаш, литературлуг омур-хевирни автор ында бижип көргүскөн. Улустун тоолдарында бактаап кирип турар психологизмнин кезектерин улам хөгжүтүшөөн, чогаалчы болза, Аңгыр-оолдун иштиги сагыш-сеткилин хандыр көргүзөр сорулгазын ылап-даа күүседип шыдаан.

Нийти социал угланышыкын-биле онзагай ылгалдык болуп турар «Араттын сөзүнге» бодаарга, «Аңгыр-оолдун тоожузунда» субъективтиг эгени аажок күштелдирген бодунун маадырынын медреселинин өзүлдезин хайгаарап көөрүн автор оралдажып турар. «Аңгыр-оолдун тоожузунда» омур-хевирни бодап тургузарынга организаакчы чүүл болур лириктиг база эпос эгелеринин онзагай холбаашкынын демдеглевишаан, Г. И. Ломидзенин бижээни болза: «Аңгыр-оолдун тоожузу» долгандыр турар чүүлдерге оон канчаар өөренип, чанчыкканынын, амыдыралдың элдеп чиктиг болгаш хеп-хенертен болгулаар эргилделерин ол оол канчалдыр көрүп билип турганынын сагыш-сеткили, оон бодалы канчалдыр хевирлеттинип турганынын дугайында оолдун лириктиг ёзулал-йөрээли ышкаш кылдыр эгелээн. Бичии оол сөөлүндө кээп улуг эр апаргаш, улусчу эрге-чагырга дээш демиселдин киржикчизи болу бээр. Романның кызыгаары улам-на калбарып, тыва улустун төөгүзүндө чаа, социалистиг үе-чада эгелээнин көргүскөн аажок улуг социал силгишикиннер анаа киргилээн».¹

Эпостуг болгаш лириктиг эгелеринин тудуш холбашканы бодунун чогаалынга улустун ырларын болгаш афоризмнерни автор шуут кирип билиринден аажок тода илерээн. Тоожунун чогуур кезээнге «Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр» деп улустун үлегер домаан киригени авторнун доюлган сеткилин аажок илден көргүскөн. Ынчангаш ол адызы барып, бүдүн чогаалдың шуут-ла лейтмотиви апарган. Аас чогаалынын эстетиказын литературлуг чогаалга эде таарыштыр ажыглааны амыдыралдың чаа хевирин ыяк көргүзөринге дузалаан.

«Аңгыр-оолдун тоожузунун» эң-не кол бир үнези чүдел дээр-ге, чогаалдың дылында улустун чечен-мергени чогаалчынын бодунун хууда сөске кайгамчык чечени-биле шуут холбашып турарында болур. Дилогияны онзагай аянаштырган проза чогаа-

¹ Г. И. Ломидзе. Эстетиктиг диапазоннун калбарышыкыны. «Литература айтырыглары», 1971, № 9. арын 22—23.

лы кылдыр бижээн. Тоожунун дыл тургузуу чаңчыл болган тодарадылгалар-эпитеттер: «аяс дээр дег ак-көк карактар», «дээрде шаштыккан даглар», хөөредиглер-биле: «Усна-Далай хөлден уда-вас ам тергийн соок тыныш үнер: инектин мыйызы сыйлып дүжүп, ужуп чораан куш донгаш, октаан даш дег төк барып дүжүп турар апаар», «олар бора-хөкпештер дег, мыжырашкы-лаан» дээн ышкаш байлак. С. Сарыг-оолдун деңнелгелери черле дыка-ла солун: «ооң чаактары болгаш кулактары оңган бүрүлөр дег, шуут-ла куурара додую бергилээн». Оларны таарыштыр кииргениниң принциптери база онзагай-дыр. С. Сарыг-оолдун деңнелгелери эжешкек болуру албан болгаш кижиниң аажы-чаңнарын бойдустан болуушкуннары ийикпе азы дириг амытан-нарның аажы-чаңы-биле деңнээн онзагай синтаксистиг параллелизмге үндезилеттинген. Чаңчыл апарган бо бүгү уран-чечен ар-галар болза, чогаалдың дылынга аажок дириг болгаш национал шинчи киирбишаан, маадырларның иштики сагыш-сеткилин ажы-дарынга, оларның чугааларының тус-тузунда онзагайын база авторнун туружун илерсиринге онза ужур-дузалыг.

Диалогияны сайгарып көөргө, ында роман жанрының кол онзагай шынарлары — аажок улуг чүүлче чүткүл, чоннун төөгүзүнүн эргилделиг үе-чадазында ооң амыдыралын делгеми-биле көргүзери, маадырның делгеренгей намдары, тоожулалдың таваары дээн ышкаш ыңдыг чүүлдер кирген. Маадырның овор-хевирин доктаамал шимчээшкинде «хевирлеттинип, өскерлип, амыдыралга кижизиттинип турар» (М. Бахтин) кылдыр көргүскен. С. А. Сарыг-оол маадырның иштики сеткил-сагыжын, ооң аңгы болгаш национал психологиязының чоорту хөгжүлдезин ыяк тода көргүзүп шыдаан. «Аңгы-оолдун тоожузуңуң» шак ыңдыг онзагай чүүлдери диалогияның жанрын роман деп санап турар ыңдыг шинчилекчилерниң бодалынга база каттыжар органы биске берип турар.

Намдарга үндезилеттинген төөгүлүг-социал романның (С. Токаның «Араттың сөзүнүң», С. Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун тоожузуңуң») көстүп келгени үжүк-бижи чоокта чаа тывылган дыка хөй литератураларга төөгү жанрының хөгжүлдезиниң эге чадазынга ыяап-ла турар болуушкун болур болгаш тыва литературага төөгүнүн принциптерин улам ыңай ханыладырынга канчаар-даа аажок улуг рольду ойнаан.

XIX чүс чылдың төнчүзүндө тыва араттарның колониал болгаш социал дарлалга удур ала-чайгаар көдүрлүп үнген тура халышкынының дугайында херек кырында материалга үндезилеп, С. А. Сарыг-оолдун бижээни «Алдан-маадырлар» деп чаа романының баштайгы эгелери парлалгада көстүп келген. Романны

шуптузун бүрүн парлап доосканының соонда литература талазы-биле ону четче сайгарып болур дээрзи билдингир. Ынчалза-даа С. А. Сарыг-оол төөгүлүг романның жанрын бодунуң чонунун эрткен үезин амгы үениң бодалы-биле бодап чоруур кижиниң туружу-биле сегирип алганы дээрге, авторнуң чогаадыкчы мергежилиниң, сонургалының улам калбарып ханылааны, чаа-чаа бедиктерже ооң чүткүлүн бадыткап турар-дыр.

Фольклор биле чечен чогаалдың арга-чаңчылдарын холбап тургаш, тыва улустун төөгүзүндө ол алдарлыг болуушкуннуң дугайында аас чогаалының хевирлерин (төөгүнүң дамчыыр чугааларын) чогаадыкчы ёзу-биле аңаа ажыглааны, херек кырында болган болуушкуннуң база чогаадып немээн чүүлдерниң аразында холбаазы онзагай болуп турар.

Ынчангаш фольклор биле чечен чогаалдың аразында арга-чаңчылдарның холбаазы-биле С. А. Сарыг-оолдун прозазын сайгарып көөрге, ооң чогаал ажылы коллективтиг аргадан кайы-бир кижиниң хуузунда чогаадыр аргазынче, улустун шүлүктү аас-биле чогаадыр бодалындан чаа литературлуг бодал системазынче чоорту шилчээни ооң чогаалчы уран-чечен аргазын тодаргай бадыткап турар-дыр. Аас чогаалының эстетиказынга үндөзилээш, литературлуг чогаадылганың принциптерин чоорту хөгжүтпүшкään, С. А. Сарыг-оол төөгүнү медеп билген характерлерни бижип көргүзеринге ыяк шын чорукту болгаш психологизмни чедип ап шыдаан.

Гунга Туденов

ТЫВАГА РЕВОЛЮЦИЯ МУРНУНДА МООЛ ДЫЛДА ТӨӨГҮ-ЛИТЕРАТУРЛУГ БИЖИМЕЛ ТУРАСКААЛДАР

(Сибирьниң. Соңгу чүктүң болгаш Ыраккы Төөн чүктүң улустарының литература-ларына хамаарышкан чугула айтырыглар талазы-биле 1980 чылда Улан-Удэге болган Бүгү-эвилел конференциязынга бо илеткелди автор номчаан).

Төп Азияның болгаш Мурнуу Сибирьнин девискээринге деп-шилгелиг көшкүн аймактар шаг шаандан тура-ла боттары тус-кайлаң онзагай байдалдыг өзүп сайзырап келген. Евразияның түрк-моол улустарының өгбелериниң байдалы ындыг чораан. Тус-тус черлерниң улустарының культуразы салгал дамчаан сы-

рың харылзаалыг болур. Төөгү-культура талазы-биле улуг чедиршиктериниң эң баштайгыларының бирээзи — бистиң хуннеривеске чедир камгалап кадагалаттынган эрте-бурунгу түрк үжүк-бижиктиң тураскаалдары болур. Ол тураскаалдар Төп Азияның бурунгу феодалдыг күрүнелериниң үезинде бистиң эравыстың VI ыегинден тура эгелээни.

Түрк-моол улустарга тускай уйгур үжүк-бижик VII векте тывылган, а моол үжүк-бижик XIII вектин эгезинде тывылган. «Чингистин дажы» (1219 чыл) деп аттыг эң баштайгы эрги моол бижиктиң тывылганы солун. Ону эрте-бурунгу түрк үжүк-бижикин негелделеринге дүштүр уйгур графикага үндезилеп тургускан.

Мурнуу Сибирьнин түрк дылдыг улустарының база бир төлээзи — тыва чоннуң төөгү болгаш культура харылзаазы Төп Азияның моол дылдыг төлээлеринин бирээзи — моолдар-биле шаг шаандан тура быжыг дөстүг. Революция мурнунда моол дылдыг улустарының үжүк-бижиин болгаш литературазы чеди-сес вектен бээр тургустунуп чаңчылчаан.

Революция мурнунда эрги моол дылда бижикилерде ортаакы вектер үезин тода көргүзүп турар демдектер бар. Оларны чижек-биле харын чамдык бөлүктерге чарып болур: албан бижикиери, административ-ажыл-агый отчеттары, амбын-нояннарның, чаңгыларның, бижээчилериниң болгаш өскелернин-даа илеткелдери, медеэлери, тайылбырлары. А оон ынай маньчжур генерал-губернатор Цзянь-Цзиньнин канцеляриязындан документилер болгаш өске-даа төөгү демдеглелдери бар, бичин-бичин номнар ийичаңгыс кижилериниң чагаалары, суд-шүүгү документилери, кызыгаар болгаш лама, хамнар айтырыынга хамаарышкан хамык-ла бижикиерни эрге-дужаалдыг тыва кижилер бижип, сайгарып турганы тодаргай.

Литература талазы-биле ап көөрге, төөгүлүг болуушкуннар болгаш чылдар тоожуушкуннарны, албан бижикиери, амы-хуунуң демдеглелдери, чагаалары улуг сонургалды болдуруп турар. Оларда эвээш-биче-даа бол, чечен чогаалдың демдектери — сюжет, овор-хевир, дылдың уран-чечен аргалары бар.

Эрги моол үжүк-бижикти тывалар ийи чүс чыл иштинде ажыглап келгенинин соонда, олар анаа чаңчыгып, харын чугаа-соотка, бижилге-биле харылзаажырынга эвин тыва берген. Архивтерде болгаш бижимел фондуларда албан болгаш амы-хуунуң бижикиери дыка хөй кадагалаттынып чыдар. XIX вектин эгезинден бээр дыка хөй чагаалар камгалап кадагалаттынган. Шаандагы Тываның чагырыкчылары Дажынын, Бадыжаптын, Ламажаптын, Өлзей-Очурнун, Комбу-Доржунуң болгаш Соду-

нам-Балчырның чагаалары, демдеглелдери архивте кадагалаттынган. Шонгхор, Очур, Бызыя, Базыр, Хайдып, Дугар, Агбаан, Буян-Бадырты болгаш өске-даа нояннар, мээрернерниң бижик демдеглелдеринде административтиг, ажыл-агый-экономиктиг, социал-политиктиг болгаш тываларның культура айтырыгларынга хамаарышкан чүүлдер кирген бооп турар. Албанның бижиктериниң эгези-даа, төнчүзү-даа чангыс хепке куткан ышкаш дөмей бооп турары элдеп.

Бижик-биле харылзажырында бир онзагай чүве болза, бодалды ийи, азы үш катап дес-дараалай илереткен болур. Ону ынчаар илередири чагааны бижип турар авторнуң эрге-дужаалындан кончуг хамааржыр. Автор куду эрге-дужаалдыг, азы карачыл кижилерге билдингир болзун дээш, чугаалаар дээн бодалын каш-даа удаа катаптаан боор. Чижээ, Танды-Урянхайның мээрер чагырыкчызы кайы-бир кожуун чагыргазынга чоруткан чагаазының эгезинге маньчжур Цзянь-Цзиньниң чагаазының утказын, ооң айтышкыннарын дыңнаткан, а ооң соонда база-ла ону бодунуң айтышкыннары кылдыр ажыглааш, катаптап бижигилээн, а ол-ла бижини ол суму чагыргазынга база-ла дүжүрүп бижээш чорудуп болур.

Шагда тываларның ажыглап чорааны бижиктер, янзы-бүрү ужур-уткалыг бижимел документилери, чыл тоожуушкуннары болгаш хронологтуг ажылдары чечен чогаал шинчилелинге аажок ажыктыг бооп турар. Ол-ла документилер ук чоннуң эртен оруун, төөгүзүн биллип алырынга улуг ужур-дузалыг...

Октябрьның социалистиг Улуг революциязынга чедир үеде тываларның бижимел чечен чогаалы турган бе? Шаанда ол айтырыгны кым-даа тургуспайн турган. Чүге дээрге революцияга чедир тыва чоннуң үжүк-бижини, оон-биле кады бижимел чечен чогаалы чок чораан. Ынчангаш харын, ол айтырыг эртем-шинчилел ажылының талазы-биле хайгааралга кирбейн турганы чөптүг.

Тыва болгаш моол улустарның төөгүзү, культуразы чоок харылзаалыг дээрзин көргүскен хөй фактылар бар. Төөгү талазы-биле алырга, шаг шаанда тыва улустуң чамдык бөлүктери моол аймактарга каттышкан бооп турар. Ам безин чамдык чижектерни көрүп болур бис. Чижээ, Моол-биле кожа кызыгаарлашкак районнарның чурттакчылары моол болгаш тыва ийи дылда чугаалажып турар. Сарыг шажын (буддизм) моолдарга-даа, тываларга-даа ламаизм хевирлиг чаңгыс аай турган. Революцияга чедир Тывага дөрт муң ажыг ламалыг сарыг шажынның 22 хүрээлери турган. Аңаа ол үеде албан ёзузунга болгаш амы-хуунуң херээнге тывалар эрги моол бижикти ажыглап чораан. Моол дылды

эки билир тыва кижилер бижимел моол литератураны номчуп таныжып турганы чугаажок. Ону моол дылда болгаш амгы үеде очулдуртунгулаан-даа материалдар бадыткап турар.

Эрги моол дылда бижиттинген тыва авторларның материалдары ында-мында архивтерден тыптып турар; революция мурнунда бижимел тыва литератураның турганы шын бе дээрзин шинчилээрге ажыктыг херечи ол болур. Төп күрархивте, ТДЛТЭШИ-ниң хол-биле бижээн болгаш үн бижээн фондуларында, партархивте, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде, Москваның, Ленинградтың болгаш Улан-Баторнун архив фондуларында кадагалаттыңан тыва авторларның эрги моол дылда бижимел материалдары бар. Оларның саазынары безин элеп, саргарып калган,— барык ийи век мурнунда-ла бижиттинген. Ында тыва улустун төөгүзүн, ажыл-амыдыралын көргүскен. Чаңгыс чижек. Ындыг янзылыг 326 аттыг материал Тываның күрүне архивинде кадагалаттынып чыдар. Оон ыңай, тыва черде хая-даштарда болгаш даш көжөөлдерде чамдык бижиктер эрги бижимел моол дылда бижиттинген болгулаар. Ол база-ла революция мурнунда моол дылды Тывага ажыглап турганының херечизи-дир.

Литературлуг шинчилел талазы-биле көрүп көөрге, моол дылда бижиттинген ол-ла бүгү материалдарда сюжеттиг шугум, өвур-хевирлер, дылдың уран-чечени болгаш эмоционалдыг сеткил сиирген демдектер бар бооп турар. Ол дээрге чечен чогаалдын көскү демдектери-дир.

Эрги бижимел моол дылды ийи век дургузунда ажыглап келгениниң хараазында тывалар аңаа чаңчыгып, бодалды илередириниң хыын тып бар чыткан. Ол-бо архивтерде амы-хуунун чагаалары-даа, тускай албан бижиктери-даа таварышкылаар. Ол-ла чагааларда тываларның амыдырал-чуртталгазының административтиг айтырыглары, ажыл-агый, экономиктиг, социал-политиктиг айтырыглар көргүстүнген. Ынчан бир кезекте чагааларның эгези болгаш төнчүзү чаңгыс аай хевирлиг турган. Чижээ, эгелээрде, «булуттуг дээрниң адаа-биле, будуктуг ыяштың кыры-биле»... суг-суг дигилээр. «Тура халышкан тываларга 1758 чылдың негелделиг чагаазы» деп автору чок чагаа эң баштайгы литература-төөгүлүг тураскаалдарның бирээзи бооп турар. Ында чамдык эренгей чугула эвес сөс-домактар кирзе-даа, ниитизи-биле тыва чоннун төөгүзүнүң үе-чада аайынче чырыткылыг черлери айыттыңан. Ук чагаада Төп Азия болгаш Мурнуу Сибирьниң дарлаткан улустары-биле чергелештир тыва чоннун маньчжур-кыдат-моол эжелекчилерге удур маадырлыг демиселин көргүзүп турар. Ол чагааны бижээн аян-шинчизиниң талазы-биле

литератураның болгаш журналистиканың публицистиг жанрына хамаарыштырып болур. Ооң хемчээли улуг-даа эвес, ынчалза-даа стиль талазы-биле допчу, тодаргай.

1803 чылда бижээн Шонгхор деп кижиниң чагаазы солун. Ында ийи кижиниң чугаазын (диалог) бижимел дылда бир-ле дугаар ажыглаан. Ол чагаада ийи тыва — чейзен Тонгай биле эмчи-лама Самбуунуң аразында кагжып, бак сөглежип турарын бижээн.

Революция мурнунда эрги, моол бижимел материалдарнын аразындан он хире төөгү ужур-дузалыг ажылдар тывылган. Моол, ойрот болгаш бурят төөгү ажылдарынга бодаарга тыва материалдарнын хемчээли бичии, оларда тоолчургу болгаш төөгү чугаалар кончуг ховар ажыглаттынган, этнографтыг медээлер эвээш. Аңаа, чижээ, «Таңды-урянхайның беш кожууннарынын чагырыкчыларынын ызыгууру» (1850 чыл), «Тыва чоннуң баштайгы нояннарынын төөгүзү» (1867 чыл) болгаш оон-даа өске хронологтуг ажылдар хамааржыр. Оларнын аразында чыл тоожуушкунун делгеренгей бижээн автору чок ажыл бар. Ол дээр-ге 1911 чылда бижиттинген «Таңды-урянхайның амбын-нояннарынын тывылганы болгаш урянхай чонну чагырып чораан император дугайында кыска чугаа» деп ажыл болур.

Революция мурнундагы Тывага чыл тоожуушкуннарынын болгаш хронологтуг ажылдарнын уран-чечен деңгелин ап көөрге, хөй нуруузунда-ла моолдарнынга чоок бооп турар. Оларны тыва феодалдыг ниитилелдин чагырыкчылары бижип турган болгаш, ында аңгынын идеологиязы сиңниккен. Тывага XIX вектин төнчүзүндө чыл тоожуушкуннарында феодалдарга удур тура халышкыннарынын киржикчилерин болгаш баштыңнарын «үймээнчилер», «дээрбечилер», «үптекчилер» деп бижип, хосталгага удур кижилерни мактап алдаржыткан одуруглар эвээш эвес таварышкылаар.

Октябрьнын социалистиг Улуг революциязынын тиилээнинин болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганынын соонда парлалганын херээ шуудаан. Номнарны, солуннарны, журналдарны, хуудустарны, угуулгаларны калбаа-биле парлап турар апарган. Оларнын чамдыктарынын тиражы ийи-үш муң чедип турган. Эрги моол дылга парлалга тыва бижиктин тургустунганы — 1930 чылга чедир уламчылаан. Ол үеде тыва дылга баштайгы шүлүктөр, очерктер, чечен чугаалар, шиилер парлаттынып эгелээн. Тыва чечен чогаалдын эгелекчилери барык шупту эрги моол дылды номчуп, бижип билир турганнар. Ынчангаш ол чорук тыва чечен чогаалдын тургустунарынга эвээш-биче-даа бол салдарны чедиргени чугаажок.

Д О П Ч У З У

К.-Э. Кудажы. Даартагы хүнге бүзүрөл	3
--	---

КОММУНИСТЕР ДУГАПЫНДА ЧУГАА

Хертек Таан-оол. Дөскөл чок кижил	13
Чооду Кара-Куске. Директор	23
Куулар Аракчаа. Малчын болуру --- бедик харыысаяга	27
Леонид Чадамба. Тожунун Дошгурбаны	33

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Салим Сүрүң-оол. Ак-Төш	41
Михаил Мендуме. «Үлгүүр эжиктери»	71
Көк-оол Чамыяң. Көдүрөр-Даш	79
Куулар Орзу. Беш акша	89
Василий Монгуш. Чугаалапгар турган болза	92
Башкым	94
Белек	95
«Хеверик»	96
Душтук	98

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

Степан Сарыг-оол. Маадыр не Буянмаа	100
Советтин чоргаар кижизи	106
Олег Сувакит. Партиям	107
Төрээн Тывам аялгазы	108
Александр Даржай. Авамга боодал чечээм	111
Монгуш Өлчей-оол. Үш чүве ак	117
Үш чүве дүрген	118
Владимир Серен-оол. Экин, Байкал	119
Ожук дажы	120
Дүш	121

<i>Виктор Сагаан-оол</i> . Мээн чуртум	123
Ак-көк өглер	—
Алгап-йөрэйн	124
<i>Зоя Намзырай</i> . Харлыг шывыг	125
Изнг шайлыг органом ол	—
Билзек дег ай	126
<i>Биче-оол Доюндуп</i> . Дөрттээн шүлүктөр	—
<i>Кара-оол Натпий-оол</i> . Күстүн хүнү	128
Кежээликтей көдээ суурум	—
<i>Доржу Шаңгыр-оол</i> . Сыгыт дыннааш...	129
<i>Чечен Ирбижей</i> . Аскап ынакшыл	130
<i>Сергей Баир</i> . Сөөлгү конга	—
<i>Анзалбаа Ооржак</i> . Иешкилер	131
<i>Маады Болат</i> . Мээн хөцнүм	132
Сеңээ шыпап ынакшыдым	—
<i>Владимир Донгак</i> . Чалыыга йөрээл	133
<i>Борис Куулар</i> . Донгак	135
<i>Саян Монгуш</i> . Амыдыралдың күжү	136
Кара булут	—
<i>Василий Тамдың-оол</i> . Доора-Хемим	137
<i>Өөлөт Чиңмит</i> . Малчын акым	—
<i>Биче-оол Моңгул-оол</i> . Хендергем бар	138

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Салчак Тамба</i> . Хайыралыг булуң	140
<i>Эдуард Доңгак</i> . Кышкы аалчы	143
Ижээнде адыг оглу	145
<i>Тулуш Карыма</i> . Чанлык	149
<i>Чүлдүм Чап</i> . Элдептиг тывыш	152

КИЖИЛЕР БОЛГАШ ЧЫЛДАР

<i>Черлик-оол Куулар</i> . Хөөмейжи	155
<i>Эдуард Доңгак</i> . Делгем Амурнуң кижилери	161

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Зоя Самдан</i> . Степан Сарыг-оолдун чогаалдарының фольклорлуг үндезин дөстери	171
<i>Гунга Туденов</i> . Тывага революция мурнунда моол дылда төөгү-литературлуг бижимел тураскаалдар	180

*На 1, 2 и 3 страницах обложки фоторепродукции
лауреата Государственной премии РСФСР имени Репина,
народного художника Тувинской АССР Х. К. Тойбу-Хаа*

УЛУГ-ХЕМ № 46

На тувинском языке

Редактор издания *Байыр-оол О. Д.* Художественный редактор
Кузнецов И. Я. Технический редактор *Чернова А. А.* Корректоры
Биче-оол Г. Н., Норбу В. Б.

ИБ № 374. Сдано в набор 2.04.81. Подписано к печати 27.05.81.
ТС 00670. Формат 84×108^{1/2}. Бумага № 1. Печать высокая.
Гарнитура литературная. Печ. л. 5,88. Усл. печ. л. 9,9. Уч.-изд. л.
9,55. Цена 70 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 1072. ТП 1981 г.
Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской
АССР, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

70 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ**